

რამაზ ჭანტურია

**სახალხო გამათავისუფლებელი
მოძრაობა აფხაზეთში
XIX საუკუნის II ნახევარსა და
XX საუკუნის დასაწყისში
(1864-1905 წწ.)**

თბილისი

2006

მონოგრაფიაში მიმოხილულია XIX ს. II ნახევრისა და XX ს. დასაწყისში აფხაზეთში მიმდინარე სოციალ-ეკონომიკური და პოლიტიკური პროცესები. გაშუქებულია ამ პერიოდში რუსული იმპერიული პოლიტიკის წინააღმდეგ მიმდინარე სახალხო გამათავისუფლებელი გამოსვლები.

ნაშრომი საინტერესოა აფხაზეთის ისტორიით დინტერესებული ფართო მკითხველისათვის.

რედაქტორები: პროფ. ზურაბ პაპასქირი
დოც. დავით ჩიტაია

რეცენზენტები: პროფ. ბორის კვარაცხელია
დოც. ჯამბულ ანჩაბაძე

შინაარსი

შესავალი

თავი I. აფხაზეთის სოციალ-ეკონომიკური და პოლიტიკური მდგომარეობა (1864-1905 წწ.)

თავი II. სახალხო-გამათავისუფლებელი მოძრაობა რეფორმამდელ აფხაზეთში (1864-1871 წწ.)

თავი III. სახალხო-გამათავისუფლებელი მოძრაობა აფხაზეთში რეფორმის შემდგომ პერიოდში (1871-1900 წწ.)

თავი IV. სახალხო-გამათავისუფლებელი მოძრაობა აფხაზეთში 1900-1905 წწ.

დასკვნა

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა

შესავალი

XIX საუკუნეში სახალხო-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სურათის აღდგენა, რომელიც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში თავისი სპეციფიკის გათვალისწინებით მიმდინარეობდა, აუცილებელია, რათა მომავალ თაობას სრული წარმოდგენა ჰქონდეს იმ ერთიან პროცესზე, რომელსაც ეს მოძრაობა მთელს საქართველოში ქმნიდა. ეს კი უეჭველად მიუთითებს ამ მოვლენის ზოგადქართულ ხასიათზე და იმ საჭირობოროტო პრობლემებზე, რომელიც მწვავედ იდგა მაშინდელი საზოგადოების წინაშე. ამ შემთხვევაშიც, სახალხო ამბოხებები ერთიანი ნიშნით კრავდა აღმოსავლეთ თუ, დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობას.

წარმოდგენილი ნაშრომის ამოცანაა, სათანადო წყაროთმცოდნეობით და ისტორიოგრაფიულ მასალებზე დაყრდნობით წარმოაჩინოს სახალხო-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ის ასპექტები, რაც აქამდე რევოლუციამდელი და საბჭოური ისტორიოგრაფიის მიერ მიჩქმალული ან უგულებელყოფილი იყო, აქცენტირება მოახდინოს საბჭოთა ეპოქაში ტენდენციური მიდგომების შედეგად გაკეთებულ არასწორ დასკვნებზე. სწორედ ამ კუთხით იქნება განხილული სახალხო-განმათავისუფლებელი გამოსვლები აფხაზეთში XIX საუკუნის II ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისში. თავისი არსით ეს მოძრაობა არ იყო მხოლოდ გლეხთა სოციალურ-ეკონომიკური პირობების გაუმჯობესებისაკენ მიმართული ამბოხებების ტალღა. საზოგადოების ქვედა ფენების ეს გამოსვლები პირველ რიგში, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ხასიათს ატარებდა და მთლიანად მიმართული იყო რუსეთის იმპერიული რეჟიმის წინააღმდეგ. ამ თვალსაზრისით აფხაზეთში მიმდინარე პროცესები, ძირითადად ეხმიანებოდა დანარჩენ საქართველოში განვითარებულ მოვლენებს, სადაც სოციალური და ეროვნული ინტერესები, როგორც წესი, ერთმანეთის თანხედრი იყო. საბჭოური ისტორიოგრაფია თავის დროზე მაქსიმალურად ცდილობდა მიჩქმალა ეროვნულ მხარეებში მიმდინარე სახალხო გამოსვლების ეროვნული ხასიათი და

აქცენტს სოციალურ წინააღმდეგობებზე აკეთებდა. უფრო სრული, პოლიტიკურ-იდეოლოგიური კონიუნქტურისაგან თავისუფალი კვლევა ფაქტობრივად ვერ ხერხდებოდა.

წარმოდგენილ ნაშრომში მთლიანადაა ათვისებული და კრიტიკულად გააზრებული არსებული ისტორიოგრაფიული შემკვიდრობა. გარდა ამისა, სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოგვაქვს საქართველოს არქივებსა და პერიოდულ გამოცემებში ჩვენს მიერ მოძიებული საკმაოდ მრავალფეროვანი ფაქტობრივი მასალა (სახალხო გამოსვლების ამსახველი დოკუმენტები, პუბლიცისტური ნარკვევები, მემუარები) პირველადაა მოცემული ამ მასალის კრიტიკული წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი. ამასთან ვითვალისწინებთ რა, რომ გლეხთა მოძრაობა აფხაზეთში (XIX საუკუნის მეორე ნახევარში) ისევე, როგორც საქართველოს დანარჩენ მხარეში, სახალხო-განმათავისუფლებელი ბრძოლის შემადგენელი ნაწილი იყო, გასაკვირი არ უნდა იყოს თანამედროვეთა მხრიდან, შემდეგ კი საბჭოური ისტორიოგრაფიის მხრიდანაც ამ მოძრაობის მასალების მოპოვებისათვის და მისი ანალიზისათვის ზრუნვა. ამიტომაც, სწორედ ამ პერიოდში იქნა გამოვლენილი მრავალფეროვანი საისტორიო მასალა, რომლის საფუძველზეც არა ერთი პეტნაკლებად ფასეული გამოკვლევა შეიქმნა.

არქივებში დაცული დოკუმენტების უმნიშვნელოვანეს ნაწილს, რომელიც ასე თუ ისე შემოტანილია სამეცნიერო მიმოქცევაში იდეოლოგიურ-პოლიტიკური კონიუნქტურის გათვალისწინებით, ზოგჯერ არასწორი ინტერპრეტაცია ეძლეოდა. ამ მასალების დაშუშავებისას, ჩვენ, შესაძლებლობისამებრ, შევეცადეთ, ჩამოგვეცილებინა კონიუნქტურული ანარეკლი და მოვლენებისათვის მიგვეცა, პირუთვნელი, ობიექტური შეფასება. მართალია, დღესდღეობით სახალხო გამოსვლები აფხაზეთში ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, ერთ-ერთ შედარებით დაშუშავებულ პრობლემად ითვლება, მაგრამ ამ მიმართულებით გასაკეთებელი ჯერ კიდევ ბევრი რამაა. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ აფხაზეთის "ლიხნის აჯანყების" სახელით ცნობილ გლეხთა გამოსვლას 1866 წელს,

რომელიც საკმაოდ კარგად არის დამუშავებული¹. XIX ს-ის 60-იანი წლებიდან 1905 წლამდე აფხაზეთში მიმდინარე პროცესები, კერძოდ სოციალური მღელვარებები მთლიანობაში ჯერჯერობით არ ყოფილა საგანგებო ფუნდამენტური კვლევის შედეგი. ერთ-ერთი მიზეზი, რის გამოც დღემდე ვერ მოხერხდა ამ პრობლემის საფუძვლიანი შესწავლა, იყო წყაროთმცოდნეობითი ბაზის სიმწირე. წარმოდგენილ ნაშრომში, ჩვენ რამდენადმე მოვახერხეთ ამ ხარვეზის ნაწილობრივი შევსება ახალი საარქივო მასალების მოძიებითა და გამოშვურებით.

მართალია, რეოლუციამდელმა ისტორიოგრაფიამ დიდი მუშაობა გასწია ფაქტობრივი მასალის მოძიების სფეროში, მაგრამ იმ პერიოდში მაინც ვერ მოხერხდა მყარი წყაროთმცოდნეობითი ბაზის შექმნა, გარდა ამისა, მან ვერ შესძლო სახალხო გამოსვლების კანონზომიერების ჩვენება. ისეთი მნიშვნელოვანი მოვლენაც კი, როგორიც 1866 წ. ლიხნის აჯანყება იყო, განიხილებოდა განცალკევებით, საქართველოში მიმდინარე პროცესებისაგან დამოუკიდებლად, არ იყო გათვალისწინებული მისი ეროვნული ახსიათი.

¹ Фадеев А., Крестьянское восстание 1866 года в Абхазии, Труды, АБНИК вып., 2 1934, Дзидзария Г.А., Восстание 1866 года в Абхазии, Сух. 1955, Очерки историй Абхазии. ч. 1. Сух. 1860, ლ. ძიბგური, საგლეხო რეფორმა აფხაზეთში, სოხუმი, 1960. Авидзба В.Д., Проведение крестьянской реформы в Абхазии, Сух., 1965, Стефанов Г., Михайловский крепостной похотный батальон на Кавказе, 1819-1906, Батуми, 1906. Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, т.1, Тифлис. 1907. Дьячков-Тарасов А., Абхазия и Сухуми в 19 столетии, Тифлис, 1910, Хачапуридзе Г., Махарадзе Ф., Очерки по истории рабочего и крестьянского движения в Грузии, М., 1932. შ. ჩხეტია, საგლეხო რეფორმის ისტორიისათვის საქართველოში. საისტორიო მოამბე, 4. ირ. ანთელავა, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბ. 1970. ნ. როდონაია, საქართველოს გლეხთა მოძრაობის ისტორიოგრაფია, თბ., 1980. Лакоба С.З., Очерки политической истории Абхазии, Тб., 1990.

აფხაზეთში სახალხო მოძრაობა XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან XX საუკუნის დამდეგამდე, ისტორიული კანონზომიერებით მიმდინარეობდა.

ცნობილია, რომ ფეოდალიზმის ხანაში სოციალური ჩაგვრისა და უსამართლობის წინააღმდეგ მიმდინარე ბრძოლამ საქართველოში ნიადაგი მოამზადა (ისევე, როგორც რუსეთში) ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილების ლიკვიდაციისა და ახალი, პროგრესული, საზოგადოებრივი ურთიერთობის გამარჯვებისათვის². აქვე არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ XIX საუკუნის II ნახევრიდან გლეხთა გამოსვლები საქართველოში, სოციალურ მოტივაციასთან ერთად, სულ უფრო პოლიტიკურ დატვირთვასაც იძენდა³. ამასთან გლეხთა მოძრაობას თავის დროზე ჩვენშიც ჰქონდა ნიშანდობლივი სუსტი მხარეები (სტიქიურობა, დაქსაქსულობა, ილუზორულობა ღირებულებათა არჩევის მიმართ და სხვ.). მიუხედავად ამისა გლეხთა გამოსვლებმა გამოაფხიზლა ხელისუფლება, თავდაზნაურობა და მოამზადა მასები უფრო ძლიერი გამოსვლებისათვის, რომლებიც მიზნად ისახავდნენ თვისობრივი ხასიათის მკვეთრ ცვლილებებს⁴.

გლეხობის ეს საუკუნოვანი ბრძოლა თავისი მიზნებითა და ამოცანებით ყოველ ცალკეულ ეტაპზე განსხვავებული შინაარსისა იყო. მასზე აშკარად ზემოქმედებდა ეპოქის მოთხოვნილებანი და გარკვეულწილად განსაზღვრავდა კიდევ, მნიშვნელოვანი სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური მოვლენები.

XIX საუკუნის 60-90-იანი წლების გლეხთა სახალხო გამათავისუფლებელი მოძრაობის შესახებ ისტორიოგრაფიაში არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა: მკვლევართა უმრავლესობა მას ანტიბატონყმურ მოძრაობად აფასებს. ზოგი მეცნიერი თვლის, რომ

² Жордания О., История крестьянской реформы в Грузии, Тб., 1962, ст. 7.

³ ლ. ლემონჯავა, გლეხთა ანტიბატონყმური მოძრაობა რეფორმამდელ საქართველოში, სოხუმი, 1970, გვ. 4.

⁴ ნ. როდონია, საქართველოს გლეხთა მოძრაობის ისტორიოგრაფია, თბ., 1980, გვ. 6.

ეს მოძრაობა XIX საუკუნეში გაძლიერებული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ნაირსახეობა იყო. სხვები გლეხთა მღელვარებებში სახალხო-განმათავისუფლებელ გამოსვლებს ხედავენ⁵.

გლეხთა მოძრაობის მეცნიერული შესწავლის ერთგვარ პიონერად შეიძლება მივიჩნიოთ ცნობილი მოღვაწე ს. ესაძე, რომელმაც ეს თემა გააშუქა ნაშრომში "Историческая записка об управлении Кавказом"⁶. ესაა აღწერითი ხასიათის გამოკვლევა, რომელშიც თავმოყრილია კონკრეტული ისტორიული მონაცემები. ფაქტების დადგენისათვის ავტორს გამოყენებული აქვს დოკუმენტური წყაროები, ძირითადად აჯანყების ძიების საქმიდან. თუმცა ნაკლებია კრიტიკული ანალიზი.

ძირითადად აღწერითი ხასიათისაა აგრეთვე ა. დიაჩკოვ-ტარასოვის ნაშრომიც, რომელშიც მიმოხილულია XIX ს. აფხაზეთი⁷. ავტორი იზიარებს ს. ესაძის მოსაზრებებს, კერძოდ იმას, რომ 1866 წ. აჯანყების მამოძრავებელ ძალას წარმოადგენდა პროთურქული ორიენტაციის აფხაზობა. მათ საბაბად გამოიყენეს მთავრის დაკრძალვა და მისი უფროსი ვაჟის ჩამოსვლა, ასევე მოსაძლეობისათვის საბუღალველი ხელმძღვანელის დანიშვნა ბზიფის მხარეში ცნობების შესაგროვებლად. ამასთან ა. დიაჩკოვ-ტარასოვი ამხელს მეფის მოხელეთა დამოკიდებულებას მოსახლეობისადმი. ააშკარავებს და აკრიტიკებს თავადაზნაურობის მისწრაფებას — გამოიყენონ აჯანყება პირადი მიზნებისათვის. მითითებული ნაშრომი დღემდე არ კარგავს მნიშვნელობას იმის გათვალისწინებით, რომ

⁵ ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. ნ. როდონაია, საქართველოს გლეხთა მოძრაობის ისტორიოგრაფია. გვ. 163.

⁶ Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом.

⁷ ა. დიაჩკოვ-ტარასოვი... მისი მოღვაწეობის შესახებ იხ.: ზ. პაპასქირი, ბ. ზორვა. აღექვანდრე დიაჩკოვ-ტარასოვი და მისი ნაშრომი "გაგრა და მისი შემოგარენი". წიგნ.: ა. დიაჩკოვ-ტარასოვი გაგრა და მისი შემოგარენი. რუსულიდან თარგმნეს, შესავალი და კომენტარები დაურთეს ზ. პაპასქირმა და ბ. ზორავამ. თბ., 2003.

მასში თავმოყრილია საინტერესო მასალები ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის აფხაზეთის ისტორიის შესახებ⁷.

საინტერესოა ტ. სტეფანოვის ნაშრომი, რომელშიც გაშუქებულია აფხაზეთის 1866 წლის აჯანყების პერიპეტები, მასში საკმაოდ უხვადაა გამოყენებული საარქივო მასალა⁸. არანაკლებ საინტერესოა კ. მაჭავარიანის ბროშურაც⁹.

პირველი მეცნიერი, რომელმაც ყურადღება გაამახვილა აფხაზეთა 1866 წლის კლასობრივ მოტივებზე იყო გ. ზაჭაპურიძე, რომელიც ამ აჯანყებას გლეხთა ფართომასშტაბიან გამოსვლად აღიქვამდა, ხოლო აჯანყების მიზეზს არსებული კოლონიური პოლიტიკისა და ფეოდალური ჩაგვრის გაძლიერებაში ხედავდა. იგი სამართლიანად აღნიშნავდა, რომ აჯანყების ანტიკოლონიური ბასი-ათის გამო მას მეფის ხელისუფლების მიმართ ოპოზიციურად განწყობილი ფეოდალთა ნაწილი მიემხრო. სანამ ისინი ახერხებდნენ ამ მოძრაობის თავისი მიზნების შესაბამისად გამოყენებას გვერდში ედგნენ და ხელმძღვანელობდნენ კიდევ გლეხთა გამოსვლებს, თავადაზნაურობის მეორე ნაწილი რუსეთის ხელისუფლებას უწევდა დახმარებას და აჯანყების ჩახშობაშიც ეხმარებოდა მათ¹⁰.

თითქმის ამავე თვალსაზრისს ავითარებდა ფ. მახარაძეც 1866 წლის გლეხთა აჯანყების შეფასებისას¹¹. 1866 წლის აჯანყება საგანგებოდ შეისწავლა აფხაზეთში მოღვაწე ცნობილმა რუსმა ისტორიკოსმა ა. ფადეევმა. მან განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია მოძრაობის დადებით და სუსტ მხარეებს. ამხილა ფეოდალთა გამცემლური პოლიტიკა, ცარიზმისა და

⁷ Дьячков-Тарасов А., Абхазия и Сухуми в 19 столетии. ст. 184.

⁸ Степанов Г., Михайловский. Крепостной пехотный батальон.

⁹ Мачавариани К., Описательный путеводитель по Сухуми. Сухумскому округу, Сух., 1913.

¹⁰ Махарадзе Ф., Хачапуридзе Т., Очерки по истории рабочего и крестьянского движения в Грузии. стр. 72-76.

¹¹ ფ. მახარაძე, საქართველო XIX საუკუნეში, თბ. 1931.

თურქეთის ვერაგული მიზნები¹². ა. ფადეევის ნაშრომში არის ცალკეული ბარეზები: ქრონოლოგიური და ფაქტობრივი უზუსტობანი, რომელიც საესებით სამართლიანად მიუთითა გ. ძიძარია¹³.

XX საუკუნის 30-იან წლებში 1866 წლის აჯანყებას შეეხო კიდევ ერთი რუსი მკვლევარი — ე. მოროხოვეცი. 1861 წ. საგლებო რეფორმისადმი მიძღვნილ ნარკვევში მან აღნიშნა, რომ საგლებო რეფორმა აფხაზეთში გატარდა "19 თებერვლის დებულებასთან" შედარებით, გლებობის მიმართ ნაკლები ზეწოლის პირობებში¹⁴. მართალია რეფორმას წინ უძღოდა "შეუპოვარი აჯანყება" 1866 წლისა, რომელიც გამოხატავდა გლებობის იმგვარ განწყობას, რომ მათთანაც (აფხაზეთი) ეს რეფორმა საქართველოს სხვა რეგიონების მსგავსად გატარდებოდა, მაგრამ არსებითი სხვაობა ავტორისათვის მაინც შეუმჩნეველი დარჩა.

ს. ჯანაშიამ 1866 წლის აჯანყებაზე მსჯელობისას საგანგებოდ აღნიშნა, რომ "სოციალური მოტივების გარდა, მოძრაობა ეყრდნობოდა პოლიტიკურსა"¹⁵. 1866 წლის აჯანყებას შეეხო შ. ჩხეტაც. მისი განმარტებით ეს იყო უმსხვილესი აჯანყება აფხაზეთის საგლებო გამოსვლების ისტორიაში¹⁶.

აფხაზეთში გლებთა მოძრაობისად კერძოდ, 1966 წლის აჯანყების მეცნიერული შესწავლის საქმეში უდავოდ საეტაპო მნიშვნელობისაა გამოჩენილი აფხაზი ისტორიკოსის, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის, პროფ. გიორგი ძიძარიას მონოგრაფია "Восстание 1866 года в Абхазии". მრავალფეროვან ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით მან სრულად გა-

¹² Фадеев А., Крестьянское восстание 1866 года в Абхазии. Труды, АбНикк ып., 2. Сух. 1934, стр. 34.

¹³ Дзидзария Г.А. Восстание 1866 года в Абхазии, стр. 31.

¹⁴ Мороховец Е., Крестьянская реформа 1861 г., М. 1937, стр. 145-146.

¹⁵ ს. ჯანაშია, გიორგი შარვაშიძე, ნარკვევი აფხაზეთისა და სამეგრელოს ეთნოტურული ისტორიიდან, — იხ. ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. V, თბ., 1988, გვ. 14.

¹⁶ შ. ჩხეტია, საგლებო რეფორმის ისტორიისათვის საქართველოში, გვ. 29.

მოიკვლია აფხაზთა ეს სახალხო გამოცემა. მასში ნაჩვენებია რე-
ფორმადელი აფხაზეთის სოციალ-უკონომიკური მდგომარეობა,
აჯანყების მიზეზები, მსვლელობა, მამობრავებელ ძალთა შე-
მადგენლობა, აჯანყების არსი და მისი ადგილი განმათავისუფლე-
ბელ მოძრაობაში. მეცნიერი აღნიშნავს, რომ აჯანყების მონაწილე
გლეხთა აღიარებით, ისინი უკმაყოფილონი იყვნენ იმით, რომ მო-
მავალი საგლეხო რეფორმა მემამულეთა ინტერესებს იცავდა.
გარდა ამისა, მათ აღიზიანებდათ ადმინისტრაციის უხეში ქმედებანი
და თვითნებობა. აქვე ის მიუთითებს, რომ აჯანყების მსვლელობაში
გლეხობა ანტიფეოდალური ხასიათის მოთხოვნებს უფრო მწვავედ
აყენებდა¹⁷.

გ. ძიძარია ყურადღებას ამახვილებს 1866 წლის აჯანყების
თავისებურებებზე: 1) გლეხობის სახელით გამოდიოდნენ მისი მდი-
დარი ნაწილის წარმომადგენლები.

2) უძველესი ადამი, რომლის ძალითაც ესა თუ ის ფეო-
დალი მოცემული საზოგადოების, გლეხთა "მფარველად" ითვლე-
ბოდა, კვლავ ინარჩუნებდა თავის ფუნქციონალურ დატვირთვას.

3) თავადაზნაურობა ყოველნაირად ცდილობდა, გლეხობის
უკმაყოფილება გამოეყენებინა და მიემართა რუსული ადმინისტრა-
ციის წინააღმდეგ. პირველად, როცა მოძრაობა ატარებდა უფრო
სოციალურ ხასიათს, მემამულეები თავიანთ ნამდვილ მისწრაფებებს
ნიღბავდნენ. მხოლოდ, ლიხნის მოვლენებისა და განსაკუთრებით
სოხუმის იერიშის დღეებში, ე.ი. ბრძოლის მეორე ეტაპზე გამოიკ-
ვეთა მათი ნამდვილი სახე. ფეოდალებს ჩამოშორდათ "მოკავშირეე-
ბის" ნიღბი და საბოლოოდ განუდგნენ გლეხობას. უძველესი
ხდება, რომ თავადაზნაურთა ნაწილი ორიენტირებული იყო
თურქეთზე. ის ესწრაფოდა აფხაზეთი ჩამოეშორებინა რუსეთისა-
გან, აღედგინა ფეოდალური სამთავრო სულთნის თურქეთის მფარ-
ველობით. ეს იყო აჯანყების მონაწილე აფხაზეთის თავ-
ადაზნაურობის საბოლოო მიზანი.

¹⁷ Дзидзария Г.А., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 99-102.

ერთგვარად აჯამებს რა თავის დაკვირვებებს 1866 წ. აჯანყების ირგვლივ, გ. ძიძარია აღნიშნავს, რომ 1866 წლის აჯანყებაში გლეხობა ყველა ეტაპზე წამყვან ძალას წარმოადგენდა. ეს აჯანყება იყო აფხაზი გლეხობის პროტესტი ძალადობისა და ექსპლუატაციის წინააღმდეგ, ამიტომაცაა ეს აჯანყება პროგრესული¹⁸. მეცნიერის აზრით, აფხაზეთის 1866 წ. აჯანყება ხელს უწყობდა ბატონყმობის გაუქმების დაჩქარებას ამ კუთხეში, მან დარტყმა მიაყენა ცარიზმის ინტერესებს. ეს გამოსვლა ნაწილი იყო იმ გამათავისუფლებელი ბრძოლისა, რომელსაც იმ დროს რუსი ხალხი ეწეოდა ცარიზმისა და მემამულეების წინააღმდეგ¹⁹.

თავის ნაშრომში "Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия", გ. ძიძარია ასევე ეხება ჩვენთვის საინტერესო საკითხებს, კერძოდ, 1861 წლის საგლეხო რეფორმის შემდგომი პერიოდის მოვლენებს. გ. ძიძარიას ეს ფუნდამენტური გამოკვლევა მდიდარ საარქივო მასალაზეა აგებული. ავტორი სამართლიანად მიუთითებს, რომ 1861 წლის რუსეთის საგლეხო რეფორმამ დიდი გავლენა იქონია აფხაზეთის გლეხთა მოძრაობაზე. აშკარად შეიმჩნეოდა რევოლუციური სიტუაციის ნიშნები აფხაზეთში. გ. ძიძარიას აზრით, ამ პერიოდის აფხაზეთის მნიშვნელოვან მოვლენას წარმოადგენდა 1866 წლის ლიხნის აჯანყება. აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ამ მოვლენას მკვლევარი უკავშირებს საქართველოში მომხდარ მთელ რიგ აჯანყებებს²⁰. გ. ძიძარია ლიხნის ამბოხს XIX ს. აფხაზეთის ისტორიაში ყველაზე ძლიერ და მძაფრ ანტიფეოდალურ აჯანყებას უწოდებს. მან მოიცვა მთელი რიგი რაიონები და სოფლები. მისი აზრით, 1866 წლის ლიხნის აჯანყება იყო იმ დროს კავკასიაში არსებული რთული პოლიტიკური მდგომარეობის დამადასტურებელი ფაქტი. აღსანიშნავია, რომ გ. ძიძარია საკითხს განიხილავს ფართოდ, ის,

¹⁸ Дзидзария Г.А., Восстание 1866 года..., стр. 103.

¹⁹ იქვე გვ. 205.

²⁰ Дзидзария Г.А., Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. стр. 268-269.)

როგორც უკვე აღინიშნა, აფხაზეთის ამბებს უკავშირებს საქართველოს, მთელს კავკასიაში არსებულ მდგომარეობას.

გ. ძიძარია თავის ნაშრომში აკრიტიკებს რევოლუციამდელ ავტორთა მოსაზრებებს, რომლებიც უგულვებელყოფდნენ ლიხნის აჯანყების ანტიფეოდალურ, ანტიცარისტულ ხასიათს და ცდილობდნენ მიერქმალათ აჯანყების კლასობრივი და სოციალური ხასიათი, რათა გაემართლებინათ ცარიზმის კოლონიალური პოლიტიკა. ავტორი დაწვრილებით მიმოიხილავს აჯანყების დაწყების საბაბს, მის მამოძრავებელ ხასიათს.

ამავე ნაშრომში, გ. ძიძარიამ დააზუსტა აჯანყების დაწყებისა და დამთავრების თარიღები. ყურადღება გაამახვილა აჯანყების ლიდერებზე, რომელთაგან განსაკუთრებით გამოყო ეშერელი გლეხი ოსმან შამბა²¹.

მეცნიერის აზრით, აჯანყება თავიდანვე დამარცხებისათვის იყო განწირული მისი არაორგანიზებულობის გამო, არ იყო ერთიანობა აჯანყებულებს შორის. როგორც ცნობილია, აჯანყებაში თავადაზნაურთა ნაწილიც ღებულობდა მონაწილეობას. ისინი კი, ასკენის გ. ძიძარია, — ცხადია ბოლომდე ერთგულნი ვერ იქნებოდნენ აჯანყებისა. გ. ძიძარია მიუთითებს, რომ თავიდან ფეოდალებს შორისაც არ იყო ერთიანობა. მათი ნაწილი თურქეთის სულთნის ორიენტაციას ადგა. ისინი ცდილობდნენ, რომ აფხაზეთი ჩამოეშორებინათ რუსეთის იმპერიისაგან. გლეხთა პოლიტიკური გაუთვინობიერებულობის გამო, ფაქტობრივად ხელმძღვანელობა აფხაზ თავადაზნაურთა ხელში გადავიდა და ამან მიჩქმალა აჯანყების ანტიბატონყმური ხასიათი.

ამასთან, გლეხთა აჯანყებისათვის საერთოდ დამახასიათებელ ნიშანთა გვერდით გ. ძიძარიამ საგანგებოდ მიუთითა ლიხნის ამბოხების სპეციფიკურ თავისებურებებზე, რაც, პირველ რიგში, გა-

²¹ იქვე, გვ. 270-273.

მოიხატა იმაში, რომ აფხაზეთის გლეხობის შეგნებაში ჯერ კიდევ გაბატონებული იყო პატრიარქალური ცნობიერების ელემენტები²².

გ. ძიძარია აფხაზეთის 1866 წლის აჯანყებას თვლის იმავე რიგის მოვლენად, რომელთაც ზოგადად აღვილი ჰქონდა რუსეთის იმპერიის სხვა ხალხებშიც და მიმართული იყო ცარიზმის წინააღმდეგ. ამავე დროს გ. ძიძარია იძლევა 1866 წლის ლიხნის აჯანყების ჩახშობის შემდგომი წლების მიმოხილვას, მიუთითებს აფხაზეთში კლასობრივი წინააღმდეგობის გამოძვწევ მიზეზებზე; გამოჰყოფს აფხაზი გლეხობის სოციალური პროტესტის ძირითად ფორმებს: გაქცევა, ურჩობა, შეიარაღებული შეტაკებებიც კი. გ. ძიძარია აღნიშნავს, რომ საგლეხო რეფორმის წინა ხანებში გახშირდა ანტიფეოდალური ბრძოლის უფრო აქტიური ფორმა — ურჩობა მემაჟულისა და ხელისუფლების მიმართ. მეცნიერის აზრით, ეს იყო შედეგი რეფორმამდელ აფხაზეთში კლასობრივი წინააღმდეგობების გამწვავებისა, ის თვლის, რომ 1866 წლის ლიხნის აჯანყების პირდაპირი შედეგი იყო აფხაზეთში საგლეხო რეფორმის მომზადება²³.

იმ გამოკვლევებს შორის, რომლებიც რეფორმამდელ აფხაზეთში გლეხთა მოძრაობას ასახავენ, უნდა გამოვყოთ ლ. ძიძიგურის მონოგრაფია, მიძღვნილი აფხაზეთში საგლეხო რეფორმის გატარებისადმი²⁴.

ლ. ძიძიგური მიმოიხილავს აფხაზეთის სოციალურ-პოლიტიკურ ვითარებას XIX საუკუნის 60-იან წლებში. ის აღნიშნავს, რომ 1864 წელს, როდესაც კავკასიაში მთიელებთან ბრძოლა რუსეთის სამხედრო ძალების სრული გამარჯვებით დათავრდა, ამით არსებითად, აფხაზეთის სამთავროს ბედიც გადაწყდა. რუსული მმართველობის შემოღებამ კიდევ უფრო გააუარესა ისედაც მძიმე პირობებში მყოფი გლეხთა მასების მდგომარეობა, მათ

²² Дзидзария Г. А., Махджирство..., გვ. 274.

²³ იქვე, გვ. 274-275.

²⁴ ლ. ძიძიგური, საგლეხო რეფორმა აფხაზეთში.

სახელმწიფო გადასახადების მძიმე უღელიც უნდა ეზიდათ. ამას ზედ ისიც დაემატა, რომ აღმინისტრაცია რუსი მოხელეებისაგან შედგებოდა, რომელთაც არ ესმოდათ ადგილობრივი პირობები და ზნე-ჩვეულებანი. რუსული კანონმდებლობა, რომელიც აქ შემოღებული იქნა სამთავროს გაუქმების შემდეგ, ადგილობრივ პირობებთან და ზნე-ჩვეულებებთან შეუთავსებელი, მოსახლეობისათვის უცხო და აუტანელი აღმოჩნდა.

ყოველივე ამან გლეხობის მდგომარეობა იმდენად გააუარესა, რომ თვით სოხუმის სამხედრო განყოფილების უფროსი იძულებული გამხდარა ელიარებინა გლეხობის "უკიდურესად მძიმე მდგომარეობა"²⁵.

ლ. ძიძიგური მიუთითებს, რომ ცარიზმს მტკიცე დასაყრდენი ჰქონდა აფხაზეთის თავადაზნაურობაში. მეცნიერი თვლის, რომ "მთავრის ხელისუფლება ჩაგრავდა ხალხს, ხოლო რუსები მხარს უჭერდნენ ამ ხელისუფლებას"²⁶.

ლ. ძიძიგური ყურადღებას ამახვილებს ეკონომიკურ ცხოვრებაში მიმდინარე ცვლილებებზე. კერძოდ, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების შემოჭრაზე საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და მიიჩნევს, რომ ამან კიდევ უფრო გააძლიერა გლეხების ექსპლუატაცია. უზომოდ გადიდდა გლეხთა გადასახადები, რაც აუტანელი გახდა ისედაც დაბეჩავებული და გაძვალტყავებული გლეხკაცისათვის.

ამავე დროს, ლ. ძიძიგური აღნიშნავს, რომ აფხაზეთში 60-იან წლებში არსებულ მატერიალურ სიღუპვით, მოუსაკლთანობა და შავი ყვავილის ეპიდემიაც დაერთო. ავტორის აზრით, ამ ფაქტმაც ნაწილობრივი გავლენა იქონია გლეხთა მოძრაობის გამწვავებაზე²⁷. გასათვალისწინებელია, რომ ამ ხანებში აფხაზეთის გლეხობამ უკვე იცოდა აღმოსავლეთ საქართველოსა და იმერეთ-გურიის მაგალითზე, თუ რას წარმოადგენდა ბატონყმობის გაუ-

²⁵ ლ. ძიძიგური, საგლეხო რეფორმა აფხაზეთში. გვ. 54.

²⁶ იქვე.

²⁷ იქვე. გვ. 55.

ქმება მეფის მოხელეებისა და თავადაზნაურობის მიერ. ამიტომაც, უარი განაცხადა კომისიისათვის ცნობების მიწოდებაზე (მიწათმოძვრობი კომისია).

აფხაზეთის გლეხობა მთლიანად, განსაკუთრებით კი მისი შეძლებული ნაწილი — ანხაიუ წინააღმდეგი იყო საგლეხო რეფორმის მთავრობის მიერ შემოთავაზებული ვარიანტის. უკმაყოფილო იყო მაღალი წოდებაც: მთავრობა მას მიწის შესაკუთრედ არ ცნობდა (ეს გახლდათ რუსეთის პოლიტიკა ადგილობრივი მოსახლეობის საკუთარი მიწებიდან ჩამოშორებისა, როგორც თავადების, ისე გლეხების მიმართ) აფხაზი დეპუტატები აღნიშნავდნენ, რომ აფხაზეთში მიწები არ გააჩნდათ თავადებსაც და აზნაურებსაც²⁸.

ლ. ძიძიგური მიუთითებს, რომ თავადაზნაურობის ერთმა ნაწილმა პირველ ხანებში, სწორედ იმიტომ მიიღო მონაწილეობა გლეხთა ამ დიდ აჯანყებაში, რომ იგი თავისი კლასობრივი ინტერესების დასაცავად, თავისი დაკარგული პოლიტიკური უფლებების აღსადგენად გამოეყენებინა.

ავტორი აღნიშნავს, რომ 1866 წლის ლიხნის აჯანყებას სათავე დაედო 17 ივლისს სოფელ ბიჭვინთაში დაწყებული გლეხთა მღელვარებიდან. ეს იყო წინასწარ მომზადებული და ჩაფიქრებული გამოსვლა და მას არ ჰქონდა ნაუცბათევი ხასიათი²⁹. მისი აზრით, 1866 წლის აჯანყების ერთ-ერთი სუსტი მხარე ის იყო, რომ გლეხებს ჯერ კიდევ სჯეროდათ "კარგი მეფისა". მათ ეგონათ, რომ ახალგაზრდა გიორგი კარგი მთავარი იქნებოდა, რომელიც გამოესარჩლებოდა მათ ინტერესებს. სწორედ ამიტომ, გამოაცხადეს აჯანყებულებმა აფხაზეთის მთავრად გიორგი შარვაშიძე. ლ. ძიძიგური ამავე დროს მიუთითებს იმაზეც, რომ აჯანყების მსვლელობაში უარყოფითი როლი შეასრულა თავადაზნაურობამ³⁰.

²⁸ Аваллиани С., Крестьянский вопрос в Закавказье, т. 2, Одесса, 1913, стр. 74.)

²⁹ ლ. ძიძიგური, საგლეხო რეფორმა..., გვ. 55-56.

³⁰ იქვე, გვ. 61.

მათ აჯანყების მსვლელობაში შეეშინდათ იმისა, რომ ადმინისტრაციის ლიკვიდაციას ფეოდალური კლასის მოსპობა არ მოჰყოლოდა. ამიტომ, იმ ნაწილმა, რომელიც მონაწილეობდა აჯანყებაში გადამწყვეტ ეტაპზე უღალატეს აჯანყებულებს. ხოლო თავდაზნაურობის მეორე ნაწილი იმთავითვე თავგამოდებით იღებდა მონაწილეობას აჯანყების ჩახშობაში³¹.

ლ. ძიძიგურიის ნაშრომი საინტერესოა იმით, რომ აქ მოყვანილია მთელი რიგი ფაქტები გლეხთა გამოსვლებისა, რომელთაც ადგილი ჰქონდათ აფხაზეთში. უკვე ლიხნის 1866 წლის ამბების შემდგომ, როგორც მთლიანად საქართველოში, ისე საკუთრივ აფხაზეთში გლეხთა მოძრაობას ბატონყმობის წინააღმდეგ ისეთი მასშტაბური ხასიათი ჰქონდა, რომ თვითმპყრობელობას არ შეეძლო მისთვის ანგარიში არ გაეწია. ყოველივე ამან დღის წესრიგში დააყენა აფხაზეთში საგლეხო რეფორმის გატარება³². ამასთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ, რომ ლ. ძიძიგურიი რამდენადმე გაზვიადებულად წარმოაჩენს ამ პერიოდის გამოსვლების ხასიათსა და მასშტაბებს.

1864-1871 წწ. საქართველოში მიმდინარე საგლეხო რეფორმა ნაკლებად პასუხობდა გლეხების ინტერესებს. შემთხვევითი არ იყო ის, რომ აღნიშნულ რეფორმას ივ. ჯავახიშვილი გლეხობის მხმართ უსამართლო აქტად მიიჩნევდა. მისი აზრით, რუსეთში არსებული სისტემის გადმოტანა საქართველოში უდიდესი უსამართლობა იყო. ის ქართველი გლეხობის უფლებების დარღვევას წარმოადგენდა³³. საგლეხო რეფორმა აფხაზეთში გატარდა 1870 წ. "გათავისუფლება" გლეხებს აქ გაცილებით უფრო მძიმე პირობებში მოუხდათ, ვიდრე რუსეთში. ამიტომ აფხაზეთის გლეხობას, მთელი საქართველოს გლეხობასთან ერთად არ შეუწყვეტია ბრძოლა ცარიზმისა და მემამულეების წინააღმდეგ.

³¹ იქვე. გვ. 62-63.

³² ლ. ძიძიგური. საგლეხო რეფორმა აფხაზეთში. გვ. 63-64.

³³ Джавахов И.А. Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в., წიგნ. 3. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. XII. თბ., 1998, გვ. 453.

გლეხთა გამოსვლები აფხაზეთში, XIX საუკუნის 70-იან წწ. უშუალოდ იყო დაკავშირებული საგლეხო რეფორმის გატარებასთან.

რეფორმის გაჭიანურებამ და ამის შედეგად გლეხების თითქმის უმიწაწყლოდ დატოვებამ, რასაც თან დაერთო 1877-1878 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომი, რომელმაც უდიდესი ტრაგედია მოუტანა აფხაზ ხალხს, კიდევ უფრო გაამწვავა ვითარება აფხაზეთში. ცარიზმის მიერ "დამნაშავე მოსახლეობად" მონათლული აფხაზების მიმართ, რუსეთის მთავრობამ უკიდურესად მკაცრი ზომები გაატარა. ყოველივე ამან მოსახლეობა აიძულა საჩივრებიდან ბრძოლის უფრო რადიკალურ ზომებზე გადასულიყო. ეს იყო წინააღმდეგობის გაწევა იმ შემამულეების მიმართ, რომლებიც უკანონოდ იტაცებდნენ გლეხების მიწებს; წინააღმდეგობის გაწევა იმ მოხელეთა მიმართაც, რომლებიც თავიანთი ბოროტმოქმედებითა და გაიძვერობით დიდად ავიწროებდნენ მშრომელებს: ცეცხლის წაქიდება შემამულეთა კარმიდამოსადმი; ინდივიდუალური ტერორი, გადასახლების გაღებაზე უარის თქმა და სხვა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგჯერ წინააღმდეგობის გაწევა ღებულობდა ჯგუფურ და შესაბამისად შედარებით ორგანიზებულ ხასიათსაც³⁴.

ისტორიოგრაფიაში მოძიებულა მასალები, რომელთა მიხედვით სახალხო გამოსვლები მხარეში პერიოდულად მეორდებოდა. ცნობილია მღელვარება 1875 წ. სოხუმის ოლქში, 1877 წ. გაზაფხულზე აჯანყებას ადგილი ჰქონდა ბიჭვინთის ოლქში, ასევე კოდორისა და სამურზაყანოს უბნებში. 1883 წელს მნიშვნელოვან მღელვარებას ჰქონია ადგილი გალის თემში. დაიწყო მეორე ამბოხი, ამჟამად სოფელ ბარლებში 1883 წლის ივნისში³⁵.

ყოველივე ეს მეტყველებს იმაზე, რომ რეფორმის შემდგომ პერიოდში გლეხთა მეურნეობა აფხაზეთში არა თუ არ გაუმჯობესებულა, არამედ პირიქით, ნაწილობრივ გაუარესდა კიდევ.

³⁴ ლ. ძიძიგური, საგლეხო რეფორმა აფხაზეთში, გვ. 143-148.

³⁵ იქვე გვ. 147-148.

მკვლევართა ყურადღება განსაკუთრებით მიიპყრო 1877 წ. აჯანყებამ. კერძოდ ამ აჯანყებას საგანგებოდ შეეხო გ. ძიძარია, რომელმაც აღნიშნა, რომ აფხაზეთის გლეხობის ეს გამოსვლა იყო აფხაზი ხალხის განმათავისუფლებელი მოძრაობის გაგრძელება. ეს იყო ბრძოლა, როგორც ადგილობრივი თავადაზნაურობის, ასევე მეფის თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ³⁶.

გ. ძიძარია 1877 წლის აჯანყების ერთ-ერთ მიზეზად მიიჩნევს ეკონომიკური მდგომარეობის მკვეთრ გაუარესებას აფხაზეთში. ამაზე მოუთითებს თუნდაც ის ფაქტი, რომ ეს აჯანყება იწყება 1877 წლის 15 აპრილს, როდესაც გუდაუთის ერთ-ერთ უბანში "უსახლკარო და მშვიერ-მწყურვალ აფხაზები თავს ესხმიან ვაჭართა ფარდულებს. მთავრობამ გადაწყვიტა ჯარის საშუალებით ჩაეხშო ეს აჯანყება, მაგრამ ცდა უშედეგოდ დამთავრდა³⁷. ის ასკვნის, რომ ნაწილობრივ 1877-1878 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომმა, ამას თან დამატებულმა ეკონომიკურმა სიღუბნებმა, ბიძგი მისცა აფხაზეთის 1877 წლის აჯანყებას³⁸.

აფხაზეთში გლეხთა მოძრაობის პერიპეტეიები ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში გაშუქებულია ვ. ავიძბას მონოგრაფიაში, რომელიც ასევე ეხება საგლეხო რეფორმას აფხაზეთში³⁹. კერძოდ ვ. ავიძბა გამოყოფს 1871 და 1876 წლების გლეხთა გამოსვლებს აფხაზეთში. 1876 წ. სოფელ აცში გლეხთა პროტესტი მკვლევარის აზრით საგლეხო რეფორმის მმართველურმა ხასიათმა განაპირობა⁴⁰.

ვ. ავიძბა სათანადო ყურადღებას უთმობს 1877 წ. აფხაზეთის გლეხთა აჯანყებას. მისი აზრი ძირითადად ემთხვევა გ. ძიძარიას მოსაზრებებს. ამასთან ვ. ავიძბამ გამოამზეურა საარქივო მასალებზე დაყრდნობით მთელი რიგი ფაქტები და მივიღა იმ

³⁶ Дзидзигури Г.А., Махаджирство и проблемы... გვ. 316-318.)

³⁷ იქვე.

³⁸ იქვე, გვ. 321.

³⁹ Авицба В.Д., Проведение крестьянской реформы в Абхазии.

⁴⁰ 40. Авицба В.Д., Проведение крестьянской реформы..., стр. 173.

დასკვნამდე, რომ ეს აჯანყება გამოწვეული იყო ადგილობრივი მემამულეების მხრივ გლეხთა სოციალური ჩაგვრით, რომელსაც თან ერთოვდა აუტანელი კოლონიური ჩაგვრა, რაც ჩვენის აზრით, რამდენადმე გადაჭარბებულია⁴¹.

ვ. ავიძბა ამავე დროს მიუთითებს, რომ აფხაზი გლეხობა, რომელიც მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა, მებატონეების მიმართ ბრძოლის და ზოგადად, წინააღმდეგობების სხვადასხვა ფორმებს მიმართავდა (თავდასხმა, სახლ-კარზე ცეცხლის წაქიდება, მიწების მითვისება და ა.შ.). ვ. ავიძბას მიერ მოტანილი ფაქტები მოწმობენ, რომ გლეხთა მოძრაობა აფხაზეთში 80-იან წლებშიც არ დამცხრალა⁴².

აფხაზეთის სოფლის მოსახლეობის ცხოვრებისა და შრომითი საქმიანობის არა ერთი საინტერესო ფაქტია დაფიქსირებული ნ. ფო-დერევიზისა და ა. დიჩკოვ-ტარასოვის პუბლიკაციებში⁴³. კერძოდ, მათში აღწერილია აფხაზეთის სოფლის მოსახლეობის საქმიანობა, მიწის დამუშავების ტექნიკა, ღირსშესანიშნავი ადგილები, მაგრამ, ამასთან ეს ავტორები თვალს ხუჭავენ გლეხობის მძიმე ეკონომიკურ მდგომარეობაზე, არ არკვევენ ეკონომიკური სიღუბეჭირის მიზეზებს. ისინი ასევე გვერდს უვლიან სახალხო აჯანყებებს, თუ ცალკეულ გამოსვლებს მემამულეების წინააღმდეგ. ამას გარდა აღნიშნულ ნაშრომებში აფხაზეთის სოციალ-ეკონომიკური მდგომარეობა განიხილება დანარჩენი საქართველოსაგან მოწყვეტით.

XIX ს. 60-90-იან წლებსა და XX საუკუნის დამდეგს აფხაზეთში მიმდინარე სახალხო გამოსვლებზე მსჯელობისას არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ კ. გამისონიას მონოგრაფიას: "აფხაზეთის სოფელი XIX საუკუნის დამდეგსა და XX საუკუნის

⁴¹ იქვე.

⁴² იქვე, გვ. 174.

⁴³ Фон-деревиз Н. Сухумский край, Тифлис, 1909.

დასაწყისში"⁴⁴, რომელშიც გაშუქებულია არა ერთი ჩვენთვის საინტერესო ფაქტი. საარქივო მასალებზე დაყრდნობით მკვლევარი მიუთითებს საგლეხო რეფორმის გატარების პროცესში მიწების განაწილების არაობიექტურობაზე⁴⁵.

კერძოდ, ის აკვირდება იმას, რომ ადგილობრივ გლეხებს გაცილებით ნაკლები რაოდენობის მიწის ფართობი ჰქონდათ ვიდრე კოლონისტებს, რომელთაც საშუალოდ 5-დან 30 დესეტიანამდე მიწის ფართობი ეძლეოდათ⁴⁶. ამასთან, გლეხებს ჩვეულებრივ საგრძნობი რაოდენობით აძლევდნენ კლდიან-ჭაობიან ადგილებს, რომელთა ღირდი ნაწილის დამუშავება შეუძლებელი იყო. კ. გამისონიას გაანგარიშებით ადგილობრივი გლეხის საშუალო "ნადელი" რეფორმის შემდეგდროინდელ აფხაზეთში 1,5-2 დესეტინას არამც და არამც არ აღემატებოდა, სამურზაყანოში კი 1.4 დესეტინას შეადგენდა. მაშინ, როცა რეფორმამდე მათ გაცილებით მეტი ფართობი ჰქონდათ. ზოგჯერ ის 20 დესეტინამდე აღწევდა⁴⁷. ყოველივე ეს გლეხებს უფრო კაბალურ მდგომარეობაში აგდებდა, რამაც გამოიწვია კიდევ 80-იანი წლებიდან გლეხთა აგრარული მოძრაობის გააქტიურება.⁴⁸

XX საუკუნის დამლევს აფხაზეთში მიმდინარე მოვლენებზე და კერძოდ, გლეხთა სოციალური გამოსვლების ფაქტებზე, არა ერთ საინტერესო მასალას შეიცავს საქართველოში 1905-1907 წწ. რევოლუციის ამსახველი დოკუმენტები⁴⁹. ამ თვალსაზრისით

⁴⁴ კ. გამისონია, აფხაზეთის სოფელი XIX საუკუნის დამლევსა და XX საუკუნის დასაწყისში (1880-1905), სოხუმი, 1973.

⁴⁵ იქვე გვ. 18-19.

⁴⁶ იქვე.

⁴⁷ იქვე.

⁴⁸ იქვე.

⁴⁹ Революция 1905-1907 гг. в Грузии, об. документ. ред. Цагареншвили, М., Тб., 1956.

არანაკლებ საინტერესოა აფხაზეთში რევოლუციური გამოსვლების-
ადგი მიძღვნილი კრებულის⁵⁰.

საკვლევ პრობლემასთან დაკავშირებით არა ერთი საკითხია
გამუშეებული ვ. ჯანჯღავას მონოგრაფიაში⁵¹. დიდ ინტერესს იწ-
ვევს აგრეთვე ნ. როდონაიას ისტორიოგრაფიული ხასიათის ნაშ-
რომი, რომელშიც შეჯამებული და კრიტიკულად გაანალიზებულია
საქართველოში გლეხთა მოძრაობის ირგვლივ არსებული ისტო-
რიოგრაფიული მემკვიდრეობა⁵².

საკვლევი პრობლემის ირგვლივ არსებული სამეცნიერო
ლიტერატურის განხილვისას არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ ამ
ბოლო დროს გამოქვეყნებულ ნაშრომებს 1905-1907 წლების
აფხაზეთზე, რომელთა ავტორია ცნობილი აფხაზი ისტორიკოსი
სტ. ლაკობა⁵³. ამ ნაშრომებში გაანალიზებულია რევოლუციის წი-
ნანდელი პერიოდის მოვლენებიც, მღელვარებები, რომელთაც ავ-
ტორის აზრით განსაკუთრებული წვლილი შეიტანეს რევოლუცი-
ური სიტუაციის მომზადებაში.

განსაკუთრებით საინტერესოა სტ. ლაკობას მონოგრაფია
"Очерки политической истории Абхазии"⁵⁴, სადაც ის ეხება
ჩვენთვის საინტერესო პერიოდსა და პრობლემებს. ის მსჯელობს
XIX ს. მეორე ნახევარში არსებულ გლეხთა გამოსვლების
უცნაურობაზე და იმაზე თუ რა შედეგი მოუტანა აფხაზებს ამ
გამოსვლებმა. ავტორი ასევე ეხება XX საუკუნის დასაწყისში
აფხაზეთში არსებულ სოციალურ-დემოკრატიულ მუშათა მოძრაო-
ბას და აფხაზთა მონაწილეობას ამ მოძრაობაში.

⁵⁰ Из истории революционных событий в Абхазии в 1905-1907 гг. сбор. статей, Сухуми, 1955.

⁵¹ Джанджгава В., Революционное движение крестьян в Грузии в 1895-1904 годах, Тб., 1985.

⁵² როდონაია, საქართველოს გლეხთა მოძრაობის ისტორიოგრაფია.

⁵³ Лакоба С.З. Боевики Абхазии в революции 1905-1907 годов, Сухуми, 1984. Абхазия в годы первой Российской революции. Тб., 1985.

⁵⁴ . Лакоба С.З., Очерки политической истории Абхазии.

XIX ს. მეორე ნახევარში მიმდინარე გლეხთა გამოსვლებსა და საგლეხო რეფორმას ეხება ზ. ანჩაბაძე თავის მონოგრაფიაში.⁵⁵ ავტორი საინტერესო მასალას გვაწვდის ამ პერიოდის აფხაზეთში არსებულ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მოძრაობაზე.

ზ. ანჩაბაძისა და გ. ძიძარას ნაშრომში⁵⁶, მოკლედაა მიმოხილული XIX საუკუნესა და XX ს-ის დასაწყისში ეროვნული და სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ ქართველი და აფხაზი ხალხის ერთობლივი ბრძოლის შესახებ. თივე ხასიათისაა და უფრო სრულყოფილადაა მოცემული ჩვენთვის საინტერესო პრობლემები გ. ძიძარასა და ი. კაჭარავას ერთობლივ ნაშრომში.⁵⁷

აფხაზეთში გატარებულ საგლეხო რეფორმას, აგრარულ საკითხებს და ზოგადად, XIX საუკუნის მიწურულსა და XX ს-ის დასაწყისში რეგონში განვითარებულ პროცესებს სათანადო ყურადღება ექცევა ალ. ბენდიანიშვილის მონოგრაფიაში⁵⁸.

რეფორმის გატარების შემდგომ, აფხაზეთში კაპიტალისტური ურთიერთობის შესახებ და მის განვითარების ტემპებზე არის მსჯელობა ა. ოლონეკის ნაშრომში. ის საფუძვლიანად მიმოიხილავს ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის აფხაზეთის სოციალ-ეკონომიკურ მდგომარეობას⁵⁹.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, აფხაზეთში სახალხო განმათავისუფლებელი მოძრაობის საკითხები XIX ს. II ნახევარში საკმაოდ კარგად არის შესწავლილი. მოძიებული და გამოვლენილია არა ერთი საინტერესო ფაქტი, უაღრესად საყურადღებოა ცალკეულ მკვლევართა დასკვნები. და მაინც, საკვლევი პრობლემის

⁵⁵ Анчабадзе З.В. Очерк этнической истории Абхазского народа.

⁵⁶ Анчабадзе З.В. Дзидзария Г.А., Вековая и нерушимая дружба братских грузинского и абхазского народов, Тб., 1969.

⁵⁷ Дзидзария Г.А., Качарава Ю.М., Из истории совместной борьбы Грузинского и Абхазского народов, Тб., 1981.

⁵⁸ ალ. ბენდიანიშვილი, აგრარული ურთიერთობანი საქართველოში 1890-1917 წლებში, თბ., 1965.

⁵⁹ Омонский А., Очерки по развитию капиталистических отношений в Абхазии, Су., 1934.

ირგელივ არსებულ საბჭოური პერიოდის ისტორიოგრაფიას გააჩნია ერთი მეტად სერიოზული ნაკლი. თითქმის ყველა მკვლევარი ცდილობს XIX ს-ის 60-70-იანი წლების სახალხო გამოსვლები მოაქციონ ვიწრო გლეხთა სოციალური პროტესტის ჩარჩოებში და გვერდი აუარონ ამ გამოსვლების (განსაკუთრებით ლიხნის 1866 წლის და 1877 წ. აჯანყებების) საყოველთაო-სახალხო ხასიათის ჩვენებას. ამ მხრივ, შეიძლება ითქვას, ერთგვარი გამონაკლისია სტ. ლაკობას ნაშრომი⁶⁰, რომელიც "პერესტროიკის" პერიოდში გამოიცა, და რომელშიც ავტორი ერიდება, აქცენტი გააკეთოს აფხაზთა აჯანყებების ეროვნულ-გამათავისუფლებელ ხასიათზე. სწორედ ამ კუთხითაა XIX ს-ის 60-70-იანი წლების სახალხო აჯანყებები განხილული უკანასკნელ პერიოდში გამოცემულ შრომებში⁶¹. წარმოდგენილ ნაშრომში ჩვენ შევეცადეთ განგვევითარებინა ეს ხაზი და განგვეხილა აფხაზთა გამოსვლები ეროვნულ-გამათავისუფლებელი ბრძოლის კრილში. ჩვენს მიერ დამუშავდა საკმაოდ მრავალფეროვანი ფაქტობრივი მასალა. საქართველოს ცენტრალურ და სახელმწიფო საისტრიაო არქივისა⁶² და ქუთაისის ცენტრალური არქივის⁶³ ფონდები და მათ. სათანადო შეფასება მიეცა. განსაკუთრებით საინტერესოა ჩემს მიერ პირველად მოძიებული და მეცნიერულ მიმოქცევაში შემოტანილი დოკუმენტები⁶⁴.

⁶⁰ С.З. Лакоба. Очерки политической истории...

⁶¹ ზ. პაპასჭირი, ნარკვევები... ბ. ხორავა, აფხაზთა მუჰაჯირობა...

⁶² სცსსა, ფონდები: 5; 7; 12; 83; 113; 229; 416; 545.

⁶³ სცსსა, ფონდები: 51; 171; 186; 189.

⁶⁴ სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, საქ. 2214; საქ. 2272; საქ. 1922; 2625; 2317; 2533.

აფხაზეთის სოციალ-ეკონომიკური და პოლიტიკური მდგომარეობა 1864-1904 წწ.

XIX საუკუნის შუა ხანებისათვის, საგლეხო რეფორმის გატარების წინა პერიოდისათვის აფხაზეთში, ისევე, როგორც საქართველოს სხვა რეგიონებში ძირითადად ფეოდალ-ბატონყმური ურთიერთობები იყო გაბატონებული. თუმცა აქ ბატონყმური ინსტიტუტების გვერდით საკმაოდ მყარად იყო შენარჩუნებული გვაროვნულ-თემური წყობილების გადმონაშთებიც¹. პირველ რიგში ეს გამოიხატებოდა თემის (აფხაზურად "აქითა"-ს) განსაკუთრებული როლით საზოგადოებრივ ცხოვრებაში².

რეფორმამდელ აფხაზეთში ჭარბობდა ნატურალური მეურნეობა. სანაპირო რაიონებში სოფლის მეურნეობაში გაბატონებულ დარგს წარმოადგენდა მიწათმოქმედება, მთიან რაიონებში — მესაქონლეობა; ძალზედ სუსტად იყო განვითარებული ვაჭრობა. ადებ-მიცემობის სტადიაში იყო ქლაქური ცხოვრება³.

ფეოდალური საზოგადოების უმაღლეს კატეგორიას შეადგენდა თავადობა (აფხაზურად "ათაუად"). აფხაზი თავადები, როგორც სახელწოდებიდან გამომდინარეობს, თავიანთ თავს საერთო ქართული ფეოდალური არისტოკრატიის უმაღლესი ფენის (თავადობის) შიგნით მოაზრებდნენ, თუმცა ფეოდალური

¹ Инал-Ила Ж.Д., Абхазцы, Сух., 1965, გვ. 508. Дзидзария Г.А., Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия, Сух., 1982, гв. 51. Авидзба В.Д., Проведение в жизнь крестьянской реформы в Абхазии, Сух., 1985, гв. 11 და სხვ.

² Дзидзария Г.А., Социально-экономический строй Абхазского княжества в XIX в. 1810-1864 гг. წიგნი Очерки истории Абхазской АССР, т. 1., Сух., 1960. გვ. 150.

³ Авидзба В.Д. Проведение в жизнь крестьянской реформы в Абхазии. стр. 10.

ურთიერთობების განვითარების სპეციფიკამ აფხაზეთში, რაც განპირობებული იყო გვიან შუა საუკუნეებში ჯიქ-აფხაზი მთიელების ახალი ტალღის მოწოლით, რომელმაც გამოიწვია პირველყოფილ-გვაროვნული წყობილების გადმონაშთების ერთგვარი რეანიმაცია, თავისი დალი დაასვა ამ კატეგორიის სოციალურ იერსახესაც.

სხვებზე მალა იდგა აფხაზეთის მთავარ – შარვაშიძეთა საგვარეულო, რომლის წარმომადგენლები მიწების უმეტეს ნაწილს ფლობდნენ. თავადებს ჰყავდათ მასზე დამოკიდებული აზნაურები. უფრო მეტიც, თავადი ნამდვილ თავადად არ ჩაითვლებოდა თუ მას არ ჰყავდა თავისი აზნაური. აფხაზებში ასეთი გამოთქმაც კი იყო: "თავადი, რომელსაც არ ჰყავს ამსთა, – არ არის თავადი"⁴.

სოციალური იერარქიის თვალსაზრისით თავადებს მოსდევდნენ აზნაურები (აფხაზურად "ამსთა")⁵. აზნაურებს შორისაც იყო გარკვეული განსხვავება. იყვნენ ე.წ. "წმინდა გვარის" ნამდვილი აზნაურები. ისინი განსხვავდებოდნენ აზნაურთა მრავალრიცხოვან ჯგუფებისაგან, რომლებიც ხალხში მონათლული იყვნენ სხვადასხვა გვარი სახელწოდებებით: "ამსთა კიატჩ", "აკუა-ამსთა" და ა.შ.⁶

⁴ Дзидзария Г.А., Социально-экономический строй Абхазского княжества... стр. 161.

⁵ ტერმინი "აზნაური" ოფიციალურ წიგნიერ დონეზე გავრცელებული იყო მთელ საქართველოში, მაგრამ, ამასთან, ცალკეულ კუთხეებში იმთავითვე არსებობდა პრივილეგირებული ფენის ("აზნაურობის") აღმნიშვნელი ადგილობრივი სახელწოდებებიც. მხედველობაში გვაქვს, პირველ რიგში, მგერული "ქინოსქუა" და აფხაზური "ამსთა". მგერულსა და აფხაზურში აზნაურთა ფენის ადგილობრივი სახელწოდებების არსებობა მოუთითებს იმაზე, რომ ეს ცნებები გაჩნდა ადრეულ შუა საუკუნეებში, როდესაც დას. საქართველო-გერისი, აფხაზეთი – ჯერ კიდევ არ იყო მოქცეული საერთო ქართულ ფეოდალურ სტრუქტურაში. იხ. ზ.ვ. პაპასქირი, ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარსულიდან, ნაკვეთი, I, თბილისი, 2004, გვ. 132-133.

⁶ Дзидзария Г.А., Восстание 1866 года в Абхазии, Сух., 1955, გვ. 26, მისივე Труды, I. Сух. 1988, გვ. 226. ზ.ვ. პაპასქირი. ნარკვევები. გვ. 132-133.

აზნაურებს მოსდევდნენ "ამინაყუმა", რომლებიც გლეხთა უმაღლესი კატეგორიიდან აზნაურობაში გარდამავალ ფენას ქმნიდნენ. ისინი უმეტესად, მოშსახურე პერსონალს წარმოადგენდნენ, თუმცა მათ აზნაურთა ქალების თხოვის უფლებაც ჰქონდათ. ამიტომაც ისინი რეფორმის პერიოდში პრეტენზიებს აცხაზებდნენ აზნაურობაზე⁶.

უშუალოდ მწარმოებელ საზოგადოებას აფხაზეთში გლეხობა წარმოადგენდა, რომელიც ასევე არ იყო ერთგვაროვანი. აფხაზეთში გლეხობის დიფერენციაციას მოვალეობის დანაწილების პრინციპით ახდენდნენ. ეკონომიკურ სამართლებრივი სტატუსით გ. ძიძარია მათგან გამოკყოფს: ანხაიუს (ფიოში), ახოიუს (დოლმახორე) და ახაშვალას (მოჯალაბე). ამათგან, რაოდენობრივი თვალსაზრისით აფხაზეთის გლეხობაში ჭარბობდნენ "ანხაიუს" კატეგორიის წარმომადგენლები, რომელთა რიცხვი 47000 სულს შეადგენდა ე.ი. 9000 კომლი⁷. ისინი შედარებით თავისუფლები იყვნენ, თუმცა ეს თავისუფლება იურიდიული ხასიათისაა და ისინიც სხვათა მსგავსად განიცდიდნენ ფეოდალურ ექსპლუატაციას⁸.

ახოიუ აფხაზეთში და დოლმახორე სამურზაყანოში ეკუთვნიან გლეხ-მესაკუთრეების თანრიგს, მათი რიცხვი შეადგენდა დაახლოებით 8000 სულს. ე.ი. 1550 კომლი⁹. ისინიც ცხოვრობენ ცალკე კომლებად და სარგებლობენ პირადი და ქონებრივი უფლებებით. ძირითადად ეს წოდება შეიქმა ახაშვალასგან, რომლებმაც მიიღეს საოჯახო უფლება¹⁰.

აფხაზეთის ექსპლოატირებული მასის მესამე ძირითად კატეგორიას წარმოადგენდა ახაშვალა (მოჯალაბე-სამურზაყანოში), რომელიც სოციალური კიბის ყველაზე უფრო დაბალ საფეხჯურზე

⁶ Дзидзария Г.А., Труды., стр. 241.

⁷ ЦГИАГ, ф. 416, оп., 3. 1865, д. 1012, л. 20.

⁸ იქვე. გვ. 255.

⁹ ЦГИАГ, ф. 416, оп. 3., 1866, д. 1014, л. 40, об., Дзидзария Г.А., Труды, стр. 343.

¹⁰ ლ. ძიძგური. საგლეხო რეფორმა აფხაზეთში, თბ., 1960, გვ. 35.

იღვა¹¹. მათი რიცხვი რეფორმის წინ იყო მცირე და ის ხშირად იცვლებოდა. 1869 წ. 1440 სული, ხოლო 1870 წ. – 1300 სული. მამაკაცები 20%-ით ჭარბობდნენ დედაკაცებს¹². ზემოთ აღნიშნულ გლეხთა ამ კატეგორიების გარდა აფხაზეთში კიდევ არსებობდა აზატი და ამაწურასქუ. ამაწურასქუ მიწაზე საბოლოოდ მიმაგრებული, სწორედ ისეთივე ყმა გლეხია, როგორიც ახოიუ¹³. მათი რიცხვი უშუალოდ რეფორმის წინ შეადგენდა 1300 სულს, ე.ი. 250 კომლი¹⁴, ხოლო აზატი – გააზატებული, თავდახსნილს ნიშნავს. უფრო მეტად კი, რელიგიური თვალსაზრისით ყმობისაგან განთავისუფლებულ გლეხებს წარმოადგენდნენ. გარდა ამისა, მათ უნდა აღეზარდათ ფეოდალების ბავშვები. მიუხედავად ამისა, აზატების თავისუფლება შედარებითა და არასრული¹⁵. მათი რიცხვი ჩვენს მიერ განსახილველ პერიოდში შეადგენდა 2200 სულს¹⁶.

აფხაზეთში არსებული სოციალური ურთიერთობების სრული სურათის მისაღებად, საჭიროა განვიხილოთ კიდევ ერთი ჯგუფი მოსახლეობისა, რომელსაც წარმოადგენდნენ არასები. ასასი – სტუმარი, ეს იყო სხვადასხვა მიზეზის გამო თავისი სამშობლო კუთხიდან სხვაგან გადახვეწილი და იქ რომელიმე გავლენიან და შეძლებულ პირს შეფარებული ადამიანი (არ იყო გამორიცხული, რომ ასასი მაღალი წრიდანაც ყოფილიყო). საბოლოო ჯამში სტუმარი მასპინძელზე დამოკიდებული ხდებოდა¹⁷. მათი რიცხვი, სოხუმის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მონაცემებით 1867

¹¹ იქვე, გვ. 40.

¹² ЦГИА СССР, ф. 1268. оп. 12, д. 74, л. 46. ССКГ, 1876. в. 5, с. 45. Дзидзария Г.А., Труды, I. Сух., 1988, стр. 371.

¹³ ლ. ჰიბიგური, საგლეხო რეფორმა, გვ. 132.

¹⁴ ЦГИА, СССР, ф. 1268. оп. 12, д. 74, л. 47., ССКГ, 1872. в. 5, с. 48. Дзидзария Г.А., Труды, I. Сух., 1988, стр. 379.

¹⁵ ლ. ჰიბიგური, საგლეხო რეფორმა, გვ. 44.

¹⁶ ЦГИА, СССР, ф. 1268. оп. 12, д. 74, л. 47., ССКГ, 1870. в. 3, с. 7. Дзидзария Г.А., Труды, I. Сух., 1988, стр. 384.

¹⁷ ლ. ჰიბიგური, საგლეხო რეფორმა, გვ. 45.

წლისათვის ყოველ სოფელში 5-დან - 10-მდე, ზოლო ზოგან 15 ოჯახამდეც აღიოდა¹⁸.

მხარის სოციალ-ეკონომიკური განვითარების თვალსაზრისით აფხაზეთში რამდენადმე ჭრელი სურათი იყო. მთიან რეგიონებში: დალის ხეობა, წებულდა, ფსხუ გამოირჩეოდა ძლიერი გვარონული გადმონაშთებით, ზღვისპირა ზოლი კი უფრო განვითარებული იყო¹⁹.

მიწები აფხაზეთში ეკუთვნოდა თავადებს, აზნაურებს და ნაწილი აშინაყუმებს. აზნაურებმა და თავადებმა მიწები მიიღეს შთამომავლობით. აშინაყუმებმა კი მიწები მიიღეს თავიანთი მფლობელებისაგან, როგორც საჩუქარი სამსახურისთვის²⁰.

XIX საუკუნეში რუსეთის შემოსვლამ კავკასიაში და აფხაზეთზე მის მიერ გავლენის დამყარებამ, მნიშვნელოვნად შეცვალა აფხაზეთის ეკონომიკური განვითარების ტენდენციები. აფხაზეთი, ისევე როგორც საქართველოს სხვა რეგიონები, თანდათანობით ერთგებოდა რუსეთის იმპერიის ეკონომიკურ ცხოვრებაში. ამდენად, ბუნებრივია, აფხაზეთში განვითარებული სოციალ-ეკონომიკური პროცესები არ შეიძლება არ განვიხილოთ რუსეთის იმპერიის სხვა რეგიონებში მიმდინარე პროცესებისაგან მოწყვეტით. ამასთან, გასათვალისწინებელია ის თავისებურებები, რომელიც პირველ რიგში, გამოწვეული იყო გვიან შუა საუკუნეებში განვითარებული ფეოდალური საზოგადოების შიგნით პირველყოფილობის ერთგვარი რესტავრაციით, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, ამ პერიოდში მთიელ ტომთა ახალი ტაღლის გამოჩენას უკავშირდება და მეორე, რუსეთის იმპერიული პოლიტიკით.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იმ ხანად აფხაზეთში მიწაზე ფეოდალური კუთვნილებაა გამოცხადებული, მაგრამ რამდენადმე

¹⁸ ЦГАА, ф. 57. оп. 2, 1870. д. 5, л. 175, Дзидзария Г.А., Труды, 1. Сух., 1988, стр. 392.

¹⁹ Авидзба В.Д. Проведение в жизнь крестьянской реформ в Абхазии. стр. 11.

²⁰ ლ. ძიძიგური, საგლეხო რეფორმა, გვ. 97.

ფარულად გვაროვნული წყობილების გადმონაშთების არსებობაც თვალმისაცემია. ამიტომაც მიუთითებდა სვიატოპოლკ-მირსკი, რომ "აფხაზეთში არ არის ბატონყმური წყობა, ამდენად მას არავითარი საერთო არა აქვს მეზობელ მეგრელებთან"²¹. ყოველი ნაბიჯი რუსეთის მხრიდან, მისივე სტრატეგიული და პოლიტიკური ინტერესების ჭრილში წყდებოდა. მიუხედავად ამისა კავკასიის რუსეთთან პოლიტიკური შეერთების შემდგომ, აფხაზეთის სამეურნეო ცხოვრებაში გარკვეულ ცვლილებებს ჰქონდა ადგილი²².

მიუხედავად საერთო-ეკონომიკური ჩამორჩენილობისა, XIX ს. 70-იანი წლებიდან აფხაზეთში მაინც შეიმჩნეოდა გარკვეული ცვლილებები, რაც ქმნიდა საფუძველს ახალი საწრმოო ურთიერთობების ჩამოყალიბებისა. ეს იყო კანონზომიერი პროცესი. ნატურალური მეურნეობის გვერდით, აფხაზეთში თანდათან მაინც ვითარდებოდა ფულად-სასაქონლო ურთიერთობანი და საბაზრო კავშირები, რაც ბევრად განსაზღვრავდა მხარის საერთო განვითარებას²³.

ეს პროცესი ჯერ კიდევ 40-იანი წლებიდან ჩაისახა და კიდევ უფრო შესაძინევი გახდა 50-60-იან წლებში. ამას ხელი შეუწყო ამიერკავკასიაზე საერთო საიმპერიო საბაჟო ტარიფის გავრცელებამ. ერთიანი რუსული ზომა-წონის შემოღებამ. ამ პერიოდში დაარსდა "სამეგრელოს სავაჭრო კომპანია"²⁴, (მთავრობის ნებართვით სოხუმში შემოსვლა იწყეს სავაჭრო გემებმა. 1846 წლიდან სოხუმში გამოცხადებულ იქნა სანავსადგურო ქალაქად.

²¹ სცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, საქ. 405, ფ. 9.

²² Дзидзерия Г.А., Труды, გვ. 145.

²³ Дзидзерия Г.А., Труды, გვ. 145.

²⁴ 24. Путкарев С., Краткий очерк портов сеерно-восточного берега Черного моря, ЗКОИРГО, кн. 2., Тб., 1853, стр. 130-160, იხ. ლ. ძიძგური, საგლეხო რეფორმა... გვ. 12.

ნავსადგური გახსნილ იქნა ოჩამჩირეშიც და სოხუმს საქონლის გატანის უფლება მიეცა თბილისსა და ირანში²⁵.

XIX საუკუნის 50-იანი წლებისათვის სოხუმის ნავსადგურში საზღვარგარეთიდან შემოტანილი საქონლის ღირებულება უდრიდ 57155 მანეთს. 1851 წლისათვის ვაჭრობაში შემდეგი სურათი გვაქვს: "1851 წლიდან საზღვარგარეთიდან შემოუტანიათ 278614 მან. საქონელი, რუსეთის ნავსადგურებიდან – 19500 მან; გაუტანიათ საზღვარგარეთ 21525 მან. რუსეთის ნავსადგურებში – 326181 მან; საზღვარგარეთიდან მოსულა 204 გემი, რუსეთიდან კი – 357, საზღვარგარეთ გასულა 75 გემი, რუსეთის ნავსადგურში – 538"²⁶.

აქტიური კავშირები მყარდება საქართველოს სხვა რეგიონებთან, განსაკუთრებით სამეგრელოსთან, გურიასთან, იმერეთთან. აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების შემდეგ დადებულ იქნა ხელშეკრულებები თავად ინალიფებსა და სოხუმის ვაჭრებს – ვ. ბუზ-ოღლისა და ნ. მეტაკის შორის ტყეში მუხის მოჭრის თაობაზე (ბზიფის ხეობის ქვედა დინების მარჯვენა ნაპირზე). ხე-ტყის ჭრა გრძელდებოდა 70-იან წლებშიც და ზოგადად მუხის დაშლადება ძირითადი საქმიანობა გახდა, როგორც ბზიფის ზონისათვის, ასევე ფსოუს ნაპირებზეც²⁷.

1860-ანი წლებიდან სოხუმში სწრაფად იზრდებოდა ტყის ჭრა, აშრობდნენ ჭაობებს, გაჰყავდათ კანალიზაცია, დაიწყო ფართო ქუჩების მშენებლობა ორსართულიანი სახლებით²⁸.

ღიდი ყურადღება ექცეოდა გზის მშენებლობასაც. 1858 წ. აფხაზეთში განსაკუთრებული რუსული საჯარისო ნაწილის მეთაური გენერალი მიხეილ ლორისმელიძე თავის მოხსენებით ბარათში აღნიშნავდა, რომ 1854-1856 წლებში გზათა მშენებლობის

²⁵ "Кавказский календарь", тоб., 1853, გვ. 369. იხ. ლ. ძიძიგური, საგლეხო რეფორმა, გვ. 12.

²⁶ იქვე.

²⁷ Дзидзерия Г.А., Труды, გვ. 152.

²⁸ Дзидзария Г.А., Труды. стр. 157.

შემდეგ, გზები არა მხოლოდ კომუნიკაციის მნიშვნელოვან საშუალებად გადაიქცა, არამედ მხარის ადმინისტრაციული მოწყობის თვალსაზრისით, უდიდესი სტრატეგიული მნიშვნელობაც გაიჩინა²⁹.

1859 წელს დაისვა საკითხი, ქუთაისსა და სოხუმს შორის გზის გაყვანის შესახებ. 60-იან წლებში წამოაყენეს აგრეთვე საკითხი რკინიგზის გაყვანის თაობაზე ტუაფსესა და სოხუმს შორის. გზათა მშენებლობის საკითხი სულ უფრო აქტუალური ხდებოდა. ამაზე მიანიშნებს ის ფაქტიც, რომ 1874 წ. სოხუმის განყოფილების უფროსი გენერალი გეიმანი თავის ანგარიშში, ისევ უგზოობას უწიოდა სოხუმში³⁰.

XIX საუკუნის 60-ანი წლების დასაწყისში სახმელეთო გზების წესრიგში მოყვანამ კიდევ უფრო გაააქტიურა ეკონომიკური კავშირები საქართველოს სხვა რაიონებთან. ვითარდება სანაოსნო მიმოსვლაც, 1860 წ. 2330 რეისი გაუკეთებიათ საკაბოტაჟო გემებს ფოთში, ნიკოლაევში, რედუტ-კალესა და სოხუმში. აქედან სოხუმზე მოდის 769 რეისი. საგარეო ვაჭრობის მიმოქცევა უდრიდა 175,5 ათას მანეთს, ხოლო საშინაო — 536 ათას მანეთს³¹. ერთმანეთს დაუკავშირდნენ ის ცალკეული პუნქტებიც, რომლებიც აქამდე ერთმანეთისაგან იყვნენ მოწყვეტილნი, მართალია ეს კავშირები ჯერ კიდევ სუსტი იყო, მაგრამ ის მაინც გასაქანს აძლევდა ვაჭრობის განვითარებისა და საერთოდ, ამ მხარის ეკონომიკურ აღმავლობას.

60-ან წლებში ერთგვარი ბიბგი მიეცა ხელოსნობისა და მრეწველობის განვითარებასაც. აღსანიშნავია აგურის, კირის, სამენი ქვის, ხე-ტყისა და ღვინის წარმოება, როგორც წყარო-

²⁹ იქვე, გვ. 158.

³⁰ იქვე, გვ. 159.

³¹ Дзидзария Г.А., Социально-экономический строй Абхазского княжества. стр. 155.

ბიდან ჩანს, მრეწველობის აქ ჩამოთვლილ დარგებში ასობით დაქირავებული მუშა და ყმა-გლეხი იყო ჩაბმული³².

საზღვარგარეთ გაჰქონდათ არა მარტო ხე-ტყე, არამედ სოფლის მეურნეობის პროდუქციის მნიშვნელოვანი ნაწილიც. თავად დიმიტრი გიორგის ძე შარვაშიძის მეურნეობის მმართველი ა. პახომოვი სიმიწდს ასახელებს, როგორც უმნიშვნელოვანეს პირველი საჭიროების კულტურასა და ამავე დროს ვაჭრობის ერთ-ერთ მთავარ საგანს. იმ მონაცემებიდან, რომელიც ა. პახომოვს მოუპოვებია სოხუმის საკარანტინო საბაჟო კანტორიდან, ჩანს, რომ 1864 წელს სოხუმიდან, ოჩამჩირესა და გუდაუთიდან, რუსეთსა და საზღვარგარეთ გაუტანიათ 10845 ფუთი სიმიწდი, ხოლო 1865 წ. კი – 166320 ფუთი³³.

60-ან წლებში ვაჭრობის საგანი გამზდარა ტექნიკური კულტურის პროდუქციაც, კერძოდ თამბაქო. ა. პახომოვი საგანგებოდ აღნიშნავს აქ მოწეულ თამბაქოს მაღალ ხარისხს. მისი მონაცემებიდან ირკვევა, რომ თამბაქოს საკმაო რაოდენობით თესავდნენ ოჩამჩირეში, კელასურსა და გუდაუთაში და, რომ ადგილობრივი თამბაქოს ნაწილი სოხუმში საღებოდ, ხოლო ნაწილი გაჰქონდათ რუსეთსა და საზღვარგარეთაც³⁴.

აფხაზეთში რეფორმის წინა პერიოდში. ფულად-სასაქონლო ურთიერთობის განვითარებასთან ერთად, შემამულეებმა დაიწყეს ნატურალური გადასახადების ფულადი გადასახადებით შეცვლა³⁵.

ერთი სიტყვით, XIX საუკუნის 60-ან წლებში სოფლის მეურნეობაში სულ უფრ და უფრ გზას იკაფავდა ფულად-სასაქონლო ურთიერთობა. ფულად-სავაჭრო ურთიერთობა იჭრება, როგორც გლეხთა ცხოვრებაში, ისე თავადაზნაურთა წრეებშიც.

³² Пруишвили П., Сельское хозяйство и аграрные отношения., т. 1., Тб., 1938, стр. 89-92.

³³ Пахомов А., Абхазия сьсько-хозяйственном отношении, Запись Кавказского общества сельского хозяйства., Тиф., 1868, стр. 48.

³⁴ იქვე, გვ. 43. ლ. ბიბიგური, საგლეხო რეფორმა, გვ. 15.

³⁵ Авидзба В.Д., Проведение в жизнь крестьянской реформы. стр. 14.

ნატურალური გამოსაღების ნაწილობრივად ფულადი გადასახადით შეცვლას ადგილი ჰქონდა ბზიფსა და აბუეის აფხაზეთში³⁶. რეფორმის წინა პერიოდში სიმიზდი იყო ძირითადი სასაქონლო კულტურა აფხაზეთში. რეფორმის შემდგომაც პირველ ეტაპზე, ის კვლავ რჩებოდა ძირითად სასაქონლო კულტურად³⁷, მაგრამ მოგვიანებით მას თამბაქოს წარმოებამ გაუსწრო. მეთამბაქოეობა, რომელიც XIX საუკუნის 60-ანი წლებისათვის მხოლოდ ჩანასახოვან მდგომარეობაში იმყოფებოდა, 1872 წ. დაიწყო წარმოება, მაგრამ მეტად შეზღუდული ოდენობით. ასე გრძელდებოდა 1877-1878 წწ. ომამდე³⁸. 1877 წლიდან, როცა ამიერკავკასიაზე გავრცელდა საიმპორტო თამბაქოზე დადებული საიმპერიო ბაჟი, მან ძალიან დიდი სავაჭრო პოტენციალი შეიძინა და უკონკურენტო აღმოჩნდა. აფხაზეთისათვის ეს ღარგი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გახდა სოფლის მეურნეობაში³⁹.

1880-ანი წლებიდან მოკიდებული მეთამბაქოეობას ხელი მიჰყვეს ყველა სოფლებმა, რასაც ხელი შეუწყო თურქეთიდან ლაზების, სომხებისა და ბერძენების გადმოსახლებამ. თამბაქოს "სამსუნი" ჯიში აფხაზეთში შემოიტანეს 1866-1878 წ.წ. მეთამბაქოე "თურქებმა", როგორც მაშინ აქ ეძახდნენ ლაზებს (ჭანებს), რომლებიც ამ დროიდან სულ უფრო მეტი რაოდენობით ჩამოდიოდნენ და ფუძნდებოდნენ აქ მემამულეთა მიწებზე, როგორც მოიჯარე-პლანტატორები, რაშიც მათ ხელს უწყობდა მეგრული ენის ცოდნა⁴⁰.

³⁶ ლ. ძიძიგური, საგლეხო რეფორმა, გვ. 18.

³⁷ Из истории революционных событий в Абхазии в 1905-1907 гг. сбор. статей, Сухуми, 1955, стр. 99.

³⁸ პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX საუკუნეებში, ტ. 4, წ. 1, თბ., 1965, გვ. 155.

³⁹ ე. ორჯონიკიძე, კაპიტალისტური განვითარება საქართველოში რეფორმის შემდეგ, 1865-1900 წწ. წიგნ., საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 5, თბ., 1970, გვ. 418.

⁴⁰ პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის..., გვ. 158-159.

მეთამბაქოეობა აფხაზეთში წმინდა სავაჭრო-სამრეწველო ხასიათს ატარებდა, კაპიტალისტური მეურნეობები ბლომად იყო, მაგრამ მუშაობა ძალიან შრომატევადი. თუ ერთი დესეტინა პლანტაციის დამუშავებას 4-5 კაცის მთელი დღის შრომა ჭირდებოდა, კერძო საგლეხო მეურნეობაში ოჯახის წევრთა მუშაობა არ იყო საკმარისი. მსხვილ პლანტაციებში კი – მით უფრო. 1899 წელს აფხაზეთში 625 პლანტაციის ფართობი 1-2 დესეტინას შეადგენდა; 432-ის 2-4 დეს; 745 – პლანტაციის 4-6 დეს; 15 პლანტაციის 6-8 დეს; 18 პლანტაციის 8-10 დეს; 5-6 პლანტაციის კი – 10-18 დეს; 2-დან 4 დესეტინამდე ფართობის მულობელი წერილი, სავაჭრო კაპიტალისტური მეურნეობის ორგანიზატორად ითვლებოდა, 4-და 20-მე კი საშუალო და მსხვილი კაპიტალისტები იყვნენ. დასაქმებული იყო 16-100 და მეტი მუშა⁴¹.

საისტორიო წყაროებიდან ირკვევა, რომ მეთამბაქოეობაში ჩართული იყო აფხაზეთის მოსახლეობის საკმაოდ დიდი ნაწილი, მაგრამ ხშირად არ კმაროდა ადგილობრივი მუშახელი, რის გამოც იძულებული იყვნენ მოეყვანათ მუშები ჩრდილოეთ კავკასიიდან. თამბაქოს პლანტაციებში დაქირავებული მუშები ძალზედ მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. 1900 წელს სოხუმში შექმნილა სპეციალური კომისია, რომელსაც შეუდგენია მეთამბაქოელთათვის სავალდებულო "წესები", მაგრამ მთავრობა მის დამტკიცებას არ ჩქარობდა⁴².

უნდა აღინიშნოს, რომ სავაჭრო მეთამბაქოეობის განვითარებას სოხუმის ოლქში ხელი შეუწყო პეტერბურგელმა "Богданов и Компани"-ს ფაბრიკამ, რომლის აგენტები დიდი რაოდენობით

⁴¹ ლ. ბენდიანიშვილი, კაპიტალისტური განვითარება საქართველოში რეფორმის შემდეგ. 1865-1900, იხ. წიგ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 5, თბ., 1970, გვ. 368-369.

⁴² ЦГИА СССР, ф. 515, оп 91, д. 131, лл. 24-29. იხ. აღ. ბენდიანიშვილი, კაპიტალისტური განვითარება საქართველოში რეფორმის შემდეგ, 1865-1900 წწ. წიგნ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 5, თბ., 1970, გვ. 369.

ეწეოდნენ აქ თამბაქოს შესყიდვას და გარდა ამისა, "სამამულო მეთამბაქოეობის განვითარების" მიზნით წერილ პლანტატორებსა და უძიწაწყლო მეთამბაქოებს ახალი პლანტაციების გასაშენებლად აძლევდნენ სესხს 100-დან 200 მანეთამდე⁴³.

XLX საუკუნის 80-90-ან წლებში მეთამბაქოეობა უკვე ძირითად წამყვან სასოფლო-სამეურნეო დარგს წარმოადგენდა აფხაზეთში (სიმიწდთან ერთად) 1885 წ. სოხუმის ოლქის 26 სოფელში 444 თამბაქოს პლანტაცია იყო, რომელიც 177 ღეს. ფართობს მოიცავდა, ხოლო მთელი მოსავალი 10460 ფუთს. ამ დროიდან მოყოლებული თანმიმდევრობით იზრდებოდა თამბაქოს მთლიანი მოსავალი და თვით ფასებიც თამბაქოს ფოთოლზე. 1894 წელს აქ მეთამბაქოეობას მისდევდნენ უკვე 33 სოფელში. და სულ იყო 1842 პლანტაცია, რომელთა საერთო ფართობი 1003 ღესეტი-ნას აღემატებოდა. 1879 წ. პლანტაციების რაოდენობა 14-დან 1905 წ. 5063-მდე გაიზარდა. საერთო ფართი იმავე წლებში 9 ღესეტინიდან – 5301 ღესეტინამდე⁴⁴. განსაკუთრებით სწრაფი ტემპით თამბაქოს წარმოება აფხაზეთში, XIX საუკუნის 80-ანი წლების მეორე ნახევრიდან ვითარდება. ასე მაგ.: 1887 წლიდან – 1905 წლამდე თამბაქოს წარმოება 58339 ფუთიდან – 285236 ფუთამდე გაიზარდა, რომლის უდიდესი ნაწილიც მზადდებოდა საზღვარგარეთ გასატანად⁴⁵.

XX საუკუნის დასაწყისში მეთამბაქეობა რუსეთშიც იკიდებს ფეხს. ამ დარგის განვითარებას კი სჭირდებოდა იაფი ნედლეული, რომელიც დიდი რაოდენობით მოჰყავთ აფხაზეთში. ჯერ კიდევ 1895 წელს "Богдано и компания"-ს აფხაზეთში გახსნილი ჰქონდა თამბაქოს საწყობი. ეს ფირმა კონკურენციას უწევდა

⁴³ პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის..., გვ. 162.

⁴⁴ იქვე, გვ. 162-164.

⁴⁵ Олонеский А., Очерки по развитию капиталистических отношений в Абхазии. Сух., 1934, стр. 47.

რუსეთში ლაფერძის, ერმოლოვის, ბურის და აქსიონოვის ფირ-
მებს⁴⁶.

აფხაზეთში განვითარებული იყო მარცვლელთა კულტურის
წარმოება. საქართველოს მასშტაბით, აფხაზეთი იყო სასაქონლო
სიმინდის ერთ-ერთი ძირითადი მწარმოებელი. მართალია აქ
სიმინდი ძალიან პრიმიტიული მეთოდებით მოჰყავდათ, მაგრამ მო-
სავალი მაინც დიდი მოდიოდა. აფხაზეთიდან XX საუკუნის
დასაწყისში სიმინდი გაჰქონდათ თურქეთში, ინგლისში, სა-
ფრანგეთში, იტალიაში. ამ პერიოდში განზრახული ჰქონდათ
კოოპერაციული ამხანაგობების შექმნა, რომელიც შეისყიდდა
სიმინდს და გაიტანდა საზღვარგარეთ⁴⁷.

XX საუკუნის დასაწყისიდან აფხაზეთში მიმდინარეობს ბურ-
ჟუაზიული ყაიდის შემამულური მეურნეობის ჩამოყალიბება. მაგ.:
გაგრის მახლობლად მდ. ბზიფის ზღვასთან შეერთების მიდამოებში
მსხვილი მეურნეობა გაშალა ნ. იგუმნოვმა, გაგრამი პრინცმა
ოლდენბურგმა, გულრიფშში – ნ. სმეცკოვმა. დიდმა მთავარმა
ალექსანდრე მიხეილის ძემ აფხაზეთში შეისყიდა მამულები
("დიოსკურია", "კოლხიდა", "სინოპი", და ა.შ.). მეურნეობის რა-
ციონალურად დაყენების წყალობით მამული "სინოპი" დე-
კორატიული და სამრეწველო დანიშნულების მცენარეთა აკლიმა-
ტიზაციის ერთ-ერთ ცენტრად გადაიქცა. მამულ "დიოსკურიაში"
90 დესეტინაზე გაშენდა ხილის ბაღი, 100 დესეტინაზე თამბაქოს
პლანტაცია. აღსანიშნავია ისიც, რომ დიდი მთავრის ამ
მეურნეობებში, რომლებიც გამოირჩეოდნენ მაღალტექნიკური აღჭუ-
ვილობით, ყველა საბუშაო დაქირავებული მუშების მიერ სრულდებო-
და⁴⁸.

⁴⁶ ნ. გულაევა, აფხაზეთი მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის პერიოდულ
გამოცემებში, ბათუმი, 1996, გვ. 98.

⁴⁷ იქვე, გვ. 98.

⁴⁸ ალ. ბენდიანიშვილი, საქართველოს სოფელი 1804-1912 წწ. თბ., 1957,
გვ. 574-578.

აფხაზეთში სუსტად იყო განვითარებული მეაბრეშუმეობა. თუმცა უნდა აღინიშნოს ის ფაქტიც, რომ აფხაზეთში აბრეშუმის წარმოებას ჯერ კიდევ XIX საუკუნის 50-60-იანი წლებიდან ჩაეყარა საფუძველი⁴⁹.

აფხაზეთში განსაკუთრებით გამოცოცხლდა სამეურნეო ცხოვრება სამონასტრო მამულებში. ჯერ კიდევ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, ბერ-მონაზვნებმა თავიანთი მზერა მიაყრეს კავკასიის შავი ზღვის სანაპიროს; რუსეთის ხელისუფლებამ, რომელიც დაინტერესებული იყო მსხვილი რელიგიური ცენტრების შექმნით, რათა განემტკიცებინა თავისი პოზიციები კავკასიაში, ნება დართო რუს-მონაზვნებს, მონასტერი დაეარსებინათ დაბა ფსირცხაში (ამჟამად ახალი ათონი). ახალ ათონის მონასტერს გააჩნდა უზარმაზარი მამულები ქვეყნის სხვადასხვა რეგიონებში: პეტერბურგში, ნოვოროსიისკში, ტუაფსეში, ბიჭვინთაში და ა.შ. მათ უზარმაზარი შემოსავალი მოჰქონდათ⁵⁰. წლიდან წლამდე მონასტერი აფართოვებდა თავის კომერციულ საქმიანობას. ბერ-მონაზვნებმა სატვირთო-სამგზავრო ნავსადგომი ააგეს, ხოლო 1902 წელს რუსეთში ერთ-ერთი პირველი ჰიდროელექტროსადგური (120 ცხენის ძალის სიმძლავრის). მონასტერს ეკუთვნოდა ელექტროწვეით მოქმედი საბაგირო გზა, რომლის მეშვეობითაც ბერ-მონაზვნები მთის წვერზე მდებარე სამლოცველო ეკვტერში გადაჰყავდათ. ასევე ააგეს ორსართულიანი წყლის წისქვილი. აგურისა და კირის გამოსაწვავი ქარხნები, ჩამომსხმელი — მექანიკური სახელოსნოები. აქვე აშენდა ვიწროლიანდაგიანი რკინიგზა. ახალი ათონის მონასტერი მსხვილ კომერციულ დაწესებულებად გადაიქცა. ბერ-მონაზვნები, რომელთაც სურდათ, რაც შეიძლება მეტი ეკონომიკური სარგებელი ენახათ, ღვინოს სწურავდნენ და სპირტს ხდიდნენ მათ მიერვე მოწყობილ ქარხანაში. დიდ შემოსავ-

⁴⁹ Жордания О.К., История крестьянской реформы в Грузии, Тб., 1982. стр. 30.

⁵⁰ Авицба С.Д., Новоафонский кафедральный собор имени святого Пантелеймона, Сух., 1977. стр. 6-8.

აღს იღებდნენ პლანტაციებიდანაც. 1901 წელს 23 ჰექტარზე გაშენებული ხეხილის ბაღებიდან მათ მოიწიეს 700000 ფუთი ვაშლის მოსავალი, ციტრუსოვანი ნარგავებით დაკავებული იყო 4 ჰექტარი, რომელზეც მოწეულ იქნა 56000 ფუთი ნაყოფი⁵¹. ყოველწლიურად 56 დესეტინაზე გაშენებული ზეთისხილის ბაღებიდან მოსავალი შეადგენდა 5000-6000 ფუთს. მხოლოდ ღვინო "იზაბელას" ბერ-მონაზვნები ამზადებდნენ წელიწადში 93000 ვედროს (დეკალიტრი) ოდენობით⁵².

ათონის მონასტერს გააჩნდა მეცხოველეობის დიდი ფერმაც, მისდევდნენ მეფუტკრეობას. 1900 წელს მონასტერმა ლენქორენში, კასპიის ზღვაზე, თევზის სარეწი აიღო იჯარით, სადაც 200 მუშა იყო დასაქმებული. ამ სარეწმა 1903 წელს დაახლოებით 300000 მანეთის მოგება მოუტანა მონასტერს⁵³. ასეთი მრავალმხრივი მეწარმეობის წყალობით მონასტერი ახალ ათონში წლიდან წლამდე მდიდრდებოდა. ყოველწლიურად აქ სამუშაოზე გამოდიოდა დაახლოებით 300 კაცი⁵⁴.

თანდათანობით ფართოვდებოდა და უფრო მეტად იძენდა სავაჭრო ხასიათს მებოსტნეობა და მეხილეობა. სუბტროპიკულმა კლიმატმა აფხაზეთის ტერიტორიაზე შესაძლებელი გახადა ისეთი ახალი კულტურების დანერგვა, როგორიც იყო ჩაი, რომლის პირველი ბუჩქი, რომელიც მიიღეს ნიკიტინის ბაღიდან, 1842 წ. სოხუმის ბოტანიკურ ბაღში იქნა დარგული⁵⁵. დაიწყო მოშენება ბამბუკის, ციტრუსების. ეს მეურნეობები იმთავითვე კაპიტალისტურ ყაიდაზე ეწყობოდა. მეურნეობის უმნიშვნელოვანესი დარგი იყო მევენახეობა-მელვინეობა. ღვინო გახდა სოხუმიდან ექსპორტის საგანი. ასევე საშინაო ვაჭრობაშიც მნიშვნელოვან როლს ას-

⁵¹ Пасулия В.П., Новый Афон: историко-культурный очерк, Сух., 1973, стр. 21.

⁵² იქვე.

⁵³ Пачулия В.П., Новый Афон, стр. 21.

⁵⁴ იქვე, გვ. 26.

⁵⁵ Дзидзария Г.А., Восстание 1866 года в Абхазии, стр. 69.

რულებდა⁵⁶. მევენახეობა საგრძნობლად განვითარდა XIX ს. მიწურულისათვის. მოსახლეობა ყურძენს ყოღდა ბაზარზე, მისი შესყიდვა ძირითადად ხდებოდა ბითუმად. გაზეთი "ჩერნომორსკი ვესტნიკი" 1900 წელს გულისტკივილით შენიშნავდა, რომ "სოხუმის ოლქში იზრდება "იზაბელას" ცუდი ჯიშები. ვერ დავიჯერებთ, რომ აფხაზებმა, სამურზაყანოელებმა და ჩამოსახლებულმა მეგრელებმა მიატოვეს ყურძნის მოვლის ძველი წესები და ახალ ტექნოლოგიაზე გადავიდნენ. იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ ღვინის დაყენების ახალ მეთოდებს რუსი მოახალშენეები უფრო კარგად დაეუფლებიან. მიუხედავად იმისა, რომ მათთვის ეს დარგი სრულიად უცნობია. უნდა გამოვიყენოთ რუსი ახალგაზრდები, ვაიძულოთ ისწავლონ სასოფლო-სამეურნეო სკოლებში, სადაც მთავარი იქნება მევენახეობის დარგის შესწავლა"⁵⁷. მხოლოდ 1888 წელს ოჩამჩირის პორტიდან გატანილი იქნა საზღვარგარეთ 1093480 ფუთი სიმინდი, გუდაუთიდან – 18135 ფუთი ღვინო. 7206 ფუთი პაღმისა და თხილის ხე, 6157 ფუთი დელფინის ქონი და სხვ⁵⁸.

სასაქონლო ხასიათი მიიღო მესაქონლეობამ, რომლის ნაწარმმა მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა გასატან საქონელთა შორის. მთაში მწყემსებმა დაიწყეს ყველის დამზადება გასაყიდად, რაც ადრეც შეიმჩნეოდა. სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარების პირობებში, ცალკეული მემამულეები ცდილობდნენ ნატურალური საქონელი გაეცვალებათ ფულზე. ვითარდებოდა მიწათმოქმედება, რასაც ხელს უწყობდა მიუხედავად დაბრკოლებებისა ევროპული სისტემის გუთნები, რომელიც 80-იანი წლებიდან თუმცა ძლიერ მცირე რაოდენობით, მაინც ვრცელდებოდა ამიერ-

⁵⁶ Дзиндзария Г.А., Социально-экономический строй Абхазского княжества, стр. 158.

⁵⁷ გაზ. "Черноморский вестник", №30, 1900.

⁵⁸ Сагария Б., Болшевики Абхазии в годы первой русской революции, Сух., 1977 стр. 7.

კავკასიის სოფლებში⁵⁹. მიწათმოქმედების განვითარებასთან ერთად იზრდებოდა მიწის ფასი. რუსული მმართველობის დამყარების წინ, აფხაზეთში გამოისყიდეს ერთი ოჯახი, რომელიც შედგებოდა ოთხი სულისაგან, რომელმაც თავის მფლობელს ჩააბარა 22 ძროხა, 4 კამეჩი, 30 ცხენი და სხვ⁶⁰. XIX ს. ბოლოსათვის საგრძნობლად ვითარდება ვაჭრობა აფხაზეთში. გამოცოცხლდა ექსპორტ-იმპორტის ოპერაციები.

1880 წ. სოხუმში ფუნქციონირებდა 48 სავაჭრო საწარმო, ხოლო 1893 წლისათვის ეს საწარმოები – 130-მდე გაიზარდა, რომლის წლიური ბრუნვა შეადგენდა 1985 ათას. მან. საერთო მოგება, 143 ათას მან. 1886 წელს სოხუმიდან იმპერიის ფარგლებს გარეთ გაიტანეს სხვადასხვა სახის საქონელი, რომლის ღირებულება 179 ათას მანეთს შეადგენდა, ხოლო 1893 წელს – 465 ათასი მანეთის ღირებულების საქონელი გაუტანიათ. საკმარაოდენობით საქონელი გაჰქონდათ საექსპორტოდ ოჩამჩირიდან, გუდაუთიდან და სხვა ზღვისპირა დასახლებებიდან. აფხაზეთიდან ძირითადად გაჰქონდათ თამბაქო, სიმინდი, ღვინო, ხე-ტყე და სხვ⁶¹. აფხაზეთის მდიდარი ტყის რესურსები კაპიტალის გაძლიერებული დაბანდების ობიექტად იქცა. უკვე 80-იან წწ. ხის დამამუშავებელ ქარხანაში შემოდის ორთქლის მანქანები. ფართო გაქანება ჰპოვა აფხაზეთის სხვადასხვა რაიონებში ხის დამამუშავებამ, შენდებოდა ქარხნები: კალდახვარაში, მდ. კოდორის ხეობაში, რომლის მფლობელ მაქსიმოვს – 15 წლის ვადით მიეცა უფლება ჩხალთის ხეობაში მოეჭრა ხე-ტყე თავისი ქარხნისათვის⁶².

⁵⁹ პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება..., გვ. 50.

⁶⁰ Дзидзария Г.Д., Социально-экономический строй Абхазского княжества...

⁶¹ Олонецкий А., Развитие капиталистических отношений в пореформенной Абхазии, წიგნი Очерки истории Абхазской АССР, т. 1, Сух., 1960, стр. 235.

⁶² გაზ. "ცნობის ფურცელი", №550, 1898.

აგრეთვე ქარხნები გაიხსნა ოჩამჩირესა და გუდაუთაშიც. 1881 წელს გულრიფშეში გაიხსნა ხე-ტყის სახერხი ქარხანა, რომელიც ეკუთვნოდა თავად ერისთავს. ამ პერიოდში განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია სამურზაყანოს ტყეებმა. აღსანიშნავია, რომ სამურზაყანოს ტყეებზე ყურადღება გაამახვილა ჯერ კიდევ ფრანგმა დიბუა დე მონპერემ, რომელიც მიუთითებდა ტყის საფარის სიმდიდრეზე, "თითქმის მთელი სამურზაყანო ტყითაა დაფარული, სახნავი მიწები ცოტაა" – წერდა აგრეთვე რუსი მეცნიერი ი. ბართოლომეი. იაკობ გოგებაშვილი აღნიშნავდა, რომ "...აქაურ ტყეებში ყოველგვარი ხე ხარობს და მეტად დიდრონი იზრდება, მცხოვრებნი ყოდიან ხე-ტყეს, რომელსაც უფრო გემების აშენებაზე ხმარობენ და ამით იძენენ ქონებას"⁶³. სამურზაყანოდან დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ ხე-ტყე, განსაკუთრებით ძვირფასი ჯიშები – ბზა, მუხა, წაბლი. ოქუმელ და გუდაველ აზნაურებს ხელშეკრულებაც კი ჰქონიათ დადებული მრეწველ ალ. ავგერინთან, მუხის ხეების მოვაჭრესთან⁶⁴.

XIX საუკუნის 90-იანი წლების დასაწყისში აფხაზეთში ფუნქციონირებდა 18 "ფაბრიკა-ქარხანა", საერთო წლიური პროდუქცია შეადგენდა 132,4 ათას მანეთს, სადაც მუშაობდა 266 მუშა. ამ 18 ქარხნიდან სამი სახერხი მანქანა წარმოადგენდა ყველაზე მსხვილ საწარმოს, სადაც 212 მუშა მუშაობდა, რომელიც უშვებდა 101,1 ათასი მანეთის პროდუქციას, სხვები უფრო მცირე საწარმოებს წარმოადგენდნენ⁶⁵. სამრეწველო საწარმოებიდან აფხაზეთში ყველაზე დიდი მაქსიმოვის სახერხი მანქანა იყო, რომელიც 1898 წელს შეიქმნა და 1913 წლამდე მუშაობდა⁶⁶. "სოფელ აბიუბჟაში არსებობდა სახერხი ქარხანა, რომელიც ეკუთვნოდა მაქსიმოვს. – წერდა გაზეთი "კვალის" კორესპონდენტი, – მუშების 4/5-ს ქართ-

⁶³ ვ. ზუსბაია, ს. ხანცირაია, გალი, სოხუმი, 1887, გვ. 89.

⁶⁴ იქვე. გვ. 90.

⁶⁵ Олонешкий А. Развитие капиталистических отношений..., стр. 231.

⁶⁶ Лакоба С.З., очерки политической истории Абхазии. Сух., 1930, стр. 43.

ველები შეადგენდნენ, 1/5 რუსია, აფხაზნი კი არ ეკარებიან ქარხანას. მუშას უხდიან 70 კაპ-დან 1 მანეთამდე. მაქსიმოვს ჰყავს ფერშალი, გახსნილი აქვს აფთიაქი, საავადმყოფო, აბანოს გაკეთებასაც აპირებს"⁶⁷. მაქსიმოვის საწარმო აშალებდა ხის ყუთების მასალას, რომელსაც აგზავნიდნენ ბათუმში – როტშვილისა და მანთაშევის ქარხნებში⁶⁸.

მრეწველ-კაპიტალისტთა განსაკუთრებული ყურადღება მიიპყრო ტყვარჩელის ქვანახშირის საბადომ. 1900-ან წლებში ჩატარებული საძიებო გეოლოგიური მუშაობის შედეგად მიღებული დადებითი შედეგების შემდეგ ტყვარჩელის ქვანახშირის ეკონომიკური ეფექტის შესახებ მსჯელობა დაიწყო მთავრობის უმაღლეს ორგანოებში. შავი ზღვის ფლოტის მთავარსარდლის ბრძანებით ტყვარჩელის ქვანახშირი გამოცდილ იქნა სამხედრო ფლოტის კრეისერ "კაპიტან საკენზე" და ნაღმოსან "N 256"-ზე გამოცდამ ტყვარჩელის ქვანახშირის მაღალხარისხოვნობა უჩვენა. 1900 წლის სექტემბერში ჩატარდა ახალი გამოცდა ტრანსპორტზე "ბუმი". გამოცდაზე დადგინდა, რომ ტყვარჩელის ქვანახშირი ღონეცკის ქვანახშირთან შედარებით 10%-დან 20%-მდე ეკონომიას იძლეოდა. სათბობის გახარჯვაში ასევე გამოვლინდა რიგი უპირატესობა, რამაც ტყვარჩელის ქვანახშირს დიდი პოპულარობა მოუპოვა⁶⁹.

ტყვარჩელის ქვანახშირის საბადოს ათვისებაში ერთმანეთს ეცილებოდნენ ქართველი და რუსი მრეწველები, მაგრამ ტყვარჩელის საბადოს ექსპლუატაციის ცდამ უნაყოფოდ ჩაიარა. ტყვარჩელში ქვანახშირის მოპოვებას წინ აღუდგნენ სამხრეთ რუსეთის ქვანახშირის მრეწველები, განსაკუთრებით სინდიკატი "პროდუგოლი"⁷⁰.

⁶⁷ გაზ. "კვალი", №13, 1899.

⁶⁸ გ. მარგიანი, საქართველოს მრეწველობა და სამრეწველო პროლეტარიატი, თბ. 1976, გვ. 404.

⁶⁹ მარგიანი გ. საქართველოს მრეწველობა..., გვ. 404.

⁷⁰ იქვე. გვ. 43.

აფხაზეთი უგზოობას განიცდიდა, კაპიტალიზმის განვითარება დღის წესრიგში აყენებდა რკინიგზის მშენებლობის საკითხს. 1902 წელს დაიწყო შავიზღვისპირეთის რკინიგზის მშენებლობა, მაგრამ იგი მალე შეჩერებულ იქნა. ერთადერთი კეთილმოწყობილი გზა იყო ნოვოროსიისკ-თბილისის გზატკეცილი. აფხაზეთის გეოგრაფიული მდებარეობა მის ბაზარს ადვილად ხელმისაწვდომს ხდიდა რუსი მრეწველებისათვის, ამიტომ აფხაზეთში სამიმოსელო გზების განვითარება მათ ინტერესებში არ შედიოდა⁷¹. მიუხედავად ამისა, იზრდებოდა საგარეო ვაჭრობა. სოხუმის ნავსადგურში საზღვარგარეთ გასატანი საქონლის 1900-1905 წლებში, 8552-დან – 8812-მდე გაიზარდა⁷². მატულობდა მცირე საწარმოების რიცხვიც, მაგრამ უკვე 1900-ანი წლების დასაწყისში აფხაზეთში მუშაობდა 385 მცირე საწარმო, რომლის სამრეწველო პროდუქცია 186171 მან. შეადგენდა, ხოლო აქ დასაქმებული იყო 1044 მუშა⁷³.

მრეწველობისა და ვაჭრობის განვითარება გამოიწვია საქალაქო ცხოვრების აღმავლობა. 1897 წ. აღწერით აფხაზეთის მოსახლეობის საერთო რაოდენობა 106.179 შეადგენდა – ხოლო 1888 წ. მონაცემებით ის 53,233 ყოფილა, ე.ი. მოსახლეობა 10 წლის განმავლობაში თითქმის ორჯერ გაზრდილა. უფრო სწრაფად იზრდებოდა სოხუმის მოსახლეობა, 1886 წელს ის შეადგენდა 1279, ხოლო 1897 წელს – 7998-მდე გაიზარდა⁷⁴. აფხაზეთში ერთადერთი ქალაქი იყო სოხუმი, რომელსაც ქალაქის სტატუსი მხოლოდ 1899 წელს მიენიჭა (თუმცა 1846 წლიდან იგი უკვე საპორტო ქალაქად ითვლებოდა). იზრდებოდა დაბების – გუდაუთისა და ოჩამჩირის ეკონომიკური მნიშვნელობა⁷⁵. XX საუკუნის დასაწყისისათვის ქალაქის მოსახლეობა შეადგენდა აფხაზეთის

⁷¹ Анчабадзе З.В., Очерк этнической истории абхазского народа, Сух., 1976. стр. 92.

⁷² Олонеский А., Очерки по развитию капиталистических отношений в Абхазии., Сух., 1934. стр. 32.

⁷³ Кавказский календарь на 1913 г., Тифлис, 1912, стр. 279.

⁷⁴ Олонеский А., Развитие капиталистических отношений..., стр. 235.

⁷⁵ Анчабадзе З.В., Очерк этнической истории..., стр. 93.

მოსახლეობის მხოლოდ 10%-ს. სოხუმის მოსახლეობა 1897 წლიდან 1905 წლამდე ორჯერ გაიზარდა⁷⁶.

ამრიგად, XIX საუკუნის მეორე ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისში აფხაზეთის ეკონომიკა მზარდი ტემპით ვითარდებოდა და მკვეთრად ამჟღავნებს კაპიტალისტურ რელსებზე გადასვლის ტენდენციებს. ის მნიშვნელოვანი წარმატებები, რომლებიც მიღწეულ იქნა სოფლის მეურნეობის ცალკეულ დარგთა შორის, მეორეს მხრივ საქონელბრუნვისა და სავაჭრო კაპიტალის განვითარებასაც უწყობდა ხელს. თუმცა ეს ყველაფერი მშრომელი მასების ექსპლუატაციის პირობებში მიმდინარეობდა.

XIX საუკუნის 60-ან წლებში უკიდურესად გააშწავდა პოლიტიკური ვითარება აფხაზეთში. როგორც ცნობილია, ყირიმის ომმა საბოლოოდ გამოამჟღავნა მეფის რუსეთის უძლურება. აიძულა ცარიზმი წასულიყო ძირეული ხასიათის რეფორმებზე. დღის წესრიგში, პირველ რიგში, დადგა საგლეხო რეფორმის გატარება, რომლის განხორციელება დაიწყო კიდევ ალექსანდრე II-ის 1861 წლის 19 თებერვლის მანიფესტით, მაგრამ გლეხთა გათავისუფლების აქცია კავკასიაში ნელა აღწევდა. იქამდე რუსეთის მთავრობას მისი საბოლოო შემომტკიცება ჰქონდა განზრახული, რასაც ხელს უშლიდა ჯერ ერთი, საომარი მოქმედებები ჩრდილოეთ კავკასიაში, ხოლო მეორეს მხრივ ავტონომიური სამთავრობების არსებობა საქართველოში. ასე გაუქმდა სამეგრელოს, სვანეთის და აფხაზეთის სამთავრობები. აქ რუსული პოლიტიკა არც ეშმაკურ სვლებს და არც იარაღის გამოყენებას არ ერიდებოდა⁷⁷.

აფხაზეთში ეს პროცესი ერთი შეხედვით შედარებით უმტკივნეულოდ ჩატარდა. პირველად საკითხი სამთავრობო ხელისუფლების გაუქმების შესახებ მთავარმმართველმა გენ. ნ.

⁷⁶ იქვე.

⁷⁷ ე. ორჯონიკიძე, ყირიმის ომი და სამთავრობების გაუქმება საქართველოში. წიგნ., საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. 5, თბ., 1970, გვ. 216-224.

მურავიოვმა 1856 წ. აღძრა. მისი აზრით, მიხეილი გადაყენებული უნდა ყოფილიყო მმართველობისაგან და გაგზავნილი როშელსამე შორეულ გუბერნიაში. საბაბად წარმოდგენილი იყო მიხეილის "ღალატი", რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს 1853-1856 წწ. ოფიციალური დოკუმენტებიდანაც კი ჩანს, რომ ეს "ღალატი" შეთხზული ამბავია. პირიქით, ამ ომის დროს მიხეილმა დიდი დახმარება გაუწია რუსეთის სარდლობას. დიმიტრი ყიფიანის აზრით რუსის ჯარები ვერ გამოვიდოდნენ აფხაზეთიდან მიხეილს რომ არ გამოეყვანა ისინი⁷⁸. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მიხეილ შარვაშიძეს პირდაპირი მონაწილეობა მიუღია ომერ-ფაშას მიერ მოწყობილ ექსპედიციაში. 1855 წ. 12 ნოემბერს ყარსის ციხე-სიმაგრის კაპიტულაციის შემდეგ გამოუვალ მდგომარეობაში ჩავარდნილმა ომერ-ფაშამ მთელი ეს ექსპედიცია მიხეილს გადააბრალა. ბოლო დროს ნდობის ფაქტორი აფხაზეთის მთავარსა და თურქეთის არმიის სარდლობას შორის ძალიან შესუსტდა. მიუხედავად იმისა, რომ მიხეილ შარვაშიძემ ომერ ფაშას კრიტიკულ მომენტში დახმარების ხელი გაუწოდა⁷⁹.

მიხეილ შარვაშიძე ორმაგ თამაშს ეწეოდა. მას, როგორც მთავარს სურდა დაეცვა თავისი მაჟული ოსმალთა აოხრებისაგან. მთავრის მტკიცებით, სწორედ ამის გამო გადაწყვიტა მან 1855 წ. აფხაზეთში დაბრუნება. თურქეთი აფხაზეთს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა და განიხილავდა, მას, როგორც პლაცდარშს საქართველოს სიღრმეში შეტევის განსახორ-

⁷⁸ შ. ჩხეტია, აფხაზეთის სამთავრობოს ისტორიისთვის, "საისტორიო მოაზრება", 1963, გვ. 133. აგრეთვე იხ. ს. ჯანაშია, გიორგი შერვაშიძე, სოხუმი, 1946, გვ. 10.

⁷⁹ АКАК. т. 11. ч. 1., гл. 238, 231, Тарле Е.В. Крымская война. т. 2, М., 1950, стр. 536, მიხეილ შარვაშიძე და ყირიმის ომი, იხ. "საისტორიო ძიებანი", ტ. 2, თბ., 1999, გვ. 117. დაწერილებით მიხეილ შარვაშიძის 1853-1856 წწ. ყირიმის ომში მონაწილეობის შესახებ იხ. ზ.ვ. პაპასკირი, ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარსულიდან, ნარკვევი, 1, თბილისი, 2004, გვ. 155-174.

ციელებლად. თურქეთის მხარემ მოინდომა მიხეილ შარვაშიძის გამოყენება. მაგრამ ამ უკანასკნელმა უარი თქვა აქტიურ თანამშრომლობაზე თურქეთთან და საჯაროდ გათელა სულთნის ფირმანი, რომლითაც მტკიცდებოდა მისი ოსმალეთის ჯარების მთავარსარდლობა კავკასიაში და შავი ზღვის აღმოსავლეთი სანაპიროს მფლობელობა. და მაინც მიხეილ შარვაშიძეს ორჭოფული პოზიცია ეკავა⁸⁰. კავკასიის რუსული ადმინისტრაციისთვის სრულიად ნათელი იყო, რომ მიხეილ შარვაშიძეს, რომელსაც დ. ყიფიანის ცნობით, თანამედროვეები ცარიზმის ერთ-ერთი სატრაპ-თაგანის, გენ. ა. ერმოლოვის "აღზრდილად" თვლიდნენ, "არასოდეს ყვარებია რუსები". ამასთან, რუსეთის ხელისუფლებისათვის ისიც ცნობილი იყო, რომ აფხაზეთის მთავარს "არც თურქები უყვარდა", ამიტომაც ადანაშაულებდა ნ. მურავიოვი მიხეილ შარვაშიძეს "ორმხრივ თვალთმაქცობაში"⁸¹. ის სამეგრელოს დედოფლის ეკატერინე დადიანისაგან განსხვავებით, ღიად არ დაუპირისპირდა ოსმალეთის საოკუპაციო ჯარებს და ნეიტრალიტეტის დაცვა ამჯობინა. სწორედ ეს იქნა შერაცხული რუსეთის ხელისუფლების მიერ ღალატად. მიხეილ შარვაშიძეს არ ჩაუთვალეს დამსახურებად ისიც კი, რომ ის ფარულად აწვდიდა სამხედრო ოპერატიულ ცნობებს რუსეთის სარდლობას მოწინააღმდეგის შესახებ. ეს არ იყო შემთხვევითი. რუსეთის იმპერიის მმართველი წრეებისათვის არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდა მთავრის ერთგულებას⁸², მაგრამ იმპერიამ მაინც არ იჩქარა და ამ ეტაპზე თავი შეიკავა სამთავრო ხელისუფლების გაუქმებისაგან. მეფის-ნაცვალ მიხეილ ნიკოლოზის ძე ამის თაობაზე პირდაპირ მიუთითებდა, რომ სანამ ჩრდილოეთ კავკასიის შემოსამტკიცებლად ბრძოლები მთელი კავკასიის მასშტაბით მიმდინარეობდა, სამთავ-

⁸⁰ ე. ორჯონიკიძე, ყირიმის ომი და სამთავრობოების გაუქმება..., გვ. 224.

⁸¹ ზ.ვ. პაპასჭირი, ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარსულიდან, გვ. 171.

⁸² ს. ჯანაშია, გიორგი შერვაშიძე, გვ. 11. იხ. აგრეთვე მიხეილ შარვაშიძე, გვ. 115.

როს გასაუქმებლად საჭირო ჯარის გამოყვანა არ შეეძლო⁸³. მიხეილ შარვაშიძეს კი დიდი გაუელენა ჰქონდა ჩრდილოელ ტომებზე – უბიხებზე, ჯიქებზე, ფსხუელებზე, ახჩიფსხუელებზე. ის უბიხთა ტომის ბელადის პაჯი დაგუშოყვა ბარზევის გაზრდილი იყო და რუსებს ყოველ წუთს შეიძლებოდა გამოსდგომოდა მათთან საერთო ენის გამონახვის მიზნით, იმ დიდი ავტორიტეტის გამო, რომლითაც აფხაზთა მთავარი სარგებლობდა მთიელ ხალხში⁸⁴.

XIX საუკუნის 60-ანი წლების დამდეგიდან, როგორც კი გამოიკვეთა კავკასიის ომის დამთავრების კონტურები, დღის წესრიგში დადგა აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების საკითხი. მაგრამ 1864 წ. ივნისში იმპერიის ხელისუფლებამ მთავარი მიხეილ შარვაშიძე გადააყენა და ღრუებით შემოიღო "სამხედრო-სამოქალაქო მმართველობა". აფხაზეთის სამთავრო გადააკეთეს სოხუმის სამხედრო განყოფილებად. იმავე წლის ნოემბერში, მოხუცებული და მძიმედ ავადმყოფი მიხეილ შარვაშიძე გადაასახლეს ქ. ვორონეჟში, სადაც 1865 წელს გარდაიცვალა⁸⁵.

მაგრამ სამთავრო ხელისუფლების გაუქმებას, მაინც მოჰყვა სერიოზული პოლიტიკური გართულებები, 1866 წლის აჯანყება, რომელსაც მოჰყვა რუსული ხელისუფლების დამყარებით უკმაყოფილო აფხაზთა პირველი დიდი მამაჯირობა. აფხაზეთი არც ამის შემდეგ დაწყნარებულა. განსაკუთრებით გამწვავდა სიტუაცია 1877 წ. რუსეთ-თურქეთის ომის დაწყებიდან.

1877 წლის 11 მაისს თურქებმა დესანტი გადმოსხეს გუდაუთის ახლოს და სოხუმისაკენ დაიძრნენ. სოხუმის გარნიზონის უფროსმა გენერალმა კრაუჩენკომ გაბეღულად ვერ იმოქმედა. მან დატოვა ქალაქი და თურქების მიერ ჩამოსხმულმა დესანტმა, რომელიც ძირითადად აფხაზი მუჰაჯირებისაგან შესდგებოდა, თითქმის აფხაზეთის ნახევარი აიღეს, მოსახლეობა კი აიძულეს რუსეთის

⁸³ ე. ორჯონიკიძე, ყირიმის ომი და სამთავრობოების გაუქმება საქართველოში, გვ. 224.

⁸⁴ იქვე. აგრეთვე იხილეთ მიხეილ შარვაშიძე, გვ. 116.

⁸⁵ Дзидзариш Г. Д., Восстание 1866 годов в Абхазии, ст. 98.

წინააღმდეგ გამოსულიყო. 13 ივლისს მათ ილორთან შეუტყეს გენერალ ალხაზიშვილის პოზიციებს. რუს-ქართველთა ჯარმა გენ. ალხაზიშვილის მეთაურობით ისინი უკუაგდო⁸⁶. გადამწყვეტი ბრძოლა ოქუმის მდამოებში გაიმართა. ოსმალთა ჯარი აქაც დამარცხდა და უკან დახვეა დაიწყო. პირველ აგვისტოს თურქებმა დატოვეს ოჩამჩირე. ორ სექტემბერს კი რუსეთის ჯარი სოხუმში შევიდა⁸⁷.

რუსეთ-თურქეთის ომი აფხაზი ხალხისათვის საბედისწერო გამოდგა. ამ ომში აფხაზეთის მოსახლეობის თურქეთის მხარეზე გადასვლამ, უფრო მძიმე შედეგი მოუტანა აფხაზებს, ვიდრე 1866 წლის აჯანყებამ. 1877 წლის აჯანყებაში მონაწილეობისათვის ისინი მეფის მთავრობამ "მოღალატეებად" გამოაცხადა და "ღამნა-შავე მოსახლეობის" ("Виновное население") იარლიყი მიაკუთვნა⁸⁸ — ამით ცარიზმმა ღიად უბიძგა აფხაზური მოსახლეობის დიდ ნაწილს დაეტოვებია მშობლიური კუთხე და მაჰაჯირობაში წასულიყო. აფხაზი ხალხის ტრაგიკული ბედი გულთან ახლოს მიიტანეს ქართული ინტელიგენციის საუკეთესო წარმომადგენლებმა: ი. ჭავჭავაძემ, აკ. წერეთელმა, ს. მესხმა, ი. გოგებაშვილმა, კ. მაჭავარიანმა და სხვ., რომლებმაც კრიტიკის ქარცეცხლში გატარეს რუსეთის დამპყრობლური პოლიტიკა⁸⁹.

აფხაზეთის მოსახლეობის განხილვის დროს გვერდს ვერ ავუვლით მუჰაჯირების პრობლემას. გადასახლებულთა მოძრაობამ აფხაზეთში ფართო ხასიათი მიიღო. ძირითადად ეს იყო აფხაზთა ძალდატანებით გადასახლება თურქეთში. უნდა ითქვას, რომ აფხაზი მეცნიერები განსაკუთრებული მონღომებით აღნიშნავენ,

⁸⁶ Лакоба С.З., Очерки политической истории Абхазии, стр. 34.

⁸⁷ ალ ბენდიანიშვილი, რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომი და საქართველო, წიგნი საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 5, თბ., 1970, გვ. 445.

⁸⁸ Лакоба С.З., Очерки..., — стр. 35.

⁸⁹ Лакоба С.З., Очерки..., გვ. 39, იხ. ო. ჭურდულია, ქართულ-აფხაზური ლიტერატურულ-კულტურული ურთიერთობანი, თბ., 1983, გვ. 6.

რომ თითქოსდა მუჰაჯირობის შემდეგ მექანიკური მოძრაობის შედეგად აფხაზეთში ქართველი მოსახლეობა უზომოდ იზრდებოდა. მაგ.: სტ. ლაკობა თავის წიგნში "Столетняя война Грузии против Абхазии"⁹⁰ ყოვლად დაუსაბუთებელ და დაუსრულებელ პრეტენზიებს უყენებს ქართველ ხალხს და აცხადებს, რომ ქართველებს უნდა რცხვენოდეთ იმის, რომ აფხაზეთში ამჟამად აფხაზები 17% შეადგენენო. აფხაზი ავტორების საპირისპიროდ, აფხაზი და ქართველი მოსახლეობის რაოდენობის სისწორეს ნათლად ადასტურებს ერთ-ერთი ოფიციალური დოკუმენტი, კერძოდ, რუსი ჩინოვნიკის მიერ შედგენილი ყოველწლიური ანგარიშგებები, მაგ.: 1902 წელს შედგენილი მოსახლეობის ეროვნული, სარწმუნოებრივი და წოდებრივი მდგომარეობის შესახებ უწყისის თანახმად, აფხაზეთში ცხოვრობდა 46,4 ათასი აფხაზი და 57,3 ათასი ქართველი⁹¹. ანალოგიურ მონაცემებს შეიცავს სხვა წლების უწყისებიც. ცნობილი მკვლევარი ა. თოთაძე, საგანგებოდ ამაზვილებს ყურადღებას და დოკუმენტურ მონაცემებზე დაყრდნობით დამაჯარებლად ასაბუთებს, თუ რაოდენ უსაფუძვლოა აფხაზ მეცნიერთა მტკიცებანი, აფხაზეთში ქართველების მიერ განხორციელებული ასიმილაციური პოლიტიკისა და დემოგრაფიული ექსპანსიის შესახებ⁹². თუ მხედველობაში მივიღებთ მეცნიერის მიერ ჩატარებულ კვლევის შედეგებს, აფხაზეთში მცხოვრები ქართველებისა და აფხაზების რაოდენობა აღნიშნულ წლებში ასე გამოიყურება: 1860 წელს ქართველი – 34806, აფხაზი – 28320, 1897 წელს ქართველი – 44882, აფხაზი – 39600.93.⁹³

⁹⁰ Лакоба С.З., Столетняя война Грузии против Абхазии. Гагра, 1993. დ. ჩიტაია, სოციალ-ეკონომიკური და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ვითარება აფხაზეთში XX საუკუნის პირველ ოცეულში.

⁹¹ სცსსა, ფონ., 229, აღ. I, საქ. 920, ფ. 25, დ. ჩიტაია, სოციალ-ეკონომიკური..., გვ. 18.

⁹² იხ. ა. თოთაძე, აფხაზეთი მოსახლეობა. ისტორია და თანამედროვეობა, თბ., 1995.

⁹³ იქვე. გვ. 89.

აფხაზეთში ჯერ კიდევ XIX ს. 90-ანი წლებიდან იწყება შოვინისტურად განწყობილი რუსეთის კლერიკალური წრეების გააქტიურება. რუსი მოხელეები ახაზეთის მოსახლეობაში შუღლსა და უნდობლობას თესავდნენ⁹⁴.

მეფის რუსეთის რუსიფიკატორულ-საგანმანათლებლო პოლიტიკა უარყოფით ზეგავლენას ახდენს ქართულ-აფხაზურ ურთიერთობებზე. XIX საუკუნის 90-ანი წლების მეორე ნახევრიდან ქართული ენა განდევნეს აფხაზეთ-სამურზაყანოს სკოლებიდან. აკრძალეს წირვა-ლოცვის ქართულად შესრულება. მოსახლეობის 90%-ზე მეტი წერა-კითხვის უცოდინარი იყო. ასეთ რთულ დროს აფხაზეთის სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარების საკითხებს დიდ ყურადღებას უთმობდნენ ქართველი საზოგადო მოღვაწეები ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, გიორგი წერეთელი და სხვები, "ივერია", "დროება", "მოამბე", "კვალი" და სხვა ჟურნალ-გაზეთები სისტემატურად ბეჭდავდნენ პუბლიკაციებს აფხაზეთის შესახებ⁹⁵.

აფხაზეთში, როგორც განაპირა კოლონიურ მხარეში, ცარიზმმა თანმიმდევრულად დაიწყო რუსიფიკაცია. დაწესდა მკაცრი კონტროლი კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა საქმიანობაზე. მეფის მთავრობის კურსი აფხაზეთში საგანმანათლებლო საქმიანობის განვითარების მხრივ. მიუხედავად ადგილობრივი მოსახლეობის უკმაყოფილებისა, მიმართული იყო გარუსებისაკენ, სკოლებში რუსულ ენაზე სწავლების დამკვიდრებისაკენ, შშობლიური ენის უარყოფისაკენ⁹⁶.

აფხაზეთში განათლების საკითხით კერძო პირებიც იყვნენ დაინტერესებულნი. განსაკუთრებით ცნობილია ალათი შარვაშიძის მოღვაწეობა ამ მიმართულებით. "შეგროვდა თანხა, რომლითაც

⁹⁴ თ. სახოკია, კრებული, თბ., 1989, გვ. 65.

⁹⁵ დ. ჩიტაია, სოციალ-ეკონომიკური..., გვ. 37.

⁹⁶ იქვე, გვ. 36.

უნდა გაეხსნათ სკოლა ქართველ ყრმათათვის, სადაც რუსულის გარდა ქართულად იქნებოდა სწავლა⁹⁷.

ცარიზმის მნიშვნელოვან ამოცანას საქართველოსაგან აფხაზეთის ჩამოშორება წარმოადგენდა. ამით აიხსნება ის ფაქტიც, რომ ქართულ დაწესებულებებს აშკარად და პირდაპირ აუქმებდნენ. 1901 წლიდან სოხუმის ოლქის ფარგლებში სავსებით გააუქმეს ქართული ენის სწავლება, მაგრამ სოხუმის ოლქში მოღვაწე ქართველი პედაგოგები: ივანე გევია, ნიკო ჯანაშია, ანთიმოზ ჯულელი, სპირიდონ ნორაკიძე, ვარლამ ჭირაქაძე და სხვები თავდაუზოგავად იბრძოდნენ აფხაზეთში ეროვნული ინტერესების დასაცავად და ეროვნული სკოლის აღორძინებისათვის. მათი საქმიანობა მიმართული იყო თვითმპყრობელობის კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ და მოსახლეობაში აღვივებდა ანტიცარისტულ განწყობილებას⁹⁸.

აფხაზეთში ქართველ მასწავლებლებთან ერთად, მეფის თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ აქტიურად იბრძოდნენ აფხაზი მასწავლებლებიც. ისინი არ უშინდებოდნენ მთავრობისაგან მოსალოდნელ სასჯელს და განაგრძობდნენ აფხაზი ბავშვების აღზრდას მშობლიურ ენაზე⁹⁹.

აფხაზი ხალხის საზოგადოებრივ-კულტურულ ცხოვრებაში უნდა აღინიშნოს ცნობილი მოღვაწის გიორგი შარვაშიძის მოღვაწეობა. იგი გაბეულად აღუდგა წინ რუსეთის იმპერიის პოლიტიკას. აფხაზური ინტელიგენციის პროგრესული ნაწილი გიორგი შარვაშიძის მეთაურობით არა მარტო აფხაზეთს, არამედ მთელ საქართველოს საკუთარ სამშობლოდ მიიჩნევდა¹⁰⁰.

⁹⁷ გაზ. "ივერია", №39, 1899.

⁹⁸ დ. ჩიტია, სოციალ-ეკონომიკური..., გვ. 38.

⁹⁹ ა. სამხარაძე, დასავლეთ საქართველოს პედაგოგების ბრძოლა ცარიზმის საგანმანათლებლო პოლიტიკის წინააღმდეგ 1900-1907 წწ. თბ., 1999 (საკანდიდატო დისერტაცია), გვ. 105.

¹⁰⁰ დაწ. იხ. ს. ჯანაშია, გიორგი შარვაშიძე (ლირიკა, უპირ.) სოხუმი, 1941, ამასთან დაკავშირებით იხ. ასევე: ო. ჭურდულია, გიორგი შარვა-

რუსეთის იმპერიის ხელისუფლების კერაგობამ, კიდევ უფრო გააღვივა აფხაზეთის მოსახლეობაში ანტირუსული განწყობილებანი და მნიშვნელოვნად განსაზღვრა გლეხთა გამოსვლების ხასიათი იგი მთლიანობაში ანტიკოლონიურ ხასიათს ატარებდა და უმეტესწილად მიმართული იყო ეროვნული ჩაგვრის პოლიტიკის წინააღმდეგ.

გლეხთა გამოსვლები აფხაზეთში, თავის თავში აერთიანებდა აფხაზი ხალხის გმირულ სულისკვეთებას ეროვნული და კლასობრივი ინტერესების დაკმაყოფილების ნიშნით როგორც საეხსოვო სწორად აღნიშნავს გ. ბიძარია; აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების შემდეგ ამ ტერიტორიაზე გაბატონდა მეფის რუსეთის კოლონიური პოლიტიკა, მაგრამ ფეოდალური ინსტიტუტების თანდათანობითმა გაუქმებამ აფხაზეთი საქართველოს, მთელი კავკასიის და ბოლოს, რუსეთის ეკონომიკურ სივრცეში მოაქცია, რაც ახალ სოციალურ ურთიერთობებს უზსნიდა გზას და ამასთან კლასობრივი ხასიათის წინააღმდეგობებსაც ბადებდა¹⁰¹.

ცარიზმი ცდილობდა, რომ არ დაეშვა ეროვნული კონსოლიდაცია, ყოველნაირად აღვივებდა ერთა შორის შუღლს¹⁰² და ამით ესწრაფოდა ეროვნული თავისუფლების მოსპობის ეელიკო-რუსული პროგრამის განხორციელებას.

შიძე და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, "საბჭოთა აფხაზეთი", 28 ივლისი, 1970.

¹⁰¹ Дзидзария Г.А. Махаджирство и проблемы истории Абхазии..., стр. 256.

¹⁰² ...საქართველოს ისტ. ნარკვევები. ტ. 6, თბ., 1972, გვ. 11.

სახალხო-გამათავისუფლებელი მოძრაობა რევორმამდელ ავსაზეთში (1864-1871 წწ.)

XIX საუკუნის 60-იანი წლების დასაწყისში სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება საქართველოში უკიდურესად დაიძაბა. ესაა ბატონყმობის გაუქმების წინა პერიოდი, როდესაც ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის კრიზისმა თავის პიკს მიაღწია, რამაც გამოიწვია მთავარი მწარმოებელი საზოგადოების — ყმა-გლეხობის სოციალ-ეკონომიკური მდგომარეობის მკვეთრი გაუარესება. ამან გლეხობა აქცია ერთ-ერთ წამყვან რევოლუციურ ძალად, რომლის ბრძოლა მიწისა და თავისუფლებისათვის ფაქტობრივად ნიშნავდა ბრძოლას წარმოების ახალი, ბურჟუაზიული წესის გამარჯვებისათვის. ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის კრიზისის პირობებში კლასობრივი ბრძოლის გამწვავება გლეხობის უკიდურესი ექსპლუატაციის შედეგი იყო. საქართველოს გლეხობის ყველა გამოსვლას ამ პერიოდში სოციალური მოტივაცია ჰქონდა და მიმართული იყო ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის წინააღმდეგ. მიუხედავად იმისა, რომ რეფორმის წინა პერიოდის საქართველოში სოფლად გლეხთა ბრძოლა კვლავ სტიქიური, სუსტად ორგანიზებული, პოლიტიკურად მოუმზადებელი რჩებოდა, მან თავისი მასშტაბით და გაქანებით მაინც მიაღწია იმ დონეს, რომ საქართველოში XIX საუკუნის 60-იან წწ. რევოლუციური აფეთქებების რეალური პირობები შეიქმნა. მთავარი მიზეზი, რომელმაც ბატონყმობის ინსტიტუტის დაცემა და საგლეხო რეფორმის აუცილებლობა გამოიწვია საქართველოში ისევე, როგორც რუსეთში, ეს იყო ქვეყნის ეკონომიკური განვითარება და ამ ნიადაგზე აღმოცენებული ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობები, რომლებიც კაპიტალისტური განვითარების გზაზე აყენებდნენ ქვეყანს. გლეხთა გამოსვლები და ბატონყმობის წინააღმდეგ მიმართული საზოგადოებრივი აზრიც, აიძულებდა მთავრობას დაეჩქარებინა საგლეხო რე-

ფორმა საქართველოში¹. საქართველოს ქვედა ფენების ბრძოლა ამ პერიოდში. შემაღგენელი ნაწილი იყო რუსეთის იმპერიის მთელ სივრცეში განვითარებული ანტიბატონყმური მოძრაობისა, რომელიც XIX ს-ის 50-60-იანი წწ. მიჯნაზე შექმნილი რევოლუციური სიტუაციის ერთ-ერთი მთავარი მამოძრავებელი ძალაა².

გლებთა სტიქიური ანტიფეოდალური მოძრაობა, რომელმაც საფუძველი შეურყია ბატონყმურ წყობილებას, საქართველოში განსაკუთრებით გაძლიერდა 50-იანი წლების მეორე ნახევარსა და 60-იანი წლების დასაწყისში. მაშინდელი საქართველოს ვითარებისათვის მეტად დამახასიათებელი ბოვლენა იყო სამეგრელოს გლებთა აჯანყება (1857 წ.). ეს აჯანყება ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი რგოლი იყო იმ დიდი ბრძოლისა, რომელსაც ქართველი გლებზობა ეწეოდა არსებული რეჟიმისა და მემამულეების წინააღმდეგ. რეფორმის წინ გლებზობა შეიარაღებული გამოდიოდა საქართველოს თიქმის ყველა კუთხეში³.

დანარჩენ საქართველოში მიმდინარე პროცესებს რამდენადაც ფეხს უბამდა აფხაზეთის გლებზობაც. თუ გავიხსენებთ 1866 წლამდე გლებთა გამოსვლების ისტორიას, უპირველესად გურიის გლებთა აჯანყების გამოძახილად უნდა აღვიქვათ ამ პერიოდში გლებთა გააქტიურება აფხაზეთშიც. ცნობილია, რომ ხმები გურიის 1862 წლის აჯანყებაზე სწრაფად გავრცელდა. ამან გავლენა იქონია იმერეთზე, სამეგრელოზე, აფხაზეთზე და მალე მოიცვა მთელი შავიზღვისპირეთი. ამასთან დაკავშირებით გ. ზაჭაპურიძე წერდა: ეს აჯანყება (გურიის) "სიმპატიას და იმედს უღვიძებდა

¹ შ. ჩხეტია, საგლებო რეფორმის ისტორიისათვის საქართველოში. თბ., 1950, გვ. 2.

² О.К. Жордания. К вопросу о революционной ситуации в Грузии в конце 50-х в начале 60-х годов XIX века, Тб., 1971, стр. 8.

³ პ. რატიანი, ბურჟუაზიული რეფორმები საქართველოში, წიგნი საქართველოს ისტორია. ავტორები: ნ. ბერძენიშვილი, ვ. ღონღუა, მ. ლეშაძე, გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი. თბ., 1958, გვ. 483-484.

არა მხოლოდ დაუმორჩილებელ ხალხს, არამედ იმათაც, ვინც დიდი ხანია სარგებლობას ხელადა ჩვენი მთავრობისაგან⁴.

ამავე პერიოდში (40-50-იანი წლებიდან) ხშირი იყო დაუმორჩილებლობა გლეხთა მხრიდან. 1863 წლის მონაცემებით ზოგან დაფიქსირებული იყო, რომ გლეხები 15 წელი არ იხდიდნენ ბეგარას⁵, უფრო ადრე იყო ფაქტები იმისა, რომ იძულებულნი ხდებოდნენ დაეტოვებინათ თავიანთი დათესილი ყანები, სახლ-კარი, ფეოდალებთან შეჯახების გამო⁶.

XIX ს-ის 60-იანი წლებიდან, რუსული ადმინისტრაციის წინააღმდეგ აქტიურად გამოდიოდა ფსხუს მოსახლეობა. 1860 წ. გამოცხადდა ლაშქრობა მათ წინააღმდეგ. ოპერაციას ხელმძღვანელობდა გენერალი ყორღანოვი. ამას აჯანყებულთა მხრიდან 60 კაცის სიკვდილი მოჰყვა. 18 აგვისტოს ისინი მეფის ერთგულებაზე დააფიცეს, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში ემუქრებოდნენ საცხოვრებელი სახლების გადაწვითა და ნათესების განადგურებით⁷. მოუხდავად ამისა, ხშირია შემთხვევები გლეხების მიერ შემამულეთა მიწების მითვისებისა. 60-იან წლებში ეს მოვლენები გახშირდა ბზიფის აფხაზეთში, სადაც გაქცეული გლეხები დასახლდნენ სოფ. აჭანდარაში და დაიკავეს მიწები, რომელიც ეკუთვნოდა თავად გიორგი დიმიტრის ძე შარვაშიძეს, მაგრამ ისინი არავითარ გადასახადს არ უხდიდნენ ხსენებულ მემამულეს⁸.

1864 წლისათვის მდგომარეობა საქართველოში, კერძოდ აფხაზეთში, კიდევ უფრო დაიძაბა. აღინიშნება არა მარტო გლეხთა ურჩობა, გაქცევა-გახიზვნა, მებატონეებზე თავდასხმები, მემამუ-

⁴ Г. Хачапуридзе. Очерки по истории рабочего и крестьянского движения в Грузии, М., 1932, стр. 54.

⁵ იქვე, გვ. 186.

⁶ იქვე.

⁷ Олонеский А., Крестьянская реформа в Абхазии. Очерки истории Абхазской АССР, Сух., 1960, ст. 188.

⁸ Дзидзария Г.А., Борьба трудящихся Абхазии против феодального гнета и царизма. кн. Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1. Сух., 1960, стр. 189.

ლეთა სახლ-კარის გადაწვა, მებატონეთა მკვლელობანი ან ბევრა-გადასახადებზე უარის თქმა, არამედ ადგილი აქვს, თავდაზნაურობის წინააღმდეგ პირდაპირ შეიარაღებულ გამოსვლებს⁹.

ეს ის პერიოდაა, როცა რეფორმა აღმოსავლეთ საქართველოში უკვე გამოცხადდა. საქართველოს გლეხთა მოძრაობას ნ. ნიკოლაძე განიხილავს, როგორც ერთიან მოვლენას. ეს ერთი ტენდენციის გამოვლენაა, თვლის იგი. სწორედ ამიტომაც, რომ რომელიმე ცალკეული აჯანყების მარცხი არ ნიშნავს გლეხთა მოძრაობის დასასრულს¹⁰. ნ. ნიკოლაძე ამ პერიოდში მიმდინარე აჯანყებებს შორის ხედავს ობიექტურად არსებულ კანონზომიერ კავშირს, რასაც საბოლოო ჯამში მთავრობაც აღიარებს. რეფორმას უნდა შეეცვალა ცხოვრება სოფლად, შეერბილებინა ექსპლუატაციის ფორმები, ხელი უნდა შეეწყო ახალი ტიპის საწარმოო ურთიერთობების ჩამოყალიბებისათვის, რაც ახალი საზოგადოებრივი ფენების ჩამოყალიბებით უნდა დასრულებულიყო. მიუხედავად ამისა, რუსეთის მთავრობამ, ცნობილი რეაქციონერი მოღვაწის ნ. ბეზობრაზოვის რჩევით, გლეხთა საკითხის გადაჭრა საქართველოში იმით დამთავრდა, რომ ყმა-გლეხებს სახელი შეუცვალა და უწოდა მემამულეთა მიწებზე დასახლებული გლეხები. მთავრობამ ეს რუსეთშიც კი ვერ გაბედა¹¹.

საგლეხო რეფორმა თანაბრად აშფოთებდა; როგორც აღმოსავლეთ ისე დასავლეთ საქართველოს თავად-აზნაურობას, რომელიც მაქსიმალურად ცდილობდა თავისი ეკონომიკური პრივილეგიების შენარჩუნებას.

პრინციპში, თავად-აზნაურობა ხვდებოდა, რომ ვერ გაუწევდა წინააღმდეგობას ყმა-გლეხთათვის პირადი თავისუფლების

⁹ მ. ახოძაძე, საქართველოს გლეხოზა მიწისა და თავისუფლებისათვის ბრძოლაში, თბ., 1971, გვ. 165-166.

¹⁰ ნ. ნიკოლაძე, წერილები "კოლოკოლ"-იდან, წიგნ. რჩეული ნაწერები, ტ. I, თბილისი, 1931, გვ. 162-163.

¹¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზულებანი, თბილისი, 1962, გვ. 268.

მინიჭებას, მაგრამ მას არ უნდოდა იმ მიწების დათმობა (უსასყიდლოდ მაინც), რომელიც "ბატონყმური რიგის" თანახმად ჰქონდა მას გაცემული სარგებლობაში ყმა-გლეხთათვის.

XIX საუკუნის 60-იანი წლების დამდეგს საქართველოში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, აღვილი ჰქონდა გლეხთა მღელვარებებს. საგლეხო რეფორმის გატარების მთავრობისეული სცენარი საქართველოს ყველა მხარეში იწვევდა უკმაყოფილებას გლეხობის მხრიდან. ამ მხრივ არ აღმოჩნდ გამოჩინის არც აფხაზეთი, სადაც 1866 წ. იფეთქა სახალხო აჯანყებამ, რომელშიც გლეხებთან ერთად მონაწილეობა მიიღეს რუსული ხელისუფლების დამყარებით უკმაყოფილო თავადაზნაურობის მნიშვნელოვანმა ნაწილმა. უფრო მეტიც, დასაწყის ეტაპზე სწორედ თავადაზნაურობის წარმომადგენლების დიდი ნაწილი წარმოადგენდა ამ გამოსვლის წარმმართველ ძალას და აძლევდნენ მას მკვეთრად გამოხატულ ანტირუსულ ხასიათს. ცნობილია, მაგალითად, აფხაზეთის უკანასკნელი მთავრის მიხეილ შარვაშიძის ვაჟის გიორგი შარვაშიძის მოწოდება: "თუ დავამარცხებთ რუსებს ხომ კარგი, თუ არა და გადავსახლდებით თურქეთში"¹².

გ. ძიძარია ამას ხსნის იმ გარემოებით, რომ თავადაზნაურობა სარგებლობდა გლეხობის კლასობრივი შეზღუდულობითა და მათი პატრიარქალური თვითშეგნებით¹³.

როგორც უკვე არაერთხელ აღინიშნა, 1864 წ. გააუქმეს აფხაზეთის სამთავრო და შემოღებულ იქნა "სამხედრო-სამოქალაქო მმართველობა". აფხაზეთი გამოცხადდა სოხუმის სამხედრო განყოფილებად. სამთავროს გაუქმებით და რუსეთის უშუალო მმართველობის შემოღებით უკმაყოფილო იყო თავადაზნაურობის მნიშვნელოვანი ნაწილი. ძირითადად თურქოფილები, რომელთაც ეშინოდათ თავიანთი პრივილეგიების დაკარგვისა და ოპოზიციაში ედგნენ ხელისუფლებას¹⁴.

¹² სცსსა, ფო. 545, აღ. I, წ., I, საქ., 247, ფ. 10.

¹³ Дзидзария Г.А., Восстание 1866 года в Абхазии, стр. 4.

¹⁴ იქვე, გვ. 99.

მოგვიანებით 1866 წ. აჯანყების ჩაქრობის შემდგომ. წებულდელი თავადი კონშოკვა მარშანია თავის ჩვენებაში ამბობს: მას აჯიგირეი ქეცბამ უამბო, რომ მთავრის დასაფლავებისა და თავად გიორგის მოქეიდან წასვლის შემდგომ, აზნაური ჰუსეინ ლაქერბაია ჯერ გიორგის, შემდეგ ალექსანდრეს სთავაზობდა რუსების მიმართ შურისძიებას მთავრის მკვლელობის გამო. მათ ეს წინადადება სიხარულით მიიღეს. ამაში მონაწილეობა მიიღო მთავრის აღმზრდელმა გუმბას გვარიდან. შეთქმულებს აგრეთვე შეუერთდა მრავალი თავადი და აზნაური. შურისძიება დაგეგმილი იყო ჩერეპოვისა და იზმაილოვის მკვლელობით და ხალხის აბუნტებით. დიდი ხნის განმავლობაში სოხუმში ყოფნისას თავადები ალექსანდრე და გიორგი ხშირად თათბირობდნენ იქვე მყოფ შირინბეი მარშანიასთან¹⁵. როგორც ვხედავთ მაღალი წოდების უკმაყოფილება რუსული მმართველობის შემოღებით იყო გამოწვეული.

მკვლევარი ვ. ავიძბა აღნიშნავს, რომ ეს მმართველობა ზღუდავდა მათ თვითნებობას: "რუსულმა მმართველობამ აღკვეთა თავდაზნაურთა თვითნებური დარცვა, თავდასხმები. ასევე ტყვეთა ყიდვა-გაყიდვა და ბევრი სხვა მანკიერი მხარეები, რომელიც იმ პერიოდში გაბატონებული იყო აფხაზეთში¹⁶.

მთავრის ოჯახის გასახლებით და უშუალოდ რუსული მმართველობის შემოღებით უკმაყოფილო აღმოჩნდა გლეხობაც. მთავრის ოჯახის გადასახლების შემდეგ მის მამულებზე მცხოვრები გლეხები მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდნენ. "მას შემდეგ, რაც აფხაზეთის მთავრის ოჯახი გაასახლეს და მათი მამულები გადაეცა ხაზინას, ამ მამულებზე მცხოვრებ ყმა-გლეხებს გადასახადები გაუზარდეს (რუსულმა ხელისუფლებამ) და ისინი უკვე ყველაზე მძიმე ეკონომიკურ მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ მთელს აფხაზეთში¹⁷.

¹⁵ სკსსა, ფო. 545, აღ. I, წგ., I, საქ., 247, ფ. 6.

¹⁶ Авидзба В.Д., Проведение в жизнь крестьянской реформы в Абхазии, стр. 10.

¹⁷ სკსსა, ფო. 545, აღ. I, საქ., 76, ფ. 256.

რუსეთის მმართველობის შემოღების შემდეგ აფხაზეთში პირველი სამოაერობო ღონისძიება საოლქო სასამართლოს დაარსება იყო, რომელშიც ადგილობრივი ადამ-წესების მიხედვით სხვადასხვა წოდების წარმომადგენლები შედიოდნენ¹⁸. სასამართლო ითვალისწინებდა პატარა ბაჟისა და ჯარიმის ყოველგვარ გაუქმებას; სისხლის აღების აკრძალვას და მკაცრ სასჯელს ქურდობაზე. მალე ბრძანებაც გამოიცა და რამოდენიმე თვის მანძილზე აფხაზეთში არ მომხდარა რაიმე ისეთი შემთხვევა, რომ დაერღვია ხალხის სიმშვიდე¹⁹. ასე, რომ თავადმა დ. სვიატოპოლკ-მირსკიმ აფხაზეთი გადააქცია ყველაზე წყნარ მხარედ კავკასიაში. ამას ხელი შეუწყო იმანაც, რომ წინააღმდეგობისა და აღელვების გარეშე გაძევებულ იქნა მთავარი მიხეილ შარვაშიძე²⁰.

ოლქის უფროსებმა, ყოველგვარი სიძნელის გარეშე დაიწყეს ზუსტი სტატისტიკური მონაცემების შეგროვება. მუშაობდა ღვეიზი: განმტკიცდეს მმართველობა მთელს მხარეში, იგი მყარ საფუძველზე უნდა იდგეს და დაცულ იქნას შემთხვევითობისაგან. ამ მიზნის მისაღწევად ხელისუფლებამ მთელი რიგი ღონისძიებები გაატარა, მაგრამ არც თურქეთი იყო გულხელდაკრეფილი. პორტა ყოველნაირად ცდილობდა აფხაზეთის თავის გაელენის ქვეშ მოქცევას და ამისათვის იყენებდა "საუკუნო ურთიერთობებს"²¹. აფხაზეთში მოჩვენებითი სიწყნარის დამყარება დაკავშირებული იყო გენ. პ. შატილოვის სახელთან, რომელიც ამ პერიოდში სათავეში ჩაუყენეს აფხაზეთის რუსულ ადმინისტრაციას. გენ. პ. შატილოვი ჯერ კიდევ კავკასიის ომის პერიოდში მოღვაწეობდა, ის რამდენიმე წელიწადი ხელმძღვანელობდა ჯარს. ამდენად, სოხუმის ოლქის ადმინისტრაციის ხელმძღვანელად დანიშნვამდე პ. შატილოვი კარგად იცნობდა აფხაზებს და კარგი

¹⁸ Дзидзария Г.А., Восстание 1866 года в Абхазии, стр. 105.

¹⁹ Дзидзария Г.А., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19 столетия, стр. 254.

²⁰ იქვე.

²¹ Эсалде С., Историческая записка об управлении Кавказом, стр. 267.

ურთიერთობა ჰქონდა მათთან, რის გაფუჭებასაც ის ერიდებოდა. ის განსაკუთრებით იცავდა წონასწორობას პრივილეგიებულ წოდებასთან. მუშაობის ასეთი სტილი არ მოიწონა მთავრობამ. პ. შატილოვი გამოიძახეს და მის ადგილას დანიშნეს პოლკოვნიკი კონიარი²².

პ. შატილოვის შეცვლამდე, აფხაზეთში, 1865 წ. ჩავიდა კომისია, ყოფილი მთავრის მამულის შესამოწმებლად გენ. პონსეს ხელმძღვანელობით. ამ კომისიას დაეკალა აგრეთვე, აფხაზეთში სოციალ-ეკონომიკური მდგომარეობის და წოდებრივ-სააგლმამულო კუთვნილების საკითხის შესწავლა. ამ საკითხებთან დაკავშირებით კომისიას კონფლიქტი ჰქონდა, როგორც გლეხობასთან ასევე თავდაზნაურებთანაც²³, რომელიც გახდა მიზეზი ზალხის მასების უმაყოფილებისა და პირველი გამოსვლების საბაზად იქცა.

კონიარის პოლიტიკა, ადგილობრივი თავდაზნაურობის უფლებების შელახვის და შესუსტებისაკენ მიმართული აღმოჩნდა. რა თქმა უნდა, პრივილეგიებულ კლასს არ შეიძლებოდა არ ეგრძნო ვითარების შეცვლა. თანდათან მატულობდა მოუსვენრობა, ფიქრი მომავალზე და საშიშროებისაგან თავის დახსნის სურვილი, ბევრი მათგანისათვის თურქეთის ტერიტორიაზე გაქცევისა და თავშესაფრის პოვნაში გადაიზარდა. ერთადერთი, რაც მათ აკავებდათ ის იყო, რომ შეზღუდული ჰქონდათ ხელქვეითების წაყვანა²⁴.

გარკვეული როლი ითამაშა რელიგიურმა ფაქტორმაც. XVI-XVIII საუკუნეებში აფხაზეთში ისლამის გავრცელებას შედეგად მოჰყვა მაჰმადიანურ თურქეთთან მეტი სიახლოვე²⁵. აფხაზთა

²² იქვე, გვ. 268.

²³ Дзидзария Г.А., Восстание 1866 года в Абхазии, стр. 101-102.

²⁴ სცსსა, ფო. 545, აღ. I, წგ., I, საქ., 191, ფ. 28.

²⁵ გ. როგავა, რელიგია და ეკლესია საქართველოში, თბ., 2000, გვ. 100. უნდა აღინიშნოს, რომ მიუხედავად გამაჰმადიანებისა, არ შეიძლება ითქვას, რომ მაჰმადიანური აფხაზობა მთლიანად მოწყდა ქრისტიანულ ფესვებს და რაც მთავარია წარმართობას, აფხაზური მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი უპირატესა მაინც წარმართული მენტალიტეტის მატარებელი იყო. ამის შესახებ იხ. Инал-Ила Ш.Д., Абхазцы.

მნიშვნელოვანი ნაწილი, განსაკუთრებით (ბზიფის მხარე და აბჟუის ნაწილი) გაჩაჰმადიანდა. რუსეოის ხელისუფლება იმთავითვე ჯიქურ შეუდგა აფხაზობის "მორჯულებას", რამაც უკუშედევი გა-
მოიღო და პირიქით რელიგიურ ანტაგონიზმშიც კი გადაიზარდა. მოსახლეობას არჩევანი არ რჩებოდა, დ. სვიატოპოლკ-მირსკი მისიონერების მოღვაწეობის შედეგებს ასე ახასიათებდა: "По недостатку у нас нравственных элементов для такой деятельности все наши попытки в этом деле имеют какой-то характер, смею сказать, недостойный такой высокой и священной цели, и поэтому в место успеха возбуждают часто лишь справедливые нарекания и ненависть. В Абхазии по этому вопросу случилось и существует то же, что везде"²⁶.

ერთი სიტყვით, მაჰმადიანობა იქცა საკმაოდ მძლავრ იარა-
ღად პორტას მხრიდან, აფხაზეთში პროთურქული ორიენტაციის გასაღვივებლად. მოსახლეობა ფაქტობრივად ყოველგვარი ძალ-
დატანების გარეშე, თანდათანობით განეწყო თურქეთში გადასასვლელად. საკმარისი იყო მხოლოდ, თავისუფლად მიგეცა
ნება ამ მისწრაფებისათვის და ასევე საჭირო იყო, თურქეთის
მთავრობის თანხმობა გადასახლებულთა მისაღებად²⁷.

აი, ასეთ ვითარებაში, 1866 წ. მას შემდეგ, რაც სათანადო
პატივი მიაგეს გარდაცვლილ მთავარს, ხელისუფლებამ დაიწყო
სტატისტიკური მონაცემების შეგროვება აფხაზეთში. ეს ნაბიჯი
აუცილებელი იყო გლეხთა საკითხის გადასაწყვეტად. სწორედ ეს
გახდა საბაზი, 1866 წლის აჯანყების დაწყებისა²⁸.

1866 წ. 10 ივლისს სოხუმში ჩამოვიდა მაიორ ბარათოვის
კომისია, რომლის წევრები დაუყოვნებლივ შეუდგნენ მუშაობას და
გაეგზავრნენ აფხაზეთის სხვადასხვა რაიონებში. ბარათოვი
გაეგზავრა სოხუმის მხარისა და აბჟუის აფხაზეთის სოფლებში,
ყორდანოვი — წებელდაში, ხოლო ჩერეპოვს დაევალა ცნობები

²⁶ Дзидзария Г. А., Восстание 1866 года в Абхазии, стр. 118.

²⁷ სცსსა, ფონ. 545, აღ. I, წთ. I, საქ., 191, ფ. 29.

²⁸ Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, стр. 270.

შეეგროვებინა ბზიფის ოლქში, რომელსაც ის ჯერ კიდევ გენ. პონსის კომისიაში მუშაობის დროიდან იცნობდა. ჩერეპოვს ამ საქმეში ეხმარებოდნენ ბზიფის ოლქის უფროსი იზმაილოვი და სახალხო მსაჯულები: აზნაური ტიტე მარღანია და ანხაიუ კამხაზ ხაგბა²⁹.

კომისია ამ შემადგენლობით ხსენებულ ოლქს ესტუმრა და გლეხებს მათთვის საინტერესო საკითხებზე პასუხის გაცემა სთხოვა. ცნობილია, რომ ბზიფის ოლქში ხალხმა უარი განაცხადა, ჩინოვნიკ ჩერეპოვისთვის მიეცათ ცნობები გლეხთა საკითხის შესახებ: თავიდან ყველაფერი მიდიოდა კარგად, მაგრამ შემდგომ ჩერეპოვი სამხარეო პროკურორებთან და მხარის უფროსთან იზმაილოვთან ერთად ჩავიდა თავად ინალიფების სამფლობელოში და ყველაფერი შეიცვალა; ჩინოვნიკმა ჩერეპოვმა შეკითხვა დაუსვა ხალხს: ვის ეკუთვნოდნენ ისინი, მათ უპასუხეს, რომ ისინი ოდითგანვე ინალიფების მფლობელობის ქვეშ იყვნენ, მაგრამ ჩერეპოვი ირწმუნებოდა, რომ მან კარგად იცის და ყველაფერში გარკვეულია. კერძოდ, ინალიფები არ არიან თავადები, ისინი თავადობას იჩებებენ. ამის პასუხად ინალიფებმა უარი განუცხადეს ჩერეპოვს ცნობების მიცემაზე, რადგან ეს უკანასკნელი უარყოფდა მათ უფლებებს. მხარის უფროსი იზმაილოვი არწმუნებდა ჩერეპოვს, შეურაცხყოფა არ მიეყენებინა თავადებისათვის, მაგრამ ჩერეპოვი ყურს არავის უგდებდა, როგორც კი ინალიფებმა უარი განაცხადეს ცნობების მიცემაზე, მათ დაქვემდებარებაში მყოფმა გლეხებმაც უარით გაისტუმრეს ჩერეპოვი. მათ განაცხადეს, რომ თავიანთი მფლობელის გარეშე ისინი არავითარ ცნობებს არ მისცემდნენ მას³⁰. ცნობა იმის შესახებ, რომ თავად ინალიფების მამულში ხალხმა უარი განაცხადა ინფორმაციის მიწოდებაზე, მთელ

²⁹ Дзилзария Г.А., Восстание 1866 года в Абхазии, стр. 118.

³⁰ Чхетия Ш., Документы... стр. 60.

ბზიფის მსარეში გავრცელდა. ასევე მოიქცნენ კერძოდ, აფცხვას, მუგუბირხვას და ჩაბალურხვას მცხოვრებნი³¹.

აღწერა დაუწყიათ სოფ. იაშმტხვამიც, სადაც ძლიერ ჩქარა გავრცელბულა ხმა, რომ ეს აღწერა მოგონილია გლებების გასაბარცვადო. ამიტომ 60-ზე მეტი გლები, ჯოხებით შეიარაღებული, თავს დასხმია გუმისთის "ფერმას", რომ დაერბია იგი და ამავე დროს დაესაჯაც ცნობების შემგროვებლები. ხალხი მათ მოკვლითაც კი დამუქრებია³².

მოგვიანებით "Начальник Кавказского-горского управления" კ. სტაროსელსკი 1866 წლის ოქტომბრის ჩანაწერებში, რომელიც განკუთვნილი იყო მეფისნაცვალისადმი, საგამობებო კომისიის მუშაობის შედეგების და აფხაზეთში აჯანყების მიზეზების შესახებ ვკითხულობთ: "შეცდომაა, ჩემი პირადი დანაშაულია, რომ ცუდად შეირჩა და არანაკლებ ცუდია, ინსტრუქციაში ის სტატია, სადაც ლაპარაკია დამოკიდებული ფენების მიერ საკუთარი საშუალებებით თავიანთი ვალდებულებების გამოსყიდვის შესახებ³³.

არსებული მასალის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ 1866 წ. აჯანყების წინ ხელისუფლების ღონისძიებით უმაყოფილოა არა მარტო მაღალი წოდების წარმომადგენლები, არამედ დაბალი წოდებაც. ამას ემატება ერთ-ერთი მთავარი ფაქტორი — რელიგიური ხასიათის განხეთქილება.

თუ როგორ აფასებდა აფხაზეთში შექმნილ მდგომარეობას კავკასიის მეფისნაცვალი დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის ძე ჩანს იმ წერილიდან, რომელიც მეფისნაცვალმა მისწერა იმპერატორ ალექსანდრე II-ს. მასში ვკითხულობთ: "რაც შეეხება იმას, რომ ბზიფის ოლქში აღელვებულა მოსახლეობა, მტკიცედ

³¹ Гугушвили П.. Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. 2. Тб., 1950. გვ. 555. იხ. აგრ. Дзилзария Г.А., Восстание 1866 года в Абхазии, стр. 127.

³² История СССР, ч. 2, Тб., 1947, стр. 318.

³³ Чхетия Ш., Документы... стр. 98.

შეიძლება ითქვას, რომ ამის მიზეზები იმ პირთა შეცდომებშია საძიებელი, რომლებიც შემდგომ აჯანყებულების მიერ იქნენ დახოცილნი³⁴.

ეს აჯანყება არ შეიძლება დაბრალდეს მხოლოდ იმ რუს ჩინოვნიკებს, რომლებიც დაზარალდნენ, რადგან ჩერეპოვმა თავისი მოქმედება დაიწყო 15 ივლისს, ხოლო აჯანყება 26 ივლისით თარიღდება. ამ აჯანყებისათვის მზადება უფრო ადრე რომ არ დაწყებულიყო, სულ რაღაც 9 დღეში ვერ მომზადდებოდა, ე.ი. ჩერეპოვისა და კონიარის მოქმედება იყო მხოლოდ ბიძგი ამ აჯანყებისათვის, ხოლო ასეთი ფართე მასშტაბის აჯანყება უფრო ადრე იყო დაგეგმილი და მომზადებული. უბრალოდ ადგილობრივი მოსახლეობა უშუალო საბაბს ეძებდა აჯანყებისათვის და ეს მიზეზიც გამოჩნდა³⁵.

1866 წ. აჯანყება საერთო სახალხო გამოსვლა იყო, ის პირველ რიგში ატარებდა ანტიკოლონიურ ხასიათს, თუმცა აჯანყებას უდავოდ სოციალური პრობლემატიკაც კებავდა. ამაზე ნათლად მეტყველებს იმ პერიოდში ხალხში გავრცელებული ხმები, რეფორმის ბატონყმური არსის თაობაზე, რომლის გასატარებლად აფხაზეთში მოსამზადებელი მუშაობა უკვე მიმდინარეობდა. გლეხები აღშფოთებულები იყვნენ, კერძოდ მთავრობის განზრახვით, რომ დამოკიდებულ მოსახლეობას თავის ხარჯზე უნდა გამოესყიდა მიწა და გადასახადები³⁶. აფხაზეთის მოსახლეობა კატეგორიულად პროტესტს აცხადებდა ამის წინააღმდეგ და მოითხოვდა, რეფორმის სულ სხვა საფუძველზე გატარებას. თუ მთავრობას სურს ჩვენი განთავისუფლება, განუცხადებია ჩერეპოვისა და მისი თანმხლები პირებისათვის ხალხის წარმომადგენელს შამბას, მაშინ ვთხოვ იმპერატორს, რომელსაც კენდობით და გვჯერა, რომ გულმოწყალე იქნება, რათა გაამაზვილოს ყურადღება ჩვენს სიღარიბეზე; გამოისყიდოს გლეხები და ჩვენი

³⁴ Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом. стр. 257.

³⁵ Дзидзария Г., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 131.

³⁶ იქვე. გვ. 127.

მემამულეები დაასაჩუქროს სახელმწიფო ხაზინიდან და არა ჩვენივე საკუთრებიდან. თუ ამის გაკეთება არ მოხერხდა, მაშინ უმჯობესია დაგეტოვონ ისე, როგორც ვართ. ჩვენი დამოკიდებულება მემამულეებზე ჩვენთვის სულაც არ არის მძიმე³⁷. ამ სიტყვებიდან ჩანს, რომ გლეხები მზად იყვნენ იგივე მდგომარეობაში დარჩენილიყვნენ, რადგან მათ არ მოსწონდათ, როგორ ტარდებოდა საგლეხო რეფორმა საქართველოს სხვა კუთხეებში. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, რუსეთის მთავრობამ გლეხთა საკითხის გადაჭრა საქართველოში იმით დაამთავრა, რომ ყმა-გლეხს სახელი შეუცვალა და უწოდა მემამულეთა მიწაზე დასახლებული გლეხები³⁸.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მასალების მიწოდებაზე ჩასულ კომისიის წევრებს გლეხებმა კატეგორიული უარი განუცხადეს, რადგან წინააღმდეგნი იყვნენ "გამოსყიდვის გზით განთავისუფლებაზე". 23 ივლისს მთელს ბზიფის ოლქში გაისმა სახალხო მოწოდება. შეიარაღებული ხალხი იკრიბებოდა ღურთფის თემში³⁹. ისინი ყვიროდნენ და გაიძახოდნენ: წავიდეთ საოლქო სასამართლოში, რომ გავათავისუფლოთ ჩვენი აზნაურები, რომლებიც შიმის ქვეშ ჰყავთ, დაჟინებით მოითხოვდნენ, რომ თავადებსა და აზნაურებს მოქცეოდნენ თავაზიანად; გაისმა ხმები აფხაზეთში ძველი წესრიგის აღდგენაზე, ტრადიციების დაცვაზე. სახალხო მსაჯულმა ტიტე მარლანიამ, ხალხის გამოკითხვიდან გაიგო შემდეგი: 1. ხალხი გამოთქვამს უკმაყოფილებას იმის გამო, რომ დაუკითხავად იქნა გაძევებული მათი მთავარი; 2. ხალხი გამოთქვამს უკმაყოფილებას კიდევ იმის გამო, რომ ხელისუფლება არ ეკითხება მათ, სურთ თუ არა დატოვონ მთავრის შვილები აფხაზეთში მემამულეთა უფლებებით; 3. რატომ უნდა ხელისუფლებას, მათი სურვილის გარეშე გაანათავისუფლონ ყველანი და მოკიდებულებისაგან. 4. ოლქის უფროსისაგან მოითხოვენ ყველა

³⁷ Чхетия Ш., Документы... стр. 64

³⁸ ნიკოლაძე ნ., თხზულებანი, თბილისი, 1962, გვ. 268.

³⁹ Дзидзария Г., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 140.

დაპატიმრებულის განთავისუფლებას. ეს ყველაფერი მთავრის შვილის, გიორგი შარვაშიძის სასარგებლოდ იყო მიმართული⁴⁰.

აჯანყების ინსპირირება მოდიოდა თავადაზნაურობის მხრიდანაც, რომლებიც შეეცადნენ გლეხობაში მოსალოდნელი მიწის რეფორმის უკარგისობის შესახებ ინფორმაციის გავრცელებას და ამ ნიადაგზე არეულობის გამოწვევას სოხუმის განყოფილების მაცხოვრებლებს შორის⁴¹.

საზოგადოდ მიზანი ერთი იყო: შეეტანათ ხალხში არეულობა, უწესრიგობა, შფოთი და საბოლოო ჯამში, ყოველივე საკუთარი პოლიტიკური მიზნებისათვის გამოეყენებინათ. შედეგმაც არ დააყოვნა, გუდაუთის მხარეში დაიწყო მღელვარება. სოხუმის განყოფილების უფროსმა, პოლკოვნიკმა კონიარმა მიიღო რა ცნობა უწესრიგობის, არეულობის შესახებ, იმის შიშით, რომ ამ შემთხვევას ძალიან დიდი რეზონანსი არ მოჰყოლოდა, გადაწყვიტა სანამ თვითონ არ დარწმუნდებოდა, მღელვარების მასშტაბურობაში, განგაში არ ატეხა. ამიტომაც თვითონ გაემგზავრა, რათა ადგილზე განესაზღვრა ამბოხების მასშტაბები⁴².

ოლქის ყოველი კუთხიდან კონიარს ატყობინებდნენ, რომ ადგილი აქვს მასობრივ შეკრებებს, სადაც აფხაზები ფიცს დებენ და მოუწოდებენ ხალხს გამოსვლებისაკენ. მთელს მოსახლეობას სთხოვენ ხელისუფლების მოთხოვნის შესაბამისად ერთსულოვანი ყოფილიყვნენ. მდგომარეობა ძალიან სერიოზული ხდებოდა⁴³.

არსებობს ცნობა იმის შესახებ, რომ აფხაზობას არ სჯეროდა პოლკოვნიკ კონიარის. ამის მაგალითია ტოპლარ ანჩაბაძის მოგონება, როცა ის ლიხნში გაგზავნეს ხალხის მოსაყვანად, ღურიფშიდან ლიხნში მიმავალ გზაზე შეხვედრია გლეხებს და შეუმჩნევია, რომ ხალხი რაღაცით იყო უკმაყოფილო, თითოეულ

⁴⁰ სკსსა, ფონ. 545, აღ. I, წგ. II, საქ., 2784, ფ. 120. იხ. აგრეთვე Гутушвили П., Сельское хозяйство и аграрные отношения в Грузии.

⁴¹ სკსსა, ფონ. 545, აღ. I, წგ. II, საქ., 2761, ფ. 13.

⁴² Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, ст. 269.

⁴³ Дзидзария Г., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 143.

აფხაზს თან ჰქონდა ტომსიკა პროდუქტებით. რამდენიმე დღის მარაგით: აფსირცხელები, ეშერელები და სხვა აფხაზები ერთ-მანეთში ლაპარაკობდნენ: "პოლკოვნიკი მაინც არ შეასრულებს ჩვენს მოთხოვნებს, მასთან ახსნა-განმარტებისათვის დიდი დრო დაგეჭირდება, უმჯობესია, რომ როდესაც მთავრის სახლს მი-უკახლოდებით, პირდაპირ დავესხათ თავს"⁴⁴.

26 ივლისს კონიარი თავის თანმზლებ პირებთან ერთად სოფელ ლიხნში ჩავიდა აღელვებულ მოსახლეობასთან შესახვედრად. ხელისუფლების წარმომადგენლების წინაშე ხალხის სახელით ცნობილი ორატორი ოსმან შამბა გამოვიდა და მიმართა კონიარს: "როდესაც ჩვენთან იყო ქელიშბეი შარვაშიძე, რომელიც ქადაგებდა მაჰმადიანურ სარწმუნოებას, ყველა მეზობელი ხალხი ჩვენთან კარგ დამოკიდებულებაში იყო. ჩვენ ვცხოვრობდით მშვიდად და შეძლებისდაგვარად. მისი შვილის საფარ-ბეგის დროს, რომელმაც მიიღო ქრისტიანობა და რუსეთის ქვეშევრდომობა, ჩვენ ვითმენდით ყოველგვარ სიღარიბეს; ყველა მეზობელი მაჰმადიანი ხშირად თავს ესხმოდა აფხაზებს ძარცვავდა, აწანაგებდა და მიერეკებოდა საქონელს. ასეთივე უწესრიგობა გრძელდებოდა მისი მემკვიდრის, მიხეილ შარვაშიძის დროს. უკანასკნელის განდევნისა და რუსეთის მმართველობის დამკვიდრებისაგან ჩვენ მოველოდით საწინააღმდეგოს, რომელიც ჩვენ მოგვითმანდა მშვიდ და დამოუკიდებელ ცხოვრებას, მაგრამ პირიქით, ცხოვრება უარესი გახდა და პოლკოვნიკო, შენი მმართველობის დროს განსაკუთრებით ბევრ შევიწროებას ვითმენთ, რაც შეეხება იმას, რომ განკარგულებამდე ჩამოართვან გლეხები მემამულეებს და გახადონ ისინი ამ უკანასკნელთაგან დამოუკიდებელნი ეს უბრალოდ აუტანელია. ამიტომ დაბეჯითებით გთხოვთ, მოგცეთ ნება გავგზავნოთ დეპუტატები ხელმწიფის ძმასთან რათა ვკითხოთ: იმპერატორის სურვილით კეთდება ეს თუ ადგილობრივი ხელისუფლების ინიციატივით; თუ

⁴⁴ Чхетия Ш., Документы.. стр. 100.

ბოლოს და ბოლოს ესეც არ შეიძლება მაშინ გოხოვთ, ნება დაგეროთო გადავსახლდეთ თურქეთში⁴⁵.

ყვლა ეს მოთხოვნა კონიარის მიერ უარყოფილი იქნა და მან განაცხადა, რომ გამოთქმული სურვილი მხოლოდ მაშინ დაკმაყოფილდება და მიაღწევს უმაღლეს ხელმძღვანელობამდე, თუ ხალხი შესაბამისად ჯერ მის ბრძანებებს შეასრულებდა⁴⁶.

სახალხო კრებაზე მოსულმა პოლკოვნიკმა კონიარმა, ისევ მოითხოვა ცნობების დაუყოვნებლივ წარმოდგენა, მაგრამ უშედეგოდ: "არა პოლკოვნიკო, — ერთხმად უპასუხეს შეკრებილებმა, — ჩვენ ვერ შევასრულებთ თქვენს მოთხოვნებს. კმარა, მეტი მოთმენა არ შეგვიძლია. ეს იყო ბოლო გაფრთხილება, რის შემდეგაც ხალხში გაისმა შეძახილები და დაიწყო სროლა⁴⁷. გ. ძიძარია აღნიშნავს, რომ თვითმხილველების მტკიცებით გლეხებმა გიჟ ოტირბამ და შმაგ ძაგან-იფამ დაიწყეს განგაში და სროლა⁴⁸. ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა ფაქტი, რომელიც მოყვანილია წერილში იმპერატორისადმი, კავკასიის არმიის მთავარსარდლისაგან და სამხედრო მინისტრისადმი (1866 წ. 10 აგვისტოთი დათარიღებული). როგორც ირკვევა, აღეღებულ ხალხს ნიშანი მისცა ერთ-ერთმა თავადმა და ამის შემდგომ მოიმარჯვეს თოფები და თავს დაესხნენ რუსებს⁴⁹.

მოთმინება დაკარგული გლეხები ეცნენ სოხუმის განყოფილების უფროსს და მის ამაღას. ეს უკანასკნელნი გაიქცნენ და თავი ყოფილი მთავრის, მიხეილ შარვაშიძის სახლს შეაფარეს⁵⁰.

⁴⁵ სცსსა, ფონ. 545, აღ. I, წგ. II, საქ., 2784, ფ.ფ. 22-24. ცოტაოდენი სხვაობით შეგიძლიათ იხ. Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, გვ. 256-257. Чхетия Ш., Документы... стр. 64. Дзидзария Г., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 1147 136-137, 144-145.

⁴⁶ იქვე, გვ. 144.

⁴⁷ იქვე, გვ. 145. აგრეთვე იხ. Чхетия Ш., Документы... стр. 66.

⁴⁸ Дзидзария Г., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 145.

⁴⁹ სცსსა, ფონ. 545, აღ. I, წგ. II, საქ., 2784, ფ. 24.

⁵⁰ Дзидзария Г., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 146.

ამ არეულობაში მოკლულ იქნენ სურინოვიჩი, ჩერეპოვი, კონიარი, იზმაილოვი, ოფიცერი არტიუხოვი და სხვა⁵¹. ლიხნში დაწყებულმა მღელვარებამ აფხაზეთის სხვა რაიონებიც მოიცვა და მან საერთო-სახალხო ხასიათი მიიღო. სულ 20000-მდე კაცმა აისხა იარაღი. 27 ივლისს აჯანყებულები (2000-მდე კაცი, ძირითადად აცის, ანუხვის, ფსირცხის, იამთხვისა და გუფის მცხოვრებნი) სოხუმისაკენ გაემართნენ. მოსახლეობა აჯანყდა სოხუმის და წებელდის ოლქებშიც, სახალხო რაზმები შეიქმნა სოხუმშიც⁵².

ბალოვაიას ველზე სამთავრო სახლის წარმომადგენლების ალექსანდრესა და გიორგი შარვაშიძეების მოსვლისას, მათ გარს შემოეხვია აღელვებული ხალხი, რომლებმაც წამოიწყეს სიმღერა, რომელშიც აქებდნენ ლიხნში დაღუპულებს. როდესაც იმღერეს სტროფი: "როცა შენში მთავარი გიორგი ოთხი მეოთხედი იყო, რუსებმა მოკლეს მამაშენი; როცა შენ მიაღწიე ხუთ მეოთხედს, მაშინ შეძელი, რომ მამაშენის შური გეძია". ამის გამგონე გიორგი წამოხტა ადგილიდან და უპასუხა: "მამაჩემი არ მოუკლავთ რუსებს, ხოლო თქვენ, რომლებმაც ჩემი სტუმრების სისხლით დაიბანეთ ხელი, გინდათ ყველაფერ ამაში დამნაშავე გამხადოთ". ის გაბრაზებული გასცილდა ხალხს⁵³. ამ ამბის შემდეგ, გიორგიმ უბრძანა მრჩეველებს განესაზღვრათ ვინ იყო სამთავრო დროშის ტარების ღირსი. მათ გადაწყვიტეს, რომ დროშა მიეცათ აზნაურ ბესლანგურ მიქანბასათვის. ხალხი ულოცავდა ბესლანგურს, დალოცეს და იმედი გამოთქმეს, რომ იგი პატიოსნად უპატრონებდა დროშას. როცა მთავრის ძმამ ალექსანდრემ მეორე დროშა (სახალხო დროშა) გადასცა მაჟარა ანჩაბაძეს, დასძინა: "ვამღე ამ დროშას მცხოვრებლებს, რომლებიც ღირსეულად დაიცავენ მას და სამარცხვინო იქნება მათთვის, თუ ვინმე წაართმევთ მათ"⁵⁴. აქვე თავადებმა გიორგი და ალექსანდრე შარვაშიძეებმა

⁵¹ იქვე, გვ. 148.

⁵² იქვე, გვ. 150.

⁵³ Эсалдз С., Историческая записка об управлении Кавказом, гл. 260.

⁵⁴ Чхетия Ш., Документы... стр. 114.

დასძინეს: "ჩვენ მარტონი არა ვართ, სულთანი დასახმარებლად გვიგზავნის ჯარის ნაწილებს. სხვა ოლქებიც აჯანყებისათვის მზად არიან, სამეგრელოც ჩვენ მოგვეყება"⁵⁵.

მიუხედავად ასეთი იმედებისა, ამ აჯანყებაში მონაწილეობა არ მიიღეს წებელდელებმა, სოხუმის ოლქის სოფლების ნაწილმა და მთლიანად აბჟუის ოლქის მოსახლეობამ⁵⁶.

ბალოვას ელზე მყოფმა გიორგი შარვაშიძემ იმავე დღეს საგანგებო დავალებით გაგზავნა ხალიბი მარშანია წებელდაში, რათა მოლაპარაკებოდა თავად აღმასხიტ მარშანიას, თავისი ხალხით მხარი დაეჭირა მისთვის და მიეღო მონაწილეობა ამ აჯანყებაში. აღმასხიტმა უპასუხა ხალიბის, რომ თავად გიორგის სთხოვოს დაუყოვნებლივ ამოვიდეს წებელდის ციხე-სიმაგრეში, რომლის უფროსიც თანახმაა თბილად მიიღოს ის (გიორგი) და უშუამდგომლოს ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორთან. ხოლო იმ შემთხვევაში თუ გიორგი არ შეწყვეტს მტრულ მოქმედებებს რუსების წინააღმდეგ, მაშინ აღმასხიტი, გიორგის სახით დაკარგავს თავის საყვარელ ბუბუშტეს⁵⁷.

იმავე დღეს გიორგის, შირინბეი მარშანიას მიერ გამოგზავნილ კვაჯა ზურაბის ძე მარშანია ეახლა წინადადებით, რომ მთავარს წმინდად შეესრულებინა შეთანხმება (რაში მდგომარეობდა ეს შეთანხმება უცნობია — შ. ჩხეტი). გიორგიმ ყველას თანდასწრებით უპასუხა: "ჯერჯერობით ყოჩაღად ვართ. მე უკვე გავგზავნე თავადი ალექსანდრე შირინბეისთან მოსალაპარაკებლად, ხოლო თავადი ხალიბი მარშანია აღმასხიტთან წინადადებით, სასწრაფოდ დატოვოს თავის ხალხთან ერთად ციხე-სიმაგრის დაცვა"⁵⁸. შემდგომ გიორგიმ დასძინა: "თუ ჩვენ დავამარცხებთ რუსებს ეს ჩვენთვის კარგი იქნება, თუ არადა გადავსახლდებით თურქეთში"⁵⁹.

⁵⁵ სცსსა, ფონ. 545, აღ. 1, წგ. II, საქ. 247, ფ. 7.

⁵⁶ სცსსა, ფონ. 416, აღ. 3, წგ. 3, საქ. 185, ფ. 9.

⁵⁷ Чхетия III., Документы... стр. 114.

⁵⁸ იქვე.

⁵⁹ სცსსა, ფონ. 416, აღ. 1, წგ. I, საქ. 247, ფ. 8.

ბალოვას ელზე მყოფ გიორგის აცნობეს, რომ შირინ-
ბეის მიერ სოხუმზე ოკუპაციის მიზნით გაგზავნილ წებელდის რაზ-
მის წინამძღოლებს, სოფელ აბუყვის მფლობელი, ბესლან ჩა-
ბალურხვა არ აძლევს უფლებას თავს დაესხას სოხუმს. ბესლანი
და აზნაური ედშ-ერისტო, გიორგის ბრძანებით გამოცხადებულან
მასთან. გიორგიმ მათ განუცხადა: "თქვენ არა ხართ ერთგული
მუსულმანები, რადგან არ გესმით, რომ ეხლანდელი საქმე ზეცი-
დანაა წინასწარ განსაზღვრული და თუ, ჩვენ ყველანი დავიღუპე-
ბით, თქვენც ვერ გაექცევით თქვენს ზვედრს და ბრძოლაში მაინც
მიიღებთ მონაწილეობას⁶⁰, ამგვარად ეს უკანასკნელნი იძულე-
ბულნი გახდნენ, ძალით მიედოთ მონაწილეობა სოხუმზე თავდასხ-
მაში.

როგორც ვხედავთ, წებელდელ თავად-აზნაურობას შორის
განხეთქილება იყო აჯანყებაში მონაწილეობასთან დაკავშირებით.
მიუხედავად ამისა, 28 ივლისს გამთენიისას, თავადი შირინბეი
მარშანია თავისი ნათესავებითა და ხელქვეითებით ჩამოვიდა წე-
ბელდაში და დაიკავა უბნის ბოქაულის სახლი, რომელიც ადრე
მამამისს ეკუთვნოდა. ასევე მან ალყა შემოარტყა წებელდის სიმა-
გრეს, სადაც რუსული გარნიზონი, მისი უფროსი და ალმასხიტ
მარშანია რუსების მომხრე აფხაზების რაზმთან ერთად იყვნენ
განლაგებულნი. პარალელურად ნაწილი აჯანყებულებისა გაიგზავნა
სოფელ გერზეულში, რათა რუსების უკან, სოხუმისაკენ დახვეის
შემთხვევაში, გზა მოეჭრათ მათთვის⁶¹.

გარნიზონის უფროსმა აჯანყებულების ბანაკში კაცი გაგ-
ზავნა წინადადებით, დაეცვათ ბოქაულის სახლი. შირინბეი მარ-
შანია ამაზე კატეგორიული უარი განაცხადა: "ადრე, სანამ არ
ვიყავით საჭირონი, ხელისუფლება გვიცავდა არა ჩვენ, არამედ
მცხოვრებთ (გლეხებს). ეხლა ის დრო არ არის, ყველა აკეთებს
იმას, რაც უნდა"⁶². მისი სიტყვებიდან ჩანს, რომ აფხაზი თა-

⁶⁰ იქვე, გვ. 118.

⁶¹ იქვე, გვ. 118.

⁶² იქვე.

ვადაზნაურების ეს ნაწილი შირინბეი და მისი მომხრეები განაწყენებული არიან რუსეთის ხელისუფლებაზე.

ბოქაულის სახლის განადგურების შემდეგ, გადაწვეს ღუქნები და თოფებიდან ცეცხლი გაუხსნეს ციხე-სიმაგრის დამცველებს. სიმაგრიდან ცეცხლითვე უპასუხეს. შირინბეი მარშანამ სამჯერ გაგზავნა კონშოკვა მარშანია მარამბის ციხე-სიმაგრეში მის უფროსთან წინადადებით. პირველად ის აცნობებდა, რომ თუ აღმასხიტი გამოვიდოდა თავისი რაზმით და დაღებოდა ერთ მხარეს, მაშინ ის დაღებოდა მეორე მხარეს. წინააღმდეგ შემთხვევაში ის (შირინბეი) აჯანყებულების მოქმედებაზე პასუხს არ აგებდა⁶³. ამ წინადადებაზე ციხე-სიმაგრის უფროსმა* სიცილით უპასუხა: "ის ერთგულებს არ განდევნის და ორგულებს არ შემოუშვებს"⁶⁴.

მეორე და მესამე წინადადებები, რომლითაც გაიგზავნა კონშოკვა მარშანია ციხე-სიმაგრის უფროსთან თითქმის ერთი და იგივე შინაარსისა იყო. შირინბეი სთავაზობდა მას, გამოეყვანა თავისი გარნიზონი ციხე-სიმაგრიდან იმ პირობით, რომ ისინი სოხუმამდე მათ უსაფრთხოებას უზრუნველყოფდნენ. თუ ამას არ გააკეთებდა, მაშინ შირინბეი ვერ შეაკავებდა აჯანყებულებს და ისინი მაინც დაესხმოდნენ თავს. ამ წინადადების გადაცემის შემდეგ, კონშოკვა მარშანამ თვითონ დაამატა: "თუ ეს არ იქნება მიღებული, მაშინ ორი საათის შემდეგ, დაიწყება ყველა რაზმის გაერთიანებული თავდასხმა". ციხე-სიმაგრის უფროსმა უარყო შირინბეის წინადადება და გაბრაზებულმა კონშოკვა მარშანია კინაღამ დახვრიტა, მაგრამ აფხაზური ადამით მის ჭაღარას სცეს პატივი⁶⁵. როდესაც ციხე-სიმაგრის უფროსის მიერ უარყოფილ იქნა შირინბეის წინადადება, თავად ყიზილბეკ მარშანია, რომელიც შირ-

⁶³ Дзидзария Г., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 154.

* არც გ. ძიძარას და არც შ. ჩხეტაის არა აქვთ დაზუსტებული ციხე-სიმაგრის უფროსის სახელი, თუ ვინ იყო ის.

⁶⁴ Чхетия Ш., Документы... стр. 119.

⁶⁵ იქვე.

ინების მხარეს იდგა, თავისი ხელშეწყობით გამოეყო საერო რაზმს და წავიდა. შირინბეიმ თავისი სალხი დაადევნა ყიზილბეკს. ამ უკანასკნელმა მათ უპასუხა, რომ დღეიდან შირინბეი ვერასოდეს ვერ ნახავდა მას⁶⁶.

29 ილისს ბალოვაიას ველზე შეკრებილებმა სოხუმზე თავდასხმის გეგმაზე იმსჯელეს. ამ მიზნით, გიორგისა და ალექსანდრეს ბრძანებით მუღმივი წევრების გარდა საბჭოში მიიწვიეს თამაშუხ, მუსტაფა და შმაფ მარლანია, უჩანა, ჯაჰლეტი, ღათა და ყიზილბეკ ძიაფშიფა და მუსა გუბლია. სოხუმზე თავდასხმის შესახებ თითოეულმა საბჭოს წევრმა თავისი შეხედულება გამოთქვა, მაგრამ თავადების გიორგისა და ალექსანდრეს მოწონება ვერც ერთმა ვერ დაიმსახურა. ახლა მათ თვითონვე შეადგინეს სოხუმზე თავდასხმის გეგმა. გეგმის მიხედვით, სოხუმზე თავდასხმა უნდა განხორციელებულიყო სამი მხრიდან: მთავარი ძალები, რომელთაც წინ სახალხო ღროშით გუმელები უნდა გაძლოლოდნენ, თავს დაესხმოდნენ ციხე-სიმაგრეს; მეორე ნაწილი ქალაქის ცენტრიდან მთავარ ქუჩაზე უნდა გასულიყო და დაეკავებინა ქალაქი. აბუყაყის მფლობელი, ბესლან ჩაბალურხვა თავისი ხელშეწყობით, წებელდელუბთან ერთად, მდ. ბესლეთის მხრიდან უნდა დასხმოდა თავს სოხუმს⁶⁷.

30 ივლისს განთიადისას, როცა რაზმი მზად იყო სოხუმზე თავდასასხმელად, გიორგი შეჯდა ცხენზე, რათა პირადად გაეწია მათთვის მეთაურობა. ალექსანდრემ ურჩია, რომ ეს არ გაეკეთებინა, მაგრამ გიორგიმ უპასუხა: "მე ისეთ მდგომარეობაში ჩამაყენეს, რომ არ შეიძლება რუსებთან გამოცხადდე. მათ ხომ მე გამოშარდეს, ჩემთვის სიკვდილი უმჯობესია..." ალექსანდრემ შეძლო დაერწმუნებინა გიორგი, ხელი აეღო თავის განზრახვაზე⁶⁸.

როდესაც აფხაზებმა ბალოვაიას ველიდან სოხუმზე თავდასასხმელად გაიწვიეს, ხალხში ძველებური შეშინება უკვე

⁶⁶ იქვე.

⁶⁷ იქვე, გვ. 115.

⁶⁸ Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, гв. 260.

აღარ იყო. არც ძელებური გამბედაობა ეტყობოდათ, პირიქით, ნაწილობრივ თავდაჯერებაც აკლდათ და სიმხდალუც ემჩნეოდათ. თავადმა ალექსანდრემ მებრძოლთა გასამხნეველად გიორგის თოფი აიღო ხელში და თქვა: "აი რაშია ჩვენი ძალა". ამას პასუხად მოჰყვა აფხაზთა აღფრთოვანებული შემახილები, რის შემდეგაც მათ დაიბრუნეს საომარი განწყობილება და ბრძოლისათვის მოემზადნენ. ისინი ქალაქის მთავარი ქუჩებისაკენ დაიძრნენ⁶⁹. აჯანყებულები ხმალდახმალ უტევენენ ხიშტებით შეიარაღებულ ასეულებს, ბრძოლა გაჩაღდა; ქალაქის მისადგომები და ბაღი გვამებით დაიფარა. რუსის ჯარმა შეძლო უკუვედო მოიერიშენი; ისინი ყოველი მხრიდან განდევნილი და განადგურებული იყვნენ. მოიერიშე ჯგუფიდან, მხოლოდ ცოტაღა გადარჩა ცოცხალი. მათაც დაინახეს რა თავიანთი ხალხის დამარცხება, უკან დახვეა იწყეს და დრომაც კი მიატოვეს⁷⁰. ბესლან ჩაბაღურხვამ, რომელსაც დაკავებული ჰქონდა სიმაღლე ბესლეთის მხრიდან, არ მიიღო მონაწილეობა სოხუმზე თავდასხმაში. ამ ფაქტის გამო, თავადმა გიორგიმ გაგზავნა ადლიგიერი ქეცა ბესლან ჩაბაღურხვასთან. მოთხოვნით, რომ ეს უკანასკნელი დაუყოვნებლივ გამოცხადებულიყო მასთან ანგარიშით, რათა აეხსნა, თუ რატომ არ მიიღო მონაწილეობა თავდასხმაში. ამაზე ჩაბაღურხვას უპასუხნია, რომ "ის რუსების მხარეზეა, ამიტომ გიორგისთან არ გამოცხადდება"⁷¹.

მეფის ხელისუფლებას უკვე მოესწრო 8 ათასამდე ჯარისკაცისათვის მოეყარა თავი სოხუმში, მათ განკარგულებაში იყო არტილერია. ფოთიდანაც გემებით მოჰყავდათ დამხმარე ძალები⁷².

განცდილი მარცხის შემდგომ, თავადმა გიორგიმ და ალექსანდრემ, აბჟუის ოლქში გაგზავნეს უზბეკ მარდანია, სოლომონ ზვამბაია, უჩანა ძიაფშიფა, რათა წაექეზებინათ გავლენიანი პირები ხალხის ასაჯანყებლად, მაგრამ აბჟუელებმა უკვე იცოდნენ

⁶⁹ Чхетия Ш., Документы... стр. 115.

⁷⁰ იქვე.

⁷¹ იქვე.

⁷² Дзидзария Г., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 160.

სოხუმზე თავდასხმის წარუმატებლობის შესახებ და უარი განაცხადეს მხარი დაეჭირათ ამ წინადადებისათვის. აჯანყებულები მზად იყვნენ გაეგრძელებინათ ბრძოლა. ისინი დახმარებასაც ელოდნენ წებელდელებისაგან. თავადი ალექსანდრე ორჯერ ეწვია შირინბეი მარშანიას წებელდაში მოსალაპარაკებლად და დახმარებაც მიიღო. თავადი ალექსანდრე, როდესაც მეორედ ეწვია წებელდას უკან მობრუნებულზე მან მოინახულა სოხუმის მისაღვომებთან განლაგებული წებელდელთა პარტიები და არწმუნებდა მათ გაეგრძელებინა ბზიფელებისათვის მხარდაჭერა. ის აგრეთვე მათ დაპირდა პროდუქტებსა და ფეხსაცმელებს, მაგრამ წებელდელთა პარტიებმა უარი განაცხადეს მიეღოთ მონაწილეობა სოხუმზე იერიშზე. ისინი ვერ დათანხმდებოდნენ სანამ წებელდელი თავადებისაგან არ მიიღებდნენ ამაზე ნებართვას⁷³. 1866 წ. აჯანყების გამოძიების კომისიის ჩანაწერებში ალექსანდრე შარვაშიძის ბრალეულობის შესახებ ვკითხულობთ, რომ მაქარა ანჩაბაძემ თავის ჩვენებაში განაცხადა: ის ალექსანდრესთან ერთად იმყოფებოდა წებელდის პარტიებთან (სულ 300 კაცი) და მისი თანდასწრებით ალექსანდრემ ყამლათ მარღანიასა და კამზაჩ ხაჩას მეშვეობით მათ მიმართა შემდეგი: "ჩვენ არ გვიხარია ის, რა მღვდმარეობაშიც დღეს ვართ, მაგრამ როგორც ერთგულმა მუსულმანებმა ვალდებული ვართ ბზიფელების მიერ წამოწყებულ საქმეს მხარი დაუჭიროთ"⁷⁴. მოუხდავად ამისა აჯანყებულები მაინც ემზადებოდნენ ახალი თავდასხმისათვის. მოსალოდნელი თავდასხმის წინ კელასურის ორი მცხოვრები გაიგზავნა აჯანყებულთა ბანაკში, ქუთაისის გენგუბერნატორის ბრძანებით — შეეწყვიტათ მტრული მოქმედებები რუსების წინააღმდეგ. ამის პასუხად, მუსტაფა მარღანიამ გამოლანძღა ისინი ასეთი ბრძანების გადმოცემისათვის და უთხრა, რომ ამის შემდეგ არ შეიძლება მათ მუსულმანები ეწოდოს⁷⁵.

⁷³ Чхетия Ш., Документы... стр. 116.

⁷⁴ სკსსა, ფონ. 545, აღ. I, წგ. I, საქ., 247, ფ. 7-8.

⁷⁵ Чхетия Ш., Документы... стр. 116.

30 ივლისს დღის მეორე ნახევარში ხელისუფლების ჯარებმა დ. სვიატოპოლკმირსკის ხელმძღვანელობით დაიწყეს კონტრშეტევაზე გადასვლა. ქალაქის ქუჩებში 4 საათის განმავლობაში მიმდინარეობდა აქტიური ბრძოლები. ბოლოს, აჯანყებულებმა უკან, თავიანთ ბანაკში დაიხიეს⁷⁶.

აჯანყებულთა ბანაკში, გუმბის მფლობელმა მაჟარა ანჩაბაძემ, ხმა გააერცვლა, რომ ღამით ჯარი და ყაზახები თავს დაესხმოდნენ მათ. ამან აჯანყებულთა რიგებში პანიკა და დაბნეულობა გამოიწვია. შედეგად კი ის მოჰყვა, რომ მათ დათმეს თავიანთი პოზიციები⁷⁷.

ბზიფის მხარეში მოქმედმა ნაწილებმა 30 ივლისს შეტევა მოაწყვეს ბიჭვინთის სიმაგრეზე, მაგრამ უშედეგოდ. 31 ივლისს თავს დაესხნენ სამხედრო ნაწილს, ხოლო პირველ აგვისტოს დაიშალნენ. დარჩა მხოლოდ მცირე რაზმი, რომელმაც ტყვეს შეაფარა თავი⁷⁸.

გიორგი შარვაშიძე აღაშირ მარშანას დახმარებით რუსებთან გადავიდა, ხოლო ალექსანდრე რამდენიმე დღის შემდეგ, თავის მამულში, აცში წავიდა⁷⁹. როგორც კი აჯანყების ხელმძღვანელი თავად-აზნაურობა გამოეთიშა ამ აჯანყებას, ფაქტობრივად მეორე დღესვე აჯანყებულებმა დაყარეს იარაღი.

3 აგვისტოს, დ. სვიატოპოლკ-მირსკიმ სოხუმში თავი მოუყარა ქალაქის გარეუბნების მამასახლისებს და მათი მეშვეობით აჯანყებულებს იარაღის დაყრა და ხელისუფლებისადმი დამორჩილება მოსთხოვა. უკვე 4 აგვისტოს აჯანყებულები იძულებულნი გახდნენ დაეწყოთ იარაღის ჩაბარება. ასეთივე ღონისძიება გატარდა წებულდამიც⁸⁰.

⁷⁶ Дзидзария Г., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 163.

⁷⁷ Чхетия Ш., Документы... стр. 116.

⁷⁸ Дзидзария Г.А., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 165.

⁷⁹ Чхетия Ш., Документы... стр. 116.

⁸⁰ Дзидзария Г.А., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 171.

სექტემბრის დასაწყისისათვის მთლიანად დასრულდა გლეხების განიარაღება. აჯანყების აქტიური მონაწილეების სია საველე სასამართლოს გადასცეს. გლეხები ხნაშე კალგი, კაკუჩალ-იპა და აზნაური ყიზილბეკ მარღანია — საჯაროდ ჩამოახრჩვეს, ხოლო აჯანყების 30 მონაწილე გადაასახლეს⁸¹.

აჯანყების მთავარი ხელმძღვანელები და სულის ჩამდგმე-ლები, როგორც ამას ვკითხულობთ 1866 წ. აჯანყების საქმეების გამომძიებელ კომისიის დასკვნებში იყვნენ თავადები გიორგი და ალექსანდრე შარვაშიძეები. ისინი შეგნებულად იღებდნენ მონაწილეობას ამ აჯანყებაში და იყვნენ მთავარი განმკარგულე-ბლები სოხუმზე თავდასხმისა და აჯანყებულთა პარტიების მო-ქმედებისა⁸². ამის გამო თავადები ალექსანდრე და გიორგი შარვა-შიძეები სამუდამოდ გადაასახლეს კავკასიიდან⁸³.

როგორც გ. ძიძარია აღნიშნავს, გლეხთა აჯანყება ჩაქრო-ბილ იქნა აზნაურებისა და თავადების დახმარებით. ბევრი იმათგან აქტიურ მონაწილეობას იღებდა სამთავრობო ჯარების მიერ წარ-მოებულ სადამსჯელო ოპერაციებში, რომელიც გლეხების წი-ნააღმდეგ იყო მიმართული. ამ ჯარების შემადგენლობაში იყვნენ ფეოდალთა ქვეგანაყოფები, ე.წ. "მილიცია" აბუჯისა და სოხუმის ოლქებიდან, სამურზაყანოს და წებელდის მაზრებიდან. კავკასიის მეფისნაცვლი 21 აგვისტოს იმპერატორისადმი მიწერილ წერილში განსაკუთრებით აღნიშნავდა აბუჯელი თავადის გიორგი შარვაშიძის მონაწილეობას, რომელიც ორი ათეული "მილიციის" თანხლებით მონაწილეობდა ამ ოპერაციებში. ასევე ის აღნიშნავდა დალის თავადის ალმასხიტ მარშანიას მონაწილეობას, რომელმაც სურვილი განაცხადა ხლებოდა თავად მირსკის და მასთან ერთად მიეღო მონაწილეობა დამნაშავეთა შეპყრობაში. წებელდაში ხირიპს მარ-

⁸¹ Дзидзария Г.А. Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия, ст. 274.

⁸² სცსსა, ფონ. 545, აღ. I, წგ. I, საქ. 247, ფ. 6-7.

⁸³ იქვე. ფ. 25. იხ. აგრეთვე Гугушвили П., Сельское хозяйство и аграрные отношения, ст.

შანიას მიერ იქნა შეკრებილი ხერპს დ. სვიატოპოლ-მირსკის "მილიციის" ნაწილები. შტაბ-როტმისტერმა თავადმა ბახვა გმუხვარმა მიიღო მე-3 ხარისხის სტანისლავსკის ორდენი და სხვა⁸⁴.

როგორც დავინახეთ, მიუხედავად აჯანყების საკმაოდ მასშტაბურობისა ის ძალიან სწრაფად ჩააქრეს. აჯანყებულებს თავისუფლად შეეძლოთ მთავრობის ჯარებისათვის მეტი წინააღმდეგობის გაწევა (ამის ეშინოდათ კიდევ მეფის გენერლებს), მაგრამ აჯანყება სუსტად აღმოჩნდა მომზადებული და შეცდომებით ბევრი იყო.

აფხაზეთის მოსახლეობას ძვირად დაუჯდა თავიანთი გაბედული გამოსვლა, რომელიც იყო მიმართული რუსეთის იმპერიის ხელისუფლებისა და ნაწილობრივ ბატონყმობას მოსალოდნელი გაუქმების წინააღმდეგ. რუსეთის ადმინისტრაციამ აფხაზეთში დიდძალ ჯარს მოუყარა თავი და აჯანყება უღმრთო სისასტიკით ჩაახშო⁸⁵. წერილში კავკასიის მეფისნაცვალის სახელზე 1866 წლის 22 აგვისტოს ალექსანდრე II წერდა: "აფხაზეთიდან მიღებულმა ცნობებმა მე ძალიან შემაშფოთა. ვიძუდოვნებ, რომ ყველა ღონისძიება იქნება მიღებული წესრიგის დასამყრებლად". მეფისნაცვალის გამოსვლების ჩაქრობის შემდეგ, ზემოთ აცნობებდა ალექსანდრე II-ს: "ყველაფერი დამთავრდა". მეფის პასუხი ამგვარი იყო: "მახარებს აფხაზეთიდან მიღებული საუკეთესო ცნობა"⁸⁶.

საყურადღებოა ის წერილი, რომელიც დიმიტრი ივანეს ძე სემიონოვმა გენმაიორ სტაროსელსკის მისწერა 1866 წლის აპრილის შემდგომ. ამ წერილიდან ჩანს, რომ დიმიტრი სემიონოვი სოხუმის განყოფილებაში საშიშროების აღმოსაფხვრელად სოხუმისა და წებელდის მხარის აფხაზებისაგან დაცლის აუცილე-

⁸⁴ Дзидзария Г.А., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 178-179.

⁸⁵ დაწვრილებით იხილეთ: Дзидзария Г.А., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 182-184.

⁸⁶ Дзидзария Г.А. Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия, ст. 274.

პლობას მიიჩნევდა. იმიტიზმ, რომ, როგორც ის აღნიშნავდა, ნაკლებ შესაძლებელია აქ მცხოვრები აფხაზები რუსული მმართველობის-
ავის კეთილგანწყობილნი გახდნენ. რუსი მოხელე აგრეთვე საჭი-
როდ თვლიდა აფხაზთა განიარაღებას, სოხუმის სამხედრო გზის
დაუყოვნებლივ დასრულებას, გზის გაყვანას სოხუმიდან უღელტეხ-
ილით თერგის ოლქში და სამხედრო ნაწილების მიერ ფსხუს და-
კავებას⁸⁷. გარდა ამისა, დ. სემიონოვს მიაჩნდა, რომ ერთადერთი
გამოსავალი აფხაზებისაგან თავის დასაცავად მათი თურქეთში
გადასახლება იყო. თუ ეს არ მოხერხდება, — მიუთითებდა ის, "მა-
შინ რამეფრად უნდა შევამციროთ მათი მტრული განწყობილება
ჩვენადმი⁸⁸. თუ არადა, "სასწრაფოდ მოგვარდეს მიწების საკითხი
აფხაზებსა და წებულდელებს შორის, როგორც ქვედა ფენებში,
ასევე ზედა ფენებშიც მიუკერძოებლად და ობიექტურად"⁸⁹.

დ. სემიონოვის ეს მოსაზრებები არ გაიზიარა გენ.-მაიორმა
დ. სტაროსელსკიმ. მისი აზრით არ იყო მიზანშეწონილი ამ
მხარის გაუკაცრიელება და ასეთი სასტიკი ზომების გატარება
აფხაზების მიმართ⁹⁰, თუმცა აქვე აცხადებდა, რომ პრინციპში
ისიც ანალოგიურ აზრზე იდგა და პრობლემის რეალურად გადაჭ-
რის გზად ასევე თვლიდა აფხაზებისა და წებულდელების გადას-
ახლებას⁹¹.

როგორც მომდევნო წერილში ვკითხულობთ: "1866 წლის
ზაფხულში აფხაზეთში მომხდარმა ამბებმა ნათელყო, რომ აუ-
ცილებელია რადიკალური ზომების მიღება აფხაზების მიმართ,
რათა მათი მტრული განწყობა რუსული მმართველობის მიმართ
აღმოფხვრილ იქნას. მტრული განწყობილების შექმნის მთავარი
მიზეზი იმალება მოსახლეობის მუსულმანურ ნაწილში, ძირითადად
მაღალ ფენებში, რომელიც უკმაყოფილოა ხელისუფლებისა, რო-

⁸⁷ სცსსა, ფონ. 545, აღ. 1, წგ. 1, საქ., 191, ფ. 13-14.

⁸⁸ იქვე, ფ. 14.

⁸⁹ იქვე, ფ. 15.

⁹⁰ იქვე, გვ. 21.

⁹¹ იქვე, გვ. 22.

მელმაც განუსაზღვრა მათ, განუსაზღვრელი თავისუფლება უკანონო მოქმედებებისა და შეზღუდა მათი ხელისუფლებისადმი დაუმორჩილებლობა, რასაც მხარს უჭერენ გარეაღ⁹² (იგულისხმება თურქეთის ხელისუფლება).

მეფისნაცვალის ბრძანებით სოხუმში შეიქმნა ორი საგამოძიებო კომისია. ერთის მიზანი იყო, გამოემკლავებინა აჯანყების მონაწილეები და განესაზღვრა ბრალეულობის ხარისხი. ხოლო მეორე კომისიის მიზნი იყო, აჯანყების მიზეზების ადმინისტრაციული გამოძიება და შარვაშიძეების ოჯახის საქმიანობის და მონაწილეობის შესწავლა⁹³. ამ კომისიების მუშაობის შედეგად, ერთხელ კიდევ გამოიკვეთა ის კონკრეტული საბაზი, რომლებმაც ბიძგი მისცეს აფხაზეთის მოსახლეობის შეიარაღებულ გამოსვლას.

1866 წლის აჯანყებას უდავოდ ჰქონდა პოზიტიური მნიშვნელობა. ამ გამოსვლამ დააჩქარა ფეოდალურ-ბატონყმური ინსტიტუტის ლიკვიდაცია. ამავე დროს სახალხო აჯანყებამ აფხაზეთში სერიოზული დარტყმა მიაყენა რუსეთის მფლობელობას. 1866 წლის აჯანყება უდავოდ იყო განმათავისუფლებელი ბრძოლა და ის გარკვეულწილად ეხმარებოდა იმ განმათავისუფლებელ მოძრაობას, რომელსაც ეწოდნენ რუსეთის იმპერიის ხალხები კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ.

აჯანყებულთა სასტიკად დასჯამ, დიდი ნაწილის თურქეთში გადასახლება წელში გატეხა აფხაზთა წინააღმდეგობა იმპერიის წინააღმდეგ. ამიტომაც მათ გამოსვლებს მომდევნო წლებში ის ძალა არ ჰქონდა, მაგრამ მიუხედავად ამისა ხალხში რწმენა საბოლოოდ არ ჩაბქრა და, როგორც შემდგომმა მოვლენებმა დაადასტურეს, ისინი სულაც არ აპირებდნენ ფარხმალის დაყრას. უფრო მეტიც. 1866 წლის ოქტომბერში ტრაპეზუნში გაერცელდა ხმა, რომ აფხაზეთში მზადდებოდა ახალი აჯანყება⁹⁴.

⁹² იქვე. გვ. 27.

⁹³ Дзидзария Г. А., Восстание 1866 года в Абхазии. стр. 182.

⁹⁴ Фадеев А., Крестьянское восстание 1866 года в Абхазии. ст. 126.

საპროტესტო გამოსვლები არც 1866 წლის აჯანყების შემდეგმ შენელებულა. მაგრამ ამჯერად ეს გამოსვლები სოციალურ ხასიათს ატარებდა, კერძოდ, გლეხობა ცდილობდა დაპირისპირებოდა მემამულეთა პარაშს. ცნობილია ფაქტები, როდესაც მემამულეები ითვისებდნენ იმ გარდაცვლილი გლეხების პირად ქონებას და მეურნეობას, რომელსაც მემკვიდრე არ ჰყავდათ. ა. ვედენსკი აღნიშნავს, რომ აფხაზეთის თავადაზნაურობა ცდილობდა თავისი ძალაუფლების გაფართოებას გლეხების უფლებების ხარჯზე, მაგრამ აქ ისინი წააწყდნენ ერთსულოვან წინააღმდეგობას, ზოგჯერ კოლექტიურსაც⁹⁵.

საზოგადოდ კი, როგორც შენიშნავს ლ. ბიძიგური, აფხაზეთში ჩვენ ვხვდებით გლეხთა ბრძოლის ყელა იმ ფორმას, რომელიც საერთოდ დამახასიათებელია გლეხთა მოძრაობისათვის ბატონყმობის პერიოდში⁹⁶. ესაა პროტესტი (როცა გლეხები უჩივიან მებატონეებს ხელისუფლების ორგანოებში) გაქცევა — "ურჩობა" (რომელიც მომდინარეობს ბეგარა-ჯალდებულებათა შესრულებაზე უარის თქმის ფორმით), ინდივიდუალურ ტერორს და ბოლოს, გლეხთა აჯანყებები, რაც არაორგანიზებულობისა და სტიქიური ხასიათის გამო ყოველთვის გლეხთა მარცხით და ხელისუფლების გამარჯვებით სრულდებოდა.

ის მცირე მასალა, რომელიც ხელთ გვაქვს, საშუალებას გვაძლევს ენახოთ თუ როგორ არ ემორჩილებოდნენ გლეხები თავიანთ მემამულეებს. მიუხედავად ხელისუფლების მხრიდან აჯანყების სასტიკად ჩახშობისა, 1866 წლის შემდგომ აფხაზეთში დაფიქსირებულია მკვლევლობები და მემამულეთა მიწებზე თავდასხმები. მაგ.: სამურზაყანოელი თავადი გუჯამაზ ემუხვარი ითხოვს ანაზღაურებას თავისი ქონების გაქურდვის გამო⁹⁷. 1868 წელს ანხაიუებმა სმირებმა ჩაიდინეს მკვლევლობა მიწის გამო⁹⁸. იმავე

⁹⁵ Оленецкий А., Крестьянская реформа в Абхазии. стр. 189.

⁹⁶ ლ. ბიძიგური, საგლეხო რეფორმა აფხაზეთში, გვ. 49.

⁹⁷ სცსსა, ფონ. 545, აღ. I, წგ. I, საქ., 2760, ფ. 13.

⁹⁸ იქვე, წგ., I, საქ., 331, ფ. 9.

პერიოდში გლეხებს საჩივრით მიუმართავთ ხელისუფლებისათვის, რომელშიც აპროტესტებდნენ გადასახადების უკანონოდ დაწესებას. ასევე იმას, რომ მათ აიძულებდნენ ზედმეტი სამუშაო დღე ემუშავათ მემამულის მიწაზე⁹⁹.

გლეხობა გამოდიოდა მემამულეთა მხრიდან სათემო მიწების მითვისების წინააღმდეგაც, ამასთან ერთად ისინი ხელს უშლიდნენ მემამულეებს ტყეების უკანონო ჩეხვაში. ასე მაგალითად, როდესაც (რეფორმის წინ) ოტობაიას მკვიდრმა თავადმა კვაჯ ანჩაბაძემ მუხის მოჭრის ნება დართო ტყის მწარმოებელს, ამის წინააღმდეგ ხსენებული სოფლის მთელი მოსახლეობა აღსდგა¹⁰⁰.

გიორგი შარვაშიძის მეურნეობის საქმეთა მმართველი პაზომოვი 1868 წლის 29 ივნისს შესწიოდა სოხუმის განყოფილების უფროსს, რომ თავად გიორგის კუთვნილმა გლეხებმა უარი განაცხადეს გადასახადებზე და, რომ მან ამ საქმეზე უფრო ადრე ბიჭვინთის ოლქის უფროსს მიმართა, მაგრამ ამ უკანასკნელმა ურჩია დახმარებისათვის უფრო მაღლა მიემართა, რადგან მას ძალა არ შესწევდა გლეხების მორჩილებაში მოსაყვანად¹⁰¹. გლეხები არ უხდიდნენ გადასახადებს სხვა თავადებსაც, და რის გამოც ეს უკანასკნელნი ხელისუფლებისაგან უფრო აქტიური ზომების მიღებას ითხოვდნენ და აიძულებდნენ რეალური დახმარება გაეწიათ მათთვის. ასე მაგალითად ბიჭვინთის ოლქის უფროსი დახმარება მურზაყან ანჩაბაძეს, მოეყვანა გლეხები მორჩილებაში¹⁰².

პაზომოვი სოხუმის განყოფილების უფროსისაგან ითხოვდა, რომ მას აეძულებინა გლეხები, გადაეხდათ გადასახადები თავის დროზე და მომავალშიც კანონიერი დახმარება აღმოეჩინათ, რათა გლეხებს მათზე დაკისრებული ვალდებულებანი უსიტყვოდ შეეს-

⁹⁹ იქვე, ფ. 23.

¹⁰⁰ სცსსა, ფონ. 416, აღ. 3, წგ. I, საქ. 1017, ფ. 76.

¹⁰¹ სცსსა, ლენინგრადი, ფონ. 1087, აღწ. I, წგ. I, საქ. 29, ფ.ფ. 307-310. იხ. ლ. ძიძიგური, საგლეხო რეფორმა აფხაზეთში, გვ. 64.

¹⁰² იქვე.

რულებინათ¹⁰³. 1869 წ. გ. შარვაშიძე ჩიოდა იმის გამო, რომ მისი ანხაუგის 655 ოჯახიდან 639 არ ცნობდა მის უფლებებს მათზე¹⁰⁴. იმავე წელს სოფ. აბყაყვაში სამმა ანხაიუმ არ იმუშავა 3 დღე. სოფ. იაშთხვაში 13 ანხაიუმ უარი თქვა პირუტყვის მწყემსვაზე. 19-მა უარი თქვა საველე მუშაობაზე. უარი თქვეს ყოველგვარი სახის გადასასადებზე სოფ. ბოგოფიშთის – 13 და იაშთხვაში – 40 და სხვ.¹⁰⁵ სოფ. ჭლოუში მცხოვრებმა 10 გლეხმა უარი განაცხადა საველე სამუშაოების შესრულებაზე¹⁰⁶. ასეთივე მდგომარეობა იყო თითქმის ყველა სოფელში. ამან გამოიწვია სოხუმის განყოფილების ადმინისტრაციის მხრიდან საპოლიციო სამსახურის გაძლიერება¹⁰⁷. მიუხედავად ამისა, 1869 წ. 151 კაცს უარი განუცხადებია მუშაობაზე¹⁰⁸. იმავე 1869 წელს სოფ. აციის გლეხების 3 ოჯახმა უარი განაცხადა საველე სამუშაოებზე გამოსვლაზე. ასევე მათ არ გადაიხადეს აჯიზი, რომელიც იყო 5 თხა და სამი კალათა სიმინდი თითოეული ოჯახიდან¹⁰⁹.

მთელი XIX ს-ის განმავლობაში უშუალოდ რეფორმამდე მიმდინარეობდა ბრძოლა სოფ. ზეანდრიფშის ანხაიუმებს – ჩკოკებს და აზნაურ ზეანებს შორის. ამ უკანასკნელთ უნდოდათ თავიანთ ბოროტებაში ჰყოლოდათ გლეხები¹¹⁰.

საყურადღებოა აფხაზი ზანდაზმულობის ცნობები, რომლებიც ხშირად საინტერესო ინფორმაციას იძლევიან კლასობრივი

¹⁰³ იქვე

¹⁰⁴ Дзидзария Г.А. Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия, ст. 277.

¹⁰⁵ Авидзба В.Д., Проведение в жизнь крестьянской реформы в Абхазии, гг. 18-19, вб. აგრეთვე История СССР, ч. 2, Тб., 1947, ст. 318.

¹⁰⁶ სკსსა, ფონ. 545, აღწ. I, წგ. I, საქ., 31, ფ. 14.

¹⁰⁷ სკსსა, ფონ. 545, აღწ. I, წგ. I, საქ., 2761, ფ. 9.

¹⁰⁸ История СССР, ч. 2, Тб., 1947, ст. 318.

¹⁰⁹ სკსსა, ფონ. 545, აღ. I, წგ. II, საქ., 2761, ფ. 45.

¹¹⁰ Дзидзария Г., Борьба трудящихся Абхазии против феодалного гнета и паразитизма, кн. Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1, Сух., 1960, ст. 299.

ბრძოლის შესახებ. ასე მაგ.: სოფ. ათარაში მცხოვრები კვიცინია მოჰყვა, რომ გიორგი შარვაშიძეს კვიცინიებისაგან 1 ძროხის გაღ-
ახდა მოუთხოვია, ერთი თიკანის მაგიერ, რაზეც გლეხებს კატე-
გორიული უარი განუცხადებიათ. მეჰამულის დაჟინებულ მოთხოვ-
ნას, თურმე მოჰყვა ის, რომ გლეხებს თავადი შარვაშიძე ცხენიდან
ჩამოუგდიათ და უცემათ, როგორც სოფ. ათარაში მცხოვრებ პ.
აღლებას მონაყოლიდან ჩანს უარეს დღეში ჩაუგდიათ შარვაშიძის
მოურავი, რომელიც თავადს გაუგზავნია სოფ. ნაში მცხოვრებ
აღლებებთან, რათა მათთვის გამოერთმია ერთი თიკანი, თუ ნებით
არ მისცემდნენ, მაშინ ძალით უნდა წაერთვა, რაც დამთავრებულა
იმით, რომ მწყემსებს მოურავისათვის ძაღლები მიუსცვიათ და
როდესაც დაეწივნენ, იმდენი უცემათ, რომ სიკვდილის პირას
მიუყვანიათ¹¹¹.

ასევე საინტერესოა ცნობა, რომელიც თანამედროვეს გად-
მოუცია ვინმე გლეხს, სამლაქვა აკვასბას შესახებ, თურმე ერთხელ
სამლაქვასთან მისულა 4 გადასახადის ამერეფი. იმათ მოუთხოვიათ
მისგან ძროხის დაკვლა, რათა გლეხი გამასპინძლებოდა მათ. ამ
უკანასკნელს დაუკლავს და მოუხარშავს მთელი ძროხა, აუღია
თოფი და დაუპატიჟებელი სტუმრები აუძულებია მთლიანად შეეჭა-
მათ. რა თქმა უნდა, ისინი ამას ვერ შეძლებდნენ და რაც დარჩათ
ჩამოუკიდია მათთვის ზურგზე და ასე მიუყვანია თავადთან, მაგრამ
თავადის ბრძანებით გლეხი სიკვდილით დაუსჯიათ¹¹².

1866 წლის აჯანყების სასტიკად ჩახშობამ, რომელსაც
მოჰყვა მოსახლეობის განიარაღება, აფხაზთა ღიდი ნაწილის
გადასახლება თურქეთში, ამან გარკვეულწილად დაღი დაასვა
აფხაზეთში მიმდინარე გამოსვლებს. მოსახლეობა დათრგუნული
იყო ხელისუფლების ასეთი მოქმედებით, ამიტომ 1866 წ. აჯანყე-
ბიდან რეფორმამდე ნაწილობრივ შენეულა შეიარაღებული გა-
მოსვლები და მან სხვა სახე მიიღო. მოსახლეობამ პროტესტის

¹¹¹ იქვე.

¹¹² იქვე.

სხვა ფორმებს მიმართა, კერძოდ საჩივრები, გადასახადებზე უარის თქმა. ექცევა. შემამულეთა ბაწების მითვისება, ინდივიდუალური ტერორი და სხვ. მაგრამ ეს პროტესტიც არ იყო მასობრივი, რადგანაც მისახლეობა მაინც იმედით ელოდა რეფორმას.

ბუნებრივია, ამგვარ გამოსვლებს არ შეიძლებოდა რაიმე რეალური გავლენა მოეხდინა ხელისუფლების პოლიტიკაზე. ამასობაში მთავრობა გეგმაზომიერად ახორციელებდა დასახული გეგმის რეალიზაციას. 1870 წლის 8 ნოემბერს იმპერატორმა ალექსანდრე II-მ ხელი მოაწერა "დებულებას სოხუმის მოწყობის შესახებ", რომელიც გამოქვეყნებულ იქნა მხოლოდ 1871 წლის 19 თებერვალს, ანუ რუსეთში ბატონყმობის გაუქმების მეათე წლისთავზე. ამ დებულებით გათვალისწინებული გამოსასყიდი თანხის რაოდენობა იმდენად დიდი იყო, რომ გადასახადის რაოდენობა აღემატებოდა გლეხთა შესაძლებლობებს. აქედან გამომდინარე, აფხაზეთში ვითარება პრინციპულად არ შეცვლილა და გლეხოება, კვლავ რჩებოდა ფეოდალური კაბალის ქვეშ¹¹³.

¹¹³ Оленетский А., Крестьянская реформа в Абхазии. ст. 212.

სახალხო-გამათავისუფლებელი მოძრაობა აფხაზეთში რეზორმის შემდგომ პერიოდში (1871-1900 წწ.)

1871-1900-იანი წლები ახალი ეტაპია აფხაზეთის სოციალურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში. საგლეხო რეფორმით, რომლის გატარება ოფიციალურად გამოცხადდა 1879 წლის ნოემბერში, არა მხოლოდ გლეხობა, არამედ ბევრი მემაჟულეც არ იყო კმაყოფილი; საუკეთესო მიწები ე.წ. პრივილეგიურულ გვარებს გადაეცა, ეს კი აძლიერებდა ანტაგონიზმს თვითონ ფეოდალთა შორის¹.

აფხაზეთში გატარებულ საგლეხო რეფორმას, საქართველოს სხვა კუთხეებისაგან განსხვავებით თავისებურებები გააჩნდა. 1870 წლის 8 ნოემბრის დებულების თანახმად აფხაზეთის ყველა მწარმოებელს, მათ შორის გლეხებსაც სრულ საკუთრებაში უმტკიცდებოდა ეზოები, ბაღ-ვენახები და სახნავ-სათესი მიწები, ყმა გლეხთა პირადი თავისუფლების საზღაურად თავადაზნაურობას ეძლეოდა გარკვეული თანხა. გლეხებს უფლება მიეცა, გამოსასყიდის თავისი წილი დაეფარა ძველი ვალდებულებების კიდევ ოთხი წლით გაგრძელების გზით. აფხაზეთის გლეხთა უმეტესობამ პირად თავისუფლებასთან ერთა მიწის საკუთრების უფლებაც მიიღო², მაგრამ ღროებით ვალდებულებამ იგი კვლავ მეპატრონეზე დამოკიდებული დატოვა. ეს განსაკუთრებით შეიძლება ითქვას ახაშვალასა და ახოიუზე. ისინი უწინდებურად უმიწოდ რჩებოდნენ, რადგან დებულებით გათვალისწინებული ღროებით ვალდებულების 4-წლიანი ვადა გლეხობისათვის თითქმის ნახევარი საუკუნე გრძელდებოდა³.

¹ Дьячков-Тарасов А., Абхазия и Сухум в XIX столетии, стр. 201-206.

² ბენდიანიშვილი აღ., კაპიტალისტური ურთიერთობების განვითარება სოფელში, ის. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. V., თბ. 1970, გვ. 342.

³ Авидзба В.Д., Проведение в жизнь крестьянской реформы в Абхазии, стр. 99.

1980 წლის 8 ნოემბრის დებულების გამოცხადების პირველივე დღეებიდან დაიწყო უკმაყოფილების გამოვლენა ორივე ბანაკიდან, როგორც გლეხობის, ასევე შემამულებების მხრიდან.

აფხაზეთში, რეფორმის გატარების პირველ ხანებში არაფრად აგდებდნენ თავადაზნაურობას. მათ თხოვნას და განწყობილებებს ანგარიშს არ უწევდნენ. თავადაზნაურთა უფლებებს მიწაზე არ ცნობდნენ. ამით ხელისუფლებას სურდა დაემტკიცებინა, რომ აფხაზეთში ბატონყმობა არ არსებობდა. ეს მას სჭირდებოდა იმისათვის, რათა მთელი მიწის ფონდი სახელმწიფო ხაზინის საკუთრებაში გამოეცხადებინა. ამ მიზნით მთავრობა საგანგებო დაკვეთასაც კი აძლევდა აფხაზეთის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიას, რათა ხელოვნურად შეემცირებინათ პრივილეგირებულ პირთა რაოდენობა. ჯერ კიდევ 1866 წლის აჯანყებამდე სოხუმის ოლქის უფროსი პოლკოვნიკი კონიარი მიუთითებდა, რომ აფხაზეთის მიწა-წყალი მხოლოდ სახელმწიფო საკუთრებას შეადგენდა და, რომ დამოკიდებულ წოდებათა ბეგარა — სამსახური წარმოადგენს სამსახურს, არა მიწის სარგებლობისათვის, არამედ ამ წოდებათა მფარველობისა და დაცვისათვის⁴.

აფხაზეთში რეფორმისადმი უკმაყოფილებას გამოხატავდა გლეხობაც, განსაკუთრებით მისი უღარიბესი ნაწილი, რომელიც მწკვედრად განიცდიდა მიწის სიმცირეს. მათ ვერ მოასწრეს მიწების დაკავება იმ რაოდენობით, რომელიც საკმარისი იყო ოჯახის გამოსაკვებად. 8 ნოემბრის "დებულებამ" მთელი რიგი შეზღუდვები დაუწესა ანხაიუს კატეგორიასაც, ისინი, როგორც რეფორმამდე, ისევე რეფორმის შემდეგაც მთელ რიგ გადასახადებს იხდიდნენ. ძირითადი ვალდებულებები მათ შორის იყო: საველე სამუშაოები და ძღვენის მირთმევა⁵. გლეხობის უმრავლესობას ნორმაზე გაცილებით ნაკლები მიწა ჰქონდა. სოფლის მთავარი მწარმოებელი

⁴ იხ. გამსახია კ., აფხაზეთის სოფელი XIX ს-ის ბოლოს და XX ს-ის დასაწყისში 1973, გვ. 11.

⁵ Авилов В. Л., Проведение в жизнь крестьянской реформы в Абхазии, стр. 99.

ძალის — გლეხობის მცირეპიწიანობის ერთ-ერთი მიზეზი, როგორც ი. ანთელავა წერს. ის იყო, რომ მთავრობა მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში სახაზინო მიწებს რუსი კოლონისტებისათვის ინახავდა⁶.

რეფორმის გატარების პროცესში ხელისუფლებამ თავადაზნაურობის თავის მხარეზე გადმოვირება დაიწყო, რაც გამოიხატა მის მიერ მიწის რეფორმის თავადაზნაურობის სასარგებლოდ გატარებაში. ისინი შეთანხმებულად მოქმედებდნენ. ამით მთავრობამ თავიდან აიცილა მათ წინააღმდეგ ადგილობრივი მოსახლეობის (თავადაზნაურობისა და გლეხობის) ერთობლივი გამოსვლის საშიშროება. ამასთან დაკავშირებით კავკასიის არმიის მეფისნაცალი მიხეილ ნიკოლოზის ძე 1871 წ. 19 თებერვალს, მიმართვაში "აფხაზეთისა და სამურზაყანოს მცხოვრებლებისადმი" იმედს გამოთქვამდა, რომ პრივილეგირებული წოდება, მემამულეები, "მუდამ და ყოველთვის აღმოჩნდებიან იმ ღირსებისა და მოწოდების სიმაღლეზე, რომელშიც აყენებს მთავრობა მათ, სხვა დანარჩენ მოსახლეობასთან შედარებით. თქვენი მატერიალური უზრუნველყოფა და სამეფო ტახტის ურყევი ბურჯის — რუსეთის ბრწყინვალე თავადაზნაურობასთან გათანაბრება, ნიშანსვეტია თქვენდამი მთავრობის ესოდენი ზრუნვისა"⁷.

ხელისუფლებას მშვენივრად ესმოდა, რომ რეფორმის შემდეგ მემამულეების უმთავრესი საზრუნავი იყო შენარჩუნებინა დროებით ვალდებული გლეხები. ამის განხორციელებას ისინი ცდილობდნენ საკმაოდ უხეშად და გამოძევევად. ამას ემატებოდა მეფის ჯარისკაცებისა და შტატის მოხელეთა თვითნებობა და უხეშობა. ყოველივე ეს კი იწვევდა დაბალი ფენების უკმაყოფილებას და ქმნიდა დაძაბულობას⁸.

⁶ Антелая А., Государственные крестьяне Грузии первой половины XIX века, Сухуми, 1955, стр. 275.

⁷ იხ. გამოსონია კ., აფხაზეთის სოფელი XIX ს-ის ბოლოს და XX ს-ის დასაწყისში 1973, გვ. 11.

⁸ Олснецкий А., Развитие капиталистических отношений в персформенной Абхазии, кн. Очерки истории Абхазской АССР, т. 1, Сух., 1960, стр. 216.

გლეხობა თავიდანვე არ იყო გარკვეული რეფორმის შინაარსში, აზღუნად ისინი მოტყუებულნი აღმოჩნდნენ. აფხაზეთში გატარებული საგლეხო რეფორმა, მხოლოდ თავადაზნაურთა ინტერესებს იცავდა, ხოლო გლეხებისათვის შეიქმნა უფრო მძიმე მდგომარეობა, ვიდრე ეს რეფორმამდე იყო. საგლეხო რეფორმამ ფაქტობრივად გაძარცვა გლეხები და ამის საფუძველზე დააკმაყოფილა აფხაზი თავადაზნაურობა, ასევე რუსი მოხელეები უზრუნველყო მიწებით. რეფორმის გატარების შედეგად წარმოიქმნენ მსხვილი მემამულეები და მიწათმფლობელები და მათ გვერდით მცირემიწიანი და თითქმის უმიწოდ დარჩენილი გლეხები⁹. ამან გააძწვავა ურთიერთობა ფეოდალებსა და ყმა გლეხებს შორის. გლეხებს არ ჰქონდათ შემოსავალი, ისინი რამდენჯერმე მეტ გადასახადებს იხდიდნენ, ვიდრე მემამულეები, თუმცა მიწა მათ ბევრად უფრო ნაკლები ჰქონდათ¹⁰.

ერთი სიტყვით, საგლეხო რეფორმამ გლეხობას კერავითარი შვება ვერ მოუტანა. უფრო მეტიც, მცირე მიწიანობამ, გადასახადების ზრდამ, მემამულეთა მხრიდან სასტიკმა ექსპლუატაციამ, ამას დამატებულმა ცარიზმის მხრიდან კოლონიურმა ჩაგვრამ კიდევ უფრო გააუარესა გლეხთა მასების მდგომარეობა¹¹. გაძლიერდა გლეხობის დაპირისპირება, როგორც ადგილობრივი მდიდრების წინააღმდეგ, ასევე რუსეთის ხელისუფლების მიმართაც. ასე მაგალითად, 1872 წ. ოქტომბერში ბიჭვინთის ოლქში სოფ. დურიფუშში დაწვეს აუგირ ტარკილის ფაცხა¹², იმავე ოლქში 25 ოქტომბერს დაწვეს თავად ღათა ებუხვარის სასიძინდე. დანაკარგი შეადგენდა 69 მან. 70 კაპ.¹³ იმავე 1872 წელს სოფ. კალდახეა-

⁹ Авидзба В.Д., Проведение в жизнь крестьянской реформы в Абхазии, стр. 121.

¹⁰ Очерки истории Абхазской АССР, т. I., Сух., 1960, стр. 100.

¹¹ გაშკონია კ., აფხაზეთის სოფელი XIX ს-ის ბოლოს და XX ს-ის დასაწყისში. გვ. 170.

¹² სცსსა, ფონ. 545, აღ., I, წგ., I, საქ., 635, ფ. 10.

¹³ იქვე.

რაში მცხოვრებ ინაბას დაუწვეს სასიმინდე 1350 ფუთი სიმინდით¹⁴. ბიჭვინთის ოლქში იმავე წლის 22 ივლისს გაძარცვეს ფარდული, რომელიც ეკუთვნოდა შმაფ მაგის, ზარალმა 362 მან. შეადგინა¹⁵.

მოსახლეობა იმდენად იყო გამწარებული ეკონომიკური სიღუბჭირის გამო, რომ ეკლესიასა და საეკლესიო პირებსაც კი არ ინდობდა. ცნობილია მაგალითად, რომ 1872 წ. თავს დაესხნენ მღვდელ ბესარიონ ჭანტურიას ეკლესიას, საიდანაც წაიღეს საეკლესიო ნივთები, ზატები და ფული დიდი რაოდენობით¹⁶. 1873 წლის 8-9 მარტს სოფ. კაღდახვარაში მცხოვრებ თავადს, იუნკერს ალექსანდრე ინალიფას დაესხნენ თავს და ცეცხლი წაუკიდეს ფარდულს, მაგრამ ხმაურზე გამოცვივდნენ მეზობლები და თავდაშისხმელები მიიმალნენ¹⁷. გლეხობა არ ერიდებოდა ტერორისტულ აქტებსაც. 1873 წელს მოხდა თავდასხმა მუხურის თემის მამასახლისზე, რომელიც თავისი ცხენისათვის თივის მოსატანად მიდიოდა. ის დაჭრეს თოფიდან ზურგში გასროლით¹⁸. თავს ესხმოდნენ თავადაზნაურობას მათი მოკვლის მიზნითაც. ასე მაგალითად, 1874 წლის 14 მაისს თავის ფაცხაში მოკლულ იქნა აზნაური მურზაყან მარღანია¹⁹. ასევე ბიჭვინთის ოლქში დაესხნენ აზნაურ კიაგუს მარღანიას, რის შედეგადაც დაიწვა ფაცხა, ზარალი შეადგენდა 645 მანეთს, თავად სახლის პატრონი გადაურჩა თავდაშისხმელებს²⁰. გაღატაკებული მოსახლეობა თავს ესხმოდა მარტო თავადაზნაურობას, არამედ ვაჭრებსაც. 1874 წლის თებერვალში ზაქარია ბურჯუერიძეს თავისი სავაჭრო ჯიბურიდან საკრედიტო ბარათებისა და ვერცხლის სახით მოჰპარეს 130 მანეთი²¹.

¹⁴ იქვე, საქ., 634, ფ., 4.

¹⁵ იქვე.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ იქვე, საქ., 860, ფ., 13.

¹⁸ იქვე, საქ., 984, ფ., 2.

¹⁹ იქვე, ფ., 14.

²⁰ სცსსა, ფონი, 545, აღ., I, წგ., I, საქ., 984, ფ. 23.

²¹ იქვე, ფ. 5.

მიმდინარეობდა სახელმწიფო მიწების და ტყის მარაგების უკანონოდ მიტაცება. საარქივო მასალიდან ვგებულობთ, რომ 1873 წლის ოქტომბერში დაბა ოჩამჩირეში, მმართველს შეუტანია საჩივარი. ოჩამჩირეში მცხოვრებ ისმაილ გვინჯიაშვი. იმის გამო, რომ ის სისტემატურად და დაუკითხავად ჭრიდა სახელმწიფო ტყეს. ასევე ისაკუთრებდა სახელმწიფო მიწებს 1870 წლიდან. მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული პირი დასაჯეს ყოველივე ამის გამო, ის მაინც აგრძელებდა დანაშაულებრივ ქმედებებს. კერძოდ მან დაიკავა საძოვრები, სადაც სიმიინდი დათესა, ხოლო გზა, რომელიც მასზედ გადიოდა შემოვლით გაიყვანა. ასეთი საქციელის გამო მხარის უფროსი მოითხოვდა მის გასახლებას იმპერიის რომელიმე მორეულ მხარეში სამი წლით²². კელასურის თემის სოფ. ბოგოჭიაშთის მცხოვრები მურზა ბიქაია ხშირად უპირისპირდებოდა მამასახლისს, ასევე ის შემწინეული იყო ხელისუფლების წინააღმდეგ გამოსვლებში, რის გამოც ადმინისტრაცია მოითხოვდა მის გადასახლებას ხარკოვში²³. 1874 წელს სოფ. წარჩეში მცხოვრებ პეხუ დოჩიას ამავე სოფლის ადმინისტრაციის თანდასწრებით მოუზომეს თავისი კუთვნილი მიწა, რის წინააღმდეგაც გამოვიდა თავადი ტაგუ ანჩაბაძე. ის ებუქებოდა, თუ პეხუ დოჩია დაიწყებდა ამ მიწის დაბუშავებას მაშინ მას სცემდა და არავითარ შემთხვევაში არ დაუშვებდა, რომ დაებუშავებინა ეს მიწა²⁴.

ხშირი იყო თავდასხმები რუსეთის ხელისუფლების წარმომადგენლებზე. 1873 წლის თებერვალში ღამის ორ საათზე, რამდენიმე აფხაზი მოუახლოვდა ბიჭვინთის სახელმწიფო "ფილუგას" გაქურდვის მიზნით. ერთ-ერთი თავდამსხმელი დაიჭირეს, ხმაურზე სხვებიც მოვიდნენ, მაგრამ შეშინებული აფხაზები გაიქცნენ. მათი დაჭერა ვერ მოხერხდა, რადგან ბნელოდა და სიბნელეში მიიმალნენ²⁵. ასევე იმავე წლის 6 აპრილს დაესხნენ პოლკოვნიკ ველენ-

²² იქვე. საქ. 872, ფ. 17-18.

²³ იქვე. საქ. 1163, ფ. 2.

²⁴ იქვე. საქ. 988, ფ. 1.

²⁵ სცსსა, ფონ. 545, აღ. I, წგ. I, საქ., 860, ფ. 12.

სკის სახლს და სამზარეულოდან გაიტაცეს ნივთები, რომელიც ეკუთვნოდა მის სტუმარს იაკობ სემიონოვს²⁶.

აფხაზეთში არსებული მძიმე სოციალური მდგომარეობის შედეგად ხშირი იყო ქურდობა. მაგალითად, 1873 წლის 10 აპრილს გაქურდვის მიზნით შეიპარნენ მამასახლისი სმირნიცკის ბინაში, სადაც იმყოფებოდნენ კაზაკები, მიხეილ ლუდინი და სტეფანე ნიკიტინი, მათ მოჰპარეს ჩანთა, სხვადასხვა ნივთები და ფული დიდი რაოდენობით.²⁷ 1875 წ. სოფ. გაგრამი მცხოვრები ხამირზა აშხარუა და სოფ. ჯირხვაში მცხოვრები ბუგუ ბარგანჯია ხშირი ქურდობისა და ხელისუფლების წინააღმდეგ საქმიანობისათვის სამი წლით გაასახლეს, ისინი ორივენი დაბალი ფენის წარმომადგენლები იყვნენ²⁸.

მიწის სიმცირით შეწუხებული გლეხები ცდილობდნენ წინააღმდეგობა გაეწიათ მიწის საკითხში მთავრობის მიერ გატარებული ღონისძიებებისათვის, რის გამოც ისინი მკაცრად ისჯებოდნენ. ასე რომ, 1875 წელს სოფ. გაგრიფში მცხოვრები ანხაიუ ჟიგვა შამბა დაადანაშაულეს "თანამდებობის პირთა წინააღმდეგ მოქმედებაში", "წაქეზებაში" ხელისუფლებისადმი ურჩობისაკენ და გადასახლეს ამისათვის ციხიბოში²⁹. გლეხობა ამასთანავე უარს ამბობდა გადასახადების გადახდაზე 1875 წ. სოფელ აცში მცხოვრები მალიები საჩივარს წერენ იმის გამო, რომ ისინი წარმოადგენენ ჟაფვა, კობლუხ, დომენტი, ესლაში, კვაჯ, გიდი, ქაქუცა და ზოურუმ მალიების შთამომავლებს, არიან ანხაუები და არ წარმოადგენენ აქირთაეების ყმებს. ასევე არავითარი გადასახადები და ვალდებულებები მათ აზნაურ აქირთაეებთან არ ჰქონიათ და ითხოვენ გამოსასყიდის გარეშე გაანთავისუფლონ³⁰, მაგრამ

²⁶ იქვე, ფ. 15.

²⁷ იქვე, საქ., 982, ფ. 15.

²⁸ იქვე, საქ., 1164, ფ. 2.

²⁹ Оленецкий А., Крестьянская реформа в Абхазии. Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1, Сухуми., 1960, стр. 213.

³⁰ სცსსა, ფონ. 545, აღ., I, წგ., I, საქ., 1408, ფ. 3.

ხელისუფლებამ არ დააკმაყოფილა მომჩივნათა თხოვნა³¹. უმიწობა და მცირე მიწიანობა კონფლიქტს იწვევდა არა მხოლოდ თავად აზნაურობასა და გლეხებს შორის, არამედ თვით გლეხებშიც. არის რამდენიმე ფაქტი, როცა გლეხმა გლეხი მოკლა, ან სასიკვდილოდ დაჭრა ამ ნიადაგზე შელაპარაკების დროს. ასე მაგალითად, 1874 წ. სოფ. აძიუბეაში მიწის გამო წალაპარაკების შედეგად მოკლული იქნა თოულ კაცია, რომელსაც თავში წალდით სასიკვდილო ჭრილობა მიაყენა მისავე ბიძაშვილმა სიგუტ კაციამ³². იმავე 1874 წ. სოფ. რეკაში მცხოვრებმა გიორგი ჭანტურიამ, მიწის გამო თავში წალდით დაჭრა თანასოფელელი ცულვე ბერია, რის შედეგადაც ეს უკანასკნელი გარდაიცვალა³³. იმავე წლის 15 ნოემბერს, სოფ. ნაბაკეში მცხოვრებმა ცაგუ ესართიამ ორი ჭრილობა მიაყენა ხანჯლით მუცლის არეში თავის თანასოფელელს ქეხუ ციკოლიას, მათ შორისაც წალაპარაკება მოხდა მიწის გამო³⁴.

გიორგი წერეთელი "Голос"-ში 1878 წლის 15 აგვისტოს წერდა: "არ შეიძლებოდა აფხაზები არ აჯანყებულიყვნენ. მე არ მინახავს და არ ვიცი ხალხი უფრო ლოიალური, ვიდრე აფხაზები არიან. მათ თავიანთი გაგება აქვთ სიმართლეზე და სამართლიანობაზე. ეს გაგება ღრმად არის ფესვგადგმული აფხაზების სისხლში. კანონიერება მათთვის მართალი საქმეა. აფხაზებისათვის მიწის საკითხი, ეს არის სასიცოცხლო საკითხი და იგი არასწორად გადაუწყვიტეს. მათ ჰქონდათ საუკეთესო მიწები, რომლებიც უცნობი გვარების ხელში გადავიდა"³⁵.

მოყვანილი ფაქტები აშკარად მეტყველებენ იმაზე, რომ რეფორმის გატარების შემდგომ აფხაზეთის გლეხობის მდგომარეობა აუტანელი გახდა, რაც უბიძგებდა მათ საპროტესტო გა-

³¹ იქვე, საქ., 984, ფ. 14.

³² იქვე.

³³ იქვე, ფ. 21.

³⁴ იქვე, ფ. 25.

³⁵ გაზ. "Голос", №226, 1878.

მოსვლებისაკენ, მაგრამ ამ პერიოდში გლეხთა პროტესტი ინდივიდუალურ აქტებს არ გასცდენია და სერიოზულ სახალხო გამოსვლებს აფხაზეთში ადგილი არ ჰქონია.

აფხაზეთის მოსახლეობის განწყობილების შესახებ, სოხუმის განყოფილების უფროსი 1876 წ. 3 ოქტომბერს, კავკასიის სამხედრო ოლქის სამხარეო შტაბის უფროსს ატყობინებდა, რომ "...მოსახლეობაში მრავლად არიან ახალი, რუსული ხელისუფლებისადმი უკმაყოფილონი და ძველი ადამ-წესების აღდგენის მსურველნი, რომლებიც სიამოვნებით გამოიყენებენ არეულობას აფხაზეთში³⁶. საფუძველი აჯანყებისა, აფხაზეთში მომზადდა ომის დაწყებამდე დიდი ხნით ადრე, აჯანყება, როგორც ამას გაზ. "Кавказ"-ი წერს, — "სიურპრიზი იყო მხოლოდ იმათთვის, რომლებიც ცხოვრობდნენ ამ მხარეში და ყველა ჭორის მიმართ ინდუფერენტულად არიან განწყობილნი"³⁷.

ომის შესახებ, რომ აჯანყება ომამდეც მზადდებოდა, გაზ. "Тифлисский вестник"-იც³⁸ იტყობინებოდა. ამავე დროს, ჯერ კიდევ 1876 წ. 23 ოქტომბერს ვინმე ედუარდმა ოდესიდან მოსკოვში ვალერიან ლიპინსკის შეატყობინა: "ეს-ეს არის ჩამოველი ოდესაში, სოხუმიდან. ორთქლმავლის გამოსვლის დროს გაჩნდა ძლიერი ხანძარი. ქალაქში დადიოდა ხმა, რომ ეს ხანძარი აჯანყების ნიშანიაო და მართლაც: 70 კაცი მთიელი, თავიდან ფეხებამდე შეიარაღებული გამოვიდნენ, მაგრამ მალევე დაიშალნენ. ჩემი აზრით აჯანყება არ იყო მომზადებული და ამიტომ. სამწუხაროა, რომ მთავრობამ ამას ყურადღება არ მიაქცია"³⁹.

ცნობილია აგრეთვე, ბიჭვინთის ოლქის უფროსის ცნობა სოხუმის განყოფილების უფროსისადმი, რომლის თანახმადაც 1876 წლის ნოემბერში ცალკეული თემების: აცის კულანურხვის, ანუხ-

³⁶ Мегреладзе Ш., Вопросы Закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 г.г., Тбилиси, 1963, стр. 9.

³⁷ გაზ. "Кавказ", №222, 1878, იხ. Мегреладзе Ш., Вопросы. стр. 10.)

³⁸ გაზ. "Голос", №180, 18 август, 1877. Дзидзария Г.А., Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия, Сух., 1982. стр. 313.

³⁹ იქვე, გვ. 319.

ვის და ეშერის წამქეზებლების მიერ "აგზნებული" მოსახლეობა, აჟღერებდა ურჩობას და მტრობას⁴⁰. ამ რაიონებში წამქეზებლების შესაყრობად და მოსახლეობის გასაფრთხილებლად ხელისუფლებამ გადაწყვიტა შეექმნა 80 კაციანი "სპეციალური პარტიზანული რაზმი, მე-3 და მე-4 კავკასიის ხაზის ბატალიონებისგან"⁴¹.

ამრიგად, XIX ს-ის 70-იანი წლების შუა ხანებისათვის რუსეთის ხელისუფლების მოქმედებით უკმაყოფილო აღმოჩნდა აფხაზეთის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი. ამას ემატებოდა რელიგიური საკითხიც, რასაც კარგად იცნებდნენ თურქების აგენტები. აფხაზეთი სავსე იყო პროპაგანდისტებით, რომლებიც ხალხს მოუწოდებდნენ რუსეთის წინააღმდეგ აჯანყებისაკენ და მათ იარაღით მომარაგებასაც პირდებოდნენ⁴².

სოხუმის განყოფილების უფროსი გენერალი პ. კრავჩენკო ბიჭვინთის ოლქის უფროსთან 1877 წლის 21 თებერვალს გაგზავნილ წერილში აღნიშნავდა, ამ ადგილებში მომხდარი შემადრწუნებელი ფაქტების შესახებ, რომლებიც ეხება თურქ პროპაგანდისტებს და ფათერაკების მძიებლებს⁴³. გენ. კრავჩენკო აუცილებლად მიიჩნევდა ამ პროპაგანდისტების, კონტრაბანდისტების და სხვა პირთა შეპყრობას, რადგან მათი ხელშეწყობით თურქული დესანტი, უკმაყოფილო მოსახლეობის მიერ თანაგრძნობით იქნებოდა მიღებული⁴⁴.

თურქეთის ხელისუფლება, როგორც წინათ, ახლაც აგროვებდა აგენტებს თურქების მომხრე ადგილობრივი ფეო-

⁴⁰ იქვე.

⁴¹ Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, ст. 313.

⁴² Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 г.г. т. 5., ст. 258.

⁴³ Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, ст. 304.

⁴⁴ Хроника войны, СПб., 1878, ст. 368. Мегреладзе Ш., Вопросы закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 г.г. ст. 10.

დალებისაგან. 1877 წ. 13 აპრილს მათი დიდი ნაწილი თურქეთში გადავიდა. ზუსტად მეორე დღეს, 15 აპრილს, აჯანყება დაიწყო⁴⁵.

პროთურქულ აგიტაციას ადგილი ჰქონდა ორბეიტის ოლქშიც, სადაც ძველი ღრეობა იყვნენ ვაჭრები, მეწარმე და კონტრაბანდისტი თურქოფილები. ყველა ისინი ეწეოდნენ ანტი-რუსულ პროპაგანდას და ადგილობრივ მოსახლეობას აჯანყებისაკენ აქეზებდნენ⁴⁶. თურქეთის რაზმში შეხვდებოდათ აფხაზ გადასახლებულებს, რომელთა შორის იყვნენ ყველაზე ცნობილი და გავლენიანი აფხაზური გვარის წარმომადგენლები. აფხაზეთში მაჰმადიანობას დიდი გავლენა არ ჰქონია. მართალია მათ შორის ბევრი, მხოლოდ ნომინალურად ითვლებოდა ქრისტიანად, მაგრამ თურქეთისათვის მხარდაჭერა არ შეიძლებოდა ახსნილიყო რელიგიური ფანატიზმით. ისინი გამსჭვალული იყვნენ რუსეთის სიძულვილით⁴⁷.

თურქები კი, აფხაზეთს უყურებდნენ, როგორც პლაცდარმს რუსების წინააღმდეგ ფართო საომარი მოქმედებების გაშლისათვის და ამის გამო, ისინი ყოველნაირად აძლიერებდნენ ანტირუსულ აგიტაციას მხარის მოსახლეობაში. თურქები ხელიან არ უშვებდნენ რუსეთის ხელისუფლების მხრიდან დაშვებულ არც ერთ შეცდომას და ხალხს რუსების წინააღმდეგ დახმარებასაც აღუთქვამდნენ⁴⁸.

თურქეთის აგიტაციის ქვეშ პირველ რიგში მოექცნენ ის გლეხები, რომლებიც მათ ადრე ემსახურებოდნენ და ჩამოსულები იყვნენ თურქეთიდან. აფხაზმა ფეოდალებმა, მუჰაჯირებმა ყველაფერი გააკეთეს, რათა აფხაზეთში აეჯანყებინათ გლეხები თურქების დასახმარებლად. ეს რიცხვი საკმაოდ დიდი იყო. თურქებმა ბევრჯერ სცადეს კავკასიის მაჰმადიანური მოსახლეობა

⁴⁵ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 г.г. т. 5., Тифлис, 1909, ст. 153.

⁴⁶ იქვე.

⁴⁷ Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, ст. 332.

⁴⁸ Мегреладзе Ш., Грузия в истории русско-турецкой войны 1877-1878 г.г., Батуми, 1955 ст. 77-78.

აემსედრებინათ რუსების წინააღმდეგ, მაგრამ მათი ეს მცდელობა დასახულ მიზნებს ვერასოდეს ვერ აღწევდა⁴⁹.

ომის დაწყების წინ აფხაზეთში სიტუაცია იმდენად დაიძაბა, რომ ამ პერიოდში იქ მყოფი ინგლისელი კორესპონდენტები იტყობინებოდნენ: "...ზღვის სანაპიროთი სამხრეთისაკენ მგზავრობა შეუძლებელია, რადგან აფხაზეთში დღეს თუ ხვალ აჯანყება იფეთქებს."⁵⁰

ამასობაში გართულდა საერთო პოლიტიკური სიტუაცია რეგიონში. 1877 წ. 12 აპრილს ალექსანდრე II-მ ხელი მოაწერა მანიფესტს თურქეთთან ომის გამოცხადების შესახებ. საომარი ოპერაციები დაიწყო არა მარტო ღუნაის ყურესთან, არამედ ამიერკავკასიაშიც. საქართველოს სამხრეთი და დასავლეთი ოლქები ფრონტის ზოლში მოექცნენ, საიდანაც მოსალოდნელი იყო თურქების დარტყმა, მაგრამ რუსეთის ჯარებმა, რომელთა რიგებში ქართველებიც იბრძოდნენ, ერთი მეორეზე აიღეს არტანის, ყარსი, ბაიაზეთი, არზრუმი და თურქებს დიდი მანძილით დაახვეწინეს უკან.

1877-1878 წ.წ. რუსეთ-თურქეთის ომის წინ, აფხაზეთში, როგორც უკვე აღინიშნა, შეიმჩნეოდა საერთო დაძაბულობა. ომის დაწყებამ, მხოლოდ დააჩქარა მოვლენების განვითარება. მეფის ხელისუფლებას კი საფუძველი მისცა იმისათვის, რომ მთელი აფხაზი ხალხი ანტირუსულ გამოსვლებში დაედანაშაულებინათ და დაძაბვედ გამოეცხადებინათ.

გ. კრეტიჟანოვსკიმ დაწერა კიდევაც წიგნი "Последный Абхаазский бунт"⁵¹.

⁴⁹ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 г.г. т. 5.. ст. 259., Мегреладзе Ш., Вопросы закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 г.г. Тбилиси, 1963, ст. 4.

⁵⁰ Хроника войны, СПб., 1871, ст. 368. Мегреладзе Ш., Вопросы закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 г.г. , Тбилиси, 1963, ст. 10.

⁵¹ Дзидзария Г.А. Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, ст. 312.

1877-1878 წ.წ. რუსეთ-თურქეთის ომის დაწყებისთანავე სიტუაცია აფხაზეთში უკიდურესად გამწვავდა. რუსული იმპერიული რეჟიმით გამოწვეულმა უკმაყოფილებამ ამ დროისათვის უკვე კულმინაციას მიაღწია⁵². ჩვენ უკვე აღვნიშნავდით, რომ აფხაზეთის მოსახლეობის საერთო ანტირუსული განწყობილება 1866 წლის აჯანყების შემდეგაც არ შენელებულა, თუმცა რაიმე სერიოზულ სახალხო გამოსვლას ადგილი არ ჰქონია. შეიძლება ითქვას, რომ აფხაზეთის მოსახლეობა შესაფერის დროს ელოდებოდა. ასეთ შესაფერის მომენტად აფხაზებმა, სწორედ თურქეთთან დაწყებული ომი მიიჩნიეს. და ისინი ერთბაშად გამოვიდნენ რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ⁵³.

მართლაც, 1877 წლის 15 აპრილს გუდაუთაში შემოიჭრა "მნიშვნელოვანი პარტია" აჯანყებულებისა, რომელიც შედგებოდა "უსახლკარო და უსისხლო აფხაზებისაგან". ისინი თავს დაესხნენ სავაჭრო შენობებსა და ფარდულებს. უმოწყალოდ ანადგურებდნენ ყველაფერს. ამ დღეს ადგილობრივმა ადმინისტრაციამ (სოფელი ლიხნი) და საბაჟო უწყების მუშაკებმა (გუდაუთაში) დატოვეს საპუშო ადგილები. პოლიციის შტაბის უფროსის, კაპიტნის, ტიტე მარღანიას ცდა დაესაჯა დამნაშავეები, რომლებიც მონაწილეობას იღებდნენ გუდაუთაზე თავდასხმაში, უშედეგო აღმოჩნდა⁵⁴.

შემდეგში თავი რომ დაეღწია მსგავსი შემთხვევებისაგან, მარღანიამ დახმარებისათვის მიმართა ოლქის უფროსს. მან მოითხოვა ასობით შეიარაღებული კაზაკი იმისათვის, რომ დაეპატიმრებინათ "დამნაშავეები"⁵⁵ და გადაეხდევინებინათ ჯარიმა 2 ათასი მან. ოდენობით ლიხნისა და კულანურხვის მოსახლეობისათ-

⁵² მეგრელიძე შ., საქართველო აღმოსავლეთის ომებში, თბილისი, 1974, გვ. 74.

⁵³ Фалесов А., Русский царизм и крестьянская реформа в Абхазии, Сухуми, 1932, ст. 5.

⁵⁴ მაჭავარიანი კ., ხალხის არეულობა აფხაზეთში, გაზ. "დროება", №154, 1878, თარგმნილია გაზ., "Голос"-დან. იხ. აგრეთვე, Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, ст. 315.

⁵⁵ იქვე.

ვის. ხალხს მართლაც მოსთხოვეს ოლქის ხელმძღვანელის ბრძანების შესრულება. ამაზე მოსახლეობა გააღიზიანა და "გაისმა საერთო ბუზღუნა". ისინი შეიარაღებული იყვნენ ხანჯლებით (ლეკური) და ჯოხებით⁵⁶. 1866 წლის ამბები ჯერ კიდევ ცოცხლობდა ხალხის მეხსიერებაში. საჭირო იყო მეტიმეტი "სიფრთხილით მოქმედება". 27 აპრილს ოლქის უფროსი თვითონ ჩავიდა 2 ასეული კაზაკით. კულანურხვის გლეხებს გადაახდევინეს 960 მან. ლიხნის გლეხებს 1000 მან. ამასთან დაჰქირეს "დამნაშავეებიც" – 30 კაცის შემადგენლობით. ამ ღონისძიებამ კიდევ უფრო მეტი უკმაყოფილება გამოიწვია აფხაზეთის მოსახლეობაში⁵⁷.

იმ ხანებში თურქული პრესა აერცვლებდა ინფორმაციას იმის შესახებ, რომ კავკასიელები თურქების მხარეზე იყვნენ. ომის დაწყებიდან რამდენიმე კვირით ადრე მიღხატ ფაშას ორგანოში, გაზ. "ვატიკაში" გამოჩნდა პირველი სტატია, რომელშიც ამტკიცებდნენ, რომ "ქართველები არ დაემორჩილებიან ეშმაკობას და ისინი აღსდგებიან რუსების წინააღმდეგ, მათ დაემატება მთიელები და მაშინ, კავკასიის და ამიერკავკასიის მხარის მთელი მოსახლეობის აჯანყების შემთხვევაში თურქების წარმატება მცირე აზიაში გარანტირებული იქნება⁵⁸.

მართლაც ანტისახელისუფლებო გამოსვლების არეალი ფართოვდებოდა. მისი გამოძახილი დაფიქსირდა თერგის ოლქში, ფართო მასშტაბის მოძრაობას ადგილი ჰქონდა დაღესტანშიც⁵⁹.

1877 წლის 30 აპრილს სოხუმში მიიღეს დეპეშა ფოთიდან და ოჩამჩირიდან, ზღვის სანაპიროზე თურქეთის სამხედრო ძალების შესაძლო გადაადგილების შესახებ. თურქეთის ყურადღების მთავარ ობიექტს წარმოადგენდა კავკასია და აქედან გამომდინარე აფხაზეთის სანაპირო, სადაც გადაწყვეტილი იყო ღესანტის

⁵⁶ იქვე.

⁵⁷ იქვე.

⁵⁸ გაზ. "Голос", №257, 26 октября, 1877.

⁵⁹ История Дагестана, т. 2, Махачкала, 1957, ст. 150-162.

გადმოსხმა, მხოლოდ ამის შემდეგ უნდა დაწყებულიყო აჯანყება, მთელი კავკასიის მაჰმადიანური მოსახლეობის მონაწილეობით⁶⁰.

1877 წ. 29 აპრილს, ღამით ბიჭვინთის ახლოს ჩამოძვარა გემიდან გადმოვიდა ოზბეკ მარღანია და ფარულად გაეშურა ხირიპს მარღანიასთან. შემდეგ მან ის წაიყვანა გემზე და წარუდგინა აღმირალ ჰუსეინ-ფაშას, რომელმაც ხირიპსს განუცხადა, რომ აუცილებელია "ესაუბროს აფხაზებს და სთხოვოს დახმარება, რომ თურქები და აფხაზები ერთად გამოვიდნენ რუსების წინააღმდეგ, ხოლო ხირიპსმა უპასუხა, რომ ამის გაკეთებას ვერ შეძლებდა, რადგან აფხაზი მოსახლეობის უმრავლესობა რუსების მხარეზე იყო"⁶¹. არის ცნობა იმის შესახებ, რომ ბიჭვინთის ოლქის მცხოვრებლები, მცირე ნაწილის გამოკლებით, მტრის (თურქების) გამოჩენისთანავე მათ მხარეზე გადავიდნენ და უღალატეს სამშობლოს და მეფის ტახტს. მათ შორის იყვნენ აზნაურები სოლომონ ლაკერბაია, კონსტანტინე მარღანია, ზალილ ფილია, მამსირ ბაგათელია, ხასან ფილია, ხასან ლაკობა, ანტონ შაყრილი და სხვ⁶².

აფხაზეთის მოსახლეობის დიდმა ნაწილმა უარყოფითად მიიღო თურქეთის შემოსვლა, რადგან მათ იცოდნენ, რომ ეს მათთვის დამღუპელი იქნებოდა⁶³. ჰუსეინ ლაკერბაიამ, რომელიც აფხაზეთის ამ ნაწილში ერთ-ერთი ავტორიტეტული პიროვნება იყო და აფხაზები დიდად აფასებდნენ, ანტონ ინალიფა მიუჯზავნა ლიხნში მყოფ მაზრის უფროსს თხოვნით, შეეკრიბა რუსეთის ხელისუფლების მომხრე აფხაზები, ანდა რაც შეიძლება სწრაფად დაეტოვებინა გუდაუთა. დაძაბული სიტუაციიდან გამომდინარე ის შიშობდა, რაიმე ექსცესები არ მომხდარიყო და ეს აფხაზ მოსახ-

⁶⁰ Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, ст. 325.

⁶¹ სცსსა, ფონ. 545, აღ., I, წგ., I, საქ., 614, ფ. 129. იხ. აგრეთვე, მაჭავარიანი კ., ზალხის ამბოხება აფხაზეთში, გაზ. "დროება", №155, 1878.

⁶² სცსსა, ფონ. 545, აღ., I, წგ., I, საქ., 1454, ფ. 3.

⁶³ Мегрелидзе Ш., Вопросы Закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 г.г., стю. 10., აგრეთვე, იხ. გაზ. "Кавказ" №222, 1878.

ლეობას არ დაბრალებოდა, მაგრამ მაზრის უფროსმა ყურადღება არ მიაქცია ამ წინადადებას და ის თავის კაზაკებთან ერთად გაემგზავრა ლიხნიდან⁶⁴. რუსებმა ბელის ანაბარა დატოვეს აფხაზები, თურქები კი, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ მომენტს ხელიდან არ უშვებდნენ. 30 აპრილს, საღამოს, სამი კაცი გადმოვიდა ოსმალთა ზომალდიდან და სოფ. გუდაუთს ცეცხლი წაუკიდა⁶⁵. ამის შემდეგ აფხაზთა ერთ-ერთმა ლიდერმა ყამლატ მარდანიამ, მოაგროვა ახლო-მახლო სოფლებიდან ჩამოსული ხალხი და თავდაზნაურობა წაიყვანა ფაშასთან, რომელიც ზომალდზე იყო⁶⁶. ფაშამ იცოდა მოსახლეობის ნაწილის უკმაყოფილება რუსების ხელისუფლებისადმი და მათ იარაღს და ტყვია-წამალს შეპირდა. ჰუსეინმა ამაზე უარი ვერ უთხრა, მაგრამ იარაღის აღებაც არ უნდოდა. ოსმალებს აფხაზეთის მიმართ სულ სხვა გეგმები ჰქონდა. ფაშას ეს გეგმები სისრულეში უნდა მოეყვანა⁶⁷. აჯანყების მთავარმა ხელმძღვანელებმა ყამლატ და უზბეკ მარდანიებმა ზღვისპირას მოგროვილ ხალხს გამოუცხადეს, რომ "ჰუსეინ ლაქერბაია გვიფუჭებს საქმეს ფაშასთან. ჩვენ, დიდებულ ზონთქარს ვევედრებოდით, რომ მოგვშეუღებოდა. ინგლისელ მინისტრებსაც მოვახსენეთ ყოველივე, რაც გვჭირს რუსებისაგან, ახლა მოვედით ქვეყნის დასახსნელად და ვისაც გინდათ წამოდიოთ ზომალდზე, რათა მიიღოთ იარაღი რუსების წინააღმდეგ საბრძოლველად"⁶⁸. თავის მხრივ, გენ. კრაჟნეჩკომ იმის შიშით, რომ ამბოხება გუმიხთის მონაკვეთზე არ გავრცელდებოდა, სოხუმის შესასვლელი გადაკეტა⁶⁹. 1 მაისს ქ. სოხუმი მაინც მნიშვნელოვნად დაინგრა, გაჩნდა ხანძარი, როგორც კი დაბნელდა,

⁶⁴ მაჭაყარიანი კ., ხალხის ამბოხება.

⁶⁵ მაჭაყარიანი კ., ხალხის ამბოხება.

⁶⁶ იქვე.

⁶⁷ იქვე.

⁶⁸ იქვე.

⁶⁹ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 г.г. т. 5., ст. 265. Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, Сухуми., 1982, ст. 328.

სოხუმში ყოველი მხრიდან შემოვიდნენ მუჰაჯირები და მეამბოხეები (5000 კაცი), რომლებმაც მალე დატოვეს სოხუმი. 2-3 მაისს მოწინააღმდეგემ ხელახლა დაიწყო შემოტევა და სოხუმი აღში გაეხვია⁷⁰.

აჯანყებული აფხაზების წარმატებებს ხელი შეუწყო იმ გარემოებამაც, რომ როდესაც თურქეთის დესანტი გამოჩნდა, რუსულმა რაზმმა, რომელსაც გენ. კრაჟენკო ხელმძღვანელობდა სასწრაფოდ უკან დაიხია, მოსახლეობა კი ბედის ანაბარად დატოვა⁷¹. სოხუმის ჩაბარებამ დიდი გამოხმაურება გამოიწვია ევროპაში. მთელი ევროპა აღაპარაკდა მუჰაჯირების ჩამოსახლებაზე. განსაკუთრებით ინგლისური პრესა გამოირჩეოდა. მაგ. გაზ. "Morning Stander"-ი აბტკიცებდა, რომ: "თურქეთის ჯვაროსანთა გამოჩენამ სოხუმის სანაპიროზე" და "მთელი მოსახლეობის უკმაყოფილებამ", განსაკუთრებით მთიელებისა (დასახლებული იყო შეიარაღებული ადამიანების კონკრეტული ციფრი – 10000 კაცი), წარმატება მოუტანა თურქებს. და ეს მაშინ, როცა თურქებმა ძლივს მოახერხეს პირველი ნაბიჯები გადაეღათ რუსების წინააღმდეგ⁷². 1877 წლის მაისს ოჩამჩირის ნაპირებს თურქეთის ორი ხომალდი მოუახლოვდა, გაჩაღდა სროლა. ჩამოსვეს 500 მუჰაჯირი და აჯანყებულები გუდაუთიდან, მაგრამ ახლო სოფლების მცხოვრებლებმა თურქებს არ მისცეს თანხმობა, რომ ჩამოშორებოდნენ რუსებს. რუსული ადმინისტრაციისათვის კარგად იყო ცნობილი, რომ აფხაზეთის გლეხების ძირითად მასას არ უნდოდა რუსეთთან კავშირის გაწყვეტა. გ. ძაძარიას მტკიცებით აფხაზების უმეტესი ნაწილი რუსეთის ერთგული იყო. ამას ადასტურებს შემდეგი ფაქტით, რომ ჯერ კიდევ 1876 წ. ნოემბერსა და დეკემბერში ჩამოყალიბდა კავალერია (ხელმძღვანელი – გრიგოლ შარვაშიძე)

⁷⁰ Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, ст. 328.

⁷¹ საქართველო აღმოსავლეთის ომებში. თბ., 1974, გვ. 74.

⁷² Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, ст. 335.

პირველი ასეული ბიჭვინთის ოლქში (ხელმძღვანელი – ტიტე მარლანია) მეორე ასეული ოჩაშჩირის ოლქში (ხელმძღვანელი – ბათუ ემუხვარი) უმცროსი ოფიცრები იყვნენ: პროპორშჩიკი კონსტანტინე-ბესლან ინალ-იფა, მაჰმედ-გიორგი ცამბაევი და ალხაზ ჩხოტუა⁷³.

1877-1878 წ.წ. რუსეთ-თურქეთის ომის პერიოდში კოდორის ხეობისა და ოჩაშჩირის მოსახლეობა ძირითადად რუსეთს ემხრობოდა. ეს ძლიერ აწუხებდათ მუჰაჯირების ხელმძღვანელებს და თურქული ორიენტაციის მქონე ადგილობრივ ფეოდალებს. ამიტომ, თურქებისაგან ქმედით დახმარებას ითხოვდნენ და აფრთხილებდნენ თავიანთ მფარველებს, რომ წინააღმდეგ შეშთხვევაში დაჟრიდნენ იარაღს და ისევ რუსეთის ხელისუფლებას მიემხრობოდნენ. ამ ულტიმატუმმა აიძულა თურქები 13 ივნისს ისევ გადმოესხათ დესანტი სოხუმსა და ოჩაშჩირეში: 8 ათასამდე თურქი და არაბი მეომარი. მანამდე თურქები მხოლოდ სამხედრო ტექნიკით და არამასშტაბური ოპერაციებით იფარგლებოდნენ⁷⁴.

1877 წ. 24 ივნისს მუჰაჯირები შეიჭრნენ მდ. ლალიძგის ხეობაში გუფსა და ტყვარჩელში, დაურიგეს ამ სოფლის მოსახლეობას იარაღი და აიძულეს მათ ხელისუფლების წინააღმდეგ ამხედრება. მეორე დღესვე ამ რაიონში ჩამოვიდა რუსების სამხედრო კოლონა ალხაზოვის მეთაურობით, რომელმაც 11 საათიანი ბრძოლის შემდეგ სოფელი ტყვარჩელი აიღო და იგი "მიწასთან გაასწორა". პირველ ივლისს რუსეთის ჯარები გადავიდნენ ლალიძგის რაიონში, ფოქეშის ახლოს. ეს ადგილებიც და მოქეიც "გაიწმინდა აჯანყებული აფხაზებისაგან"⁷⁵.

რუსებმა აჯანყებულები ყველგან "სამაგალითოდ დასაჯეს". კოლონა მკაცრად ასრულებდა მათთვის გაცემულ ბრძანებას: "ემოქმედათ ენერგიულად, დაეწვათ ყველაფერი, რაც იყო სოფლის

⁷³ იქვე. გვ. 330.

⁷⁴ იქვე. გვ. 337.

⁷⁵ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 г.г. т. 5., Тифлис, 1909, ст. 339-348.

გზაზე. გაენადგურებინათ მამულები და გაეტანათ საჭონელი. თურქები და მათი მომხრე აჯანყებულები ყველგან განდევნეს და დიდი ზარალით გაანადგურეს⁷⁶.

აჯანყებულთა მნიშვნელოვანი და მთავარი ძალა, რომელიც მობილიზებული იყო თურქების მიერ, უკვე აღარ მოქმედებდა. ხელადა რა ამ მდგომარეობას, შეექმნა ფაშამ ბრძანა ჩამოერთმიათ მოსახლეობისათვის იარაღი, მაგრამ აფხაზებმა უარი თქვეს იარაღის დაბრუნებაზე. ამავე დროს მოვიდა ცნობა იმის შესახებ, რომ ხირიფს მარშანია, რომელზედაც თურქები დიდ იმედებს ამყარებდნენ რუსებმა ჩაიგდეს ხელთ. ამ ამბავმა კიდევ უფრო მეტად დაუკარგა იმედი აფხაზებს. 15 ივლისს ფაშამ ყაზლატ მარღანას რჩევით აფხაზებს გამოუცხადა, რომ "ყველანი უნდა დასხდეთ ხომალდზე და ოსმალეთში გადასახლდეთ". ფაშას და ყაზლათის განზრახვა ის იყო, რომ თუ აფხაზეთი არ დარჩებოდათ, აფხაზები მაინც წაეყვანათ და სხვაგან მაინც ბრძოლის ველზე გამოიყენებდნენ კავალერიაში⁷⁷.

1877 წლის ივლისში თურქეთს უკვე აღარ შეეძლო დაეგეგმა ახალი ოპერაცია აფხაზეთში და არც იმის შესაძლებლობა ჰქონდა, შეეცაო დესანტი ცოცხალი ძალით. აუცილებელი იყო იარაღის დამატება. მეორეს მხრივ, მართალია თურქეთი დარწმუნდა აფხაზეთის მოსახლეობის მხარდაჭერაში, მაგრამ ეს მხარდაჭერა არ იყო იმ მასშტაბის, რომ თურქეთის წარმატება უზრუნველყო. აშკარა გახდა, თურქეთი მალე დატოვებდა აფხაზეთს. რუსეთის ხელისუფლების გეგმების განხორციელება კი, დღითი დღე რეალური ხდებოდა. რამდენადაც სუსტდებოდა თურქეთის სამხედრო ძლიერება აფხაზეთში, მით უკეთ "მუშაობდა" რუსების მიერ ჩადებული ნაღებები. მოდიოდა აფხაზი ხალხისათვის საზღაურის გადახდის დრო. ახლა უკვე ნაკლებმნიშვნელოვანი იყო, მართლა იყო ეს მოსახლეობა დამნაშავე თუ არა რუსეთის

⁷⁶ გაზ. "Голос", №199, 1879.

⁷⁷ კ. მაჭავარიანი, სტატია, ხალხის არეულობა აფხაზეთში.

მიმართ. არგუმენტები და ფაქტები რეალობის ამგვარად წარმოსაჩენად სახეზე იყო და მალე, კოდორის ხეობისა და სამურზაყანოს აფხაზური მოსახლეობის ნაწილი თურქეთის გზას გაუყვნენ⁷⁸. მას შემდეგ, რაც თურქებმა მოულოდნელად დატოვეს ოჩამჩირე, ისინი დრანდის მონასტერთან გამაგრდნენ. გენერალმა სვიატოპოკ-მირსკიმ თავის უფროსობას ღებუშით აცნობა: "ეზლა უკვე დროა, თვითონ აფხაზები გაეყაროთ სოხუმიდან და საერთოდ აფხაზეთიდანო"⁷⁹.

მაგრამ ამ ღონისძიებებმა ვერ შეაჩერეს ანტისამთავრობო გამოსვლები აფხაზეთში, უფრო მეტიც აგვისტოს პირველი რიცხვებიდან საერთო-საყოველთაო აჯანყებამ ახალი ძალით იფეთქა. აჯანყების ჩასახშობად აფხაზეთში მოქმედებდნენ გენერალ ბაბინის, პოლკოვნიკ შელკოვნიკოვის რაზმები. ამ უკანასკნელს ბევრი წინააღმდეგობა შეხვდა ჩერქეზებისა და აფხაზების მხრიდან, რომლებსაც ეხმარებოდნენ მუჰაჯირები თურქეთის ფლოტიდან. ისინი ზღვის სანაპირო პუნქტებში იყვნენ გამაგრებულნი. განსაკუთრებით ბიჭვინთაში და გუდაუთაში ჰქონდათ კარგი პოზიციები⁸⁰.

ლიხნის გლეხებმა დელეგაცია გაგზავნეს შელკოვნიკოვის შესახვედრად. ესენი იყვნენ, ხასან ფილია და დაკო შინკუბა, რომლებმაც მოსახლეობის სახელით განუცხადეს პოლკოვნიკს: "თუ ხალხის გასათავისუფლებლად მოდიხარ, მაშინ ჩქარა მოდი, თუ მხოლოდ მიწისათვის მოდიხარ შეგიძლია 5 წლის შემდეგაც მოხვიდე". ბარათი მათრახის გახვრეტილ ტარში ჩადეს⁸¹.

1877 წლის 17 აგვისტოს სოფელ ოქუმიდან იტყობინებოდნენ: თურქეთის ჯარი წვავს და ანადგურებს ყველაფერს, რაც მათ ხელშია. აფხაზეთის სოფლებიდან მიერეკებიან საქონელს და

⁷⁸ Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, ст. 345.

⁷⁹ იქვე.
⁸⁰ იქვე, გვ. 351.

⁸¹ Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, ст. 358.

ძალით გადაჰყავთ აფხაზები თავიანთ გემებზე: "აფხაზეთი სამინლად დაცარიელდა, მინდვრები არ არის დამუშავებული, დარჩენილ ხალხს შიმშილი ემუქრება"⁸².

"მსოფლიოში ერთ-ერთი მდიდარი ქვეყანაა, მოქვიდან დაწყებული გუდაუთამდე და ბიჭვინთამდე – უდაბნოდ იქცა", – იუწყებოდნენ თვითმხილველნი⁸³.

სოხუმიდან თურქების განდევნის შემდეგ, ქალაქის მდგომარეობის შესახებ სამთო სამმართველოს უფროსი კაკასიის მეფისნაცვალს ატყობინებდა, რომ "სრულიად დანგრეული სოხუმი მოსახლეობისაგან დაიცალა, ქალაქის ქუჩებში ცხოველთა აყროლებული გვაგებია მიმოფანტული. ჭორი იმის შესახებ, რომ თურქებმა, რაც ვერ გაიყვანეს საჭინელი დახოცეს, გაატყვეს და ქალაქში დაყარეს სიმართლეს შეეფერება"⁸⁴.

ასეთი მდგომარეობა იყო მთელს აფხაზეთში, სადაც კი თურქების ჯარებმა ფეხი დააბიჯეს. "ერთ ღროს აყვავებული ეს მხარე დაცლილი და განადგურებულია, ვერც ერთ ცოცხალ არსებას ვერ ნახავთ მთელს ამ ტერიტორიაზე!.. ისმის მხოლოდ ძაღლების ყეფა და ტურების ყმუილი, რომლებიც დაბორობდნენ ტყეებსა და დაცარიელებულ სოფლებში"⁸⁵.

აფხაზეთში თურქული ჯარების მხეცურ მოქმედებებზე, რომელიც მათ იქ ჩაიდინეს, გაზ. "Кавказ"-ის კორესპონდენტი წერდა, რომ თურქებმა გააკეთეს ის, რაც მათ ჩაიდინეს "ზულგარელებისა და სომხების მიმართ"⁸⁶.

თურქების ჯარებმა დაწვეს და გაძარცვეს სოხუმის ეპარქიაში შემავალი 34 ეკლესია. დაწვეს ეშერის ტაძარი, სადაც

⁸² გაზ. "Тифлисский вестник", №191, 1877.

⁸³ სცსსა, ფონ., 545, აღ., I, წგ., 2, საქ., 3207, ფ. 41-42.)

⁸⁴ სცსსა, ფონ., 416, აღ., 3, წგ., 2, საქ., 818, ფ. 6.

⁸⁵ Зыков С., Война в Азиатской Турции, т. III. ст. 227, იხ. Мегрелидзе Ш., Вопросы закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 г.г., ст. 26.

⁸⁶ გაზ. "Кавказ", 1877, №220, იხ. Мегрелидзе Ш., Вопросы закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 г.г., ст. 26.

სასულიერო წიგნები და საეკლესიო დოკუმენტები ინახებოდა. განადგურებას მხოლოდ კედლები გადაურჩა და ასევე ის დოკუმენტები, რომელთა გადამალვაც მღვდლებმა შესძლეს⁸⁷. განადგურეს ერთ-ერთი უძველესი ქრისტიანული კულტურის ძეგლი, ბიჭვინთის მონასტერი⁸⁸. ომის შედეგები კატასტროფულად მძიმე აღმოჩნდა აფხაზეთისათვის. აი, როგორ აღწერდა სოხუმის განყოფილების ახალი ხელმძღვანელი პ. არაკინი, ომის შემდეგ სოხუმის ოლქის მდგომარეობას – 1877 წლის 14 აგვისტოდან 1878 წლამდე: "ღალიძგასა და კოდორს შორის ადგილები დაცარიელებულია. ოჩამჩირე უკანასკნელ ზღვრამდეა განადგურებული: თემის ეკლესიის ნაწილი, სკოლის და თემის სახლები გაძარცვული: ნაწილი კი დამწვარი. კოდორიდან გუდაუთამდე წებელდის ჩათვლით მიდამოები სრულიად დაცარიელებულია"⁸⁹.

პეტერბურგში გამოშვებული პრესის ზოგიერთი ორგანო აფხაზთა აჯანყების მიზეზების ახსნისას, ხაზს უსვამდა იმ გარემოებას, რომ აფხაზეთში მოხელეებმა ბოროტად გამოიყენეს თავიანთი მდგომარეობა. ჟურნალ "Отечественные записки"-ში გამოქვეყნებულ სტატიაში "Кавказский берег Черного моря", ნათქვამია: "თუ ყურადღებით გავაანალიზებთ აჯანყების მიზეზებს აფხაზეთში, მაშინვე აღმოვაჩენთ ტაქტიკასა და უცხოელებთან ურთიერთობის უნარის უქონლობას"⁹⁰. გაზეთი "Тифлисский вестник"-ი ასევე აღნიშნავდა, რომ "მოსახლეობას შორის შემოვიდა და დაფუძნდა ანგარებიანი ხალხი, რომლებიც ექსპლუატაციას უწევენ მათ, რითაც ძირს უთხრიდნენ საკუთარი მთავრობის ნდობას, რომლის წარმომადგენლები უდავოდ ნაკლებად პასუხობენ ამ მხარის განსაკუთრებულ მოთხოვნებს"⁹¹.

⁸⁷ ЦГА Абхазской АССР, ф. 1, он. 1., д. 24., л. 9., Мегрелидзе Ш., Вопросы закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 г.г., ст. 26.

⁸⁸ გაზ. "Тифлисский вестник", №13, 1878.

⁸⁹ Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, ст. 359.

⁹⁰ იქვე, გვ. 360.

⁹¹ გაზ. "Тифлисский вестник", №195, 1877.

გიორგი წერეთელმა აფხაზი ხალხის "ღალატზე", აღნიშნა, "ეიყოს გულახდილნი აფხაზეთის მიმართ... აქ უბრალო უკმაყოფილებაა ადმინისტრაციის მიმართ"⁹². 1877 წლის აგვისტოში სოხუმიდან თბილისში, რომ ბრუნდებოდა ის აგრეთვე წერდა თუ რა მძიმე მდგომარეობა იყო აფხაზეთში და როგორ იყო გაუკაცრიელებული აფხაზეთი და "შეიძლება ადგილს დავარქვათ დღეს აფხაზეთი, როცა იქ აფხაზები საერთოდ არ არიან? თვითონ სიტყვა "აფხაზეთი" უნდა დავივიწყოთ დღეიდან"⁹³.

მიუხედავად ასეთი მძიმე მდგომარეობისა, სოხუმის განყოფილების უფროსი პოლკ არაკინი მოითხოვდა: აუცილებლად განესაზღვრათ ამბოხებაში თითოეული თემის მონაწილეობა, რასაც დრო დასჭირდებოდა, ამიტომ ის მიიჩნევდა, რომ მთელი აფხაზეთის მოსახლეობა გამოეცხადებინათ დამნაშავედ და მოღალატედ. დასჯის მიზნით ჩატარებულიყო მკაცრი ღონისძიება"⁹⁴.

თითქმის იგივე მოთხოვნით გამოდიოდა გენერალ-მაიორი კრაფჩენკო, რომელიც მთავარ ხელმძღვანელებად და ცალკეული რაზმების ჩამოყალიბების ორგანიზატორებად თავად-აზნაურობას ასახელებდა. ამასთან ის არ გამორიცხავდა, რომ "მოღალატეობრივ" მოქმედებაში მოსახლეობის სხვა ნაწილიც იღებდა აქტიურ მონაწილეობას და ამიტომ, აჯანყების ხელმძღვანელების მსგავსად, მთელი მოსახლეობის სასტიკად დასჯას მოითხოვდა. ზემოთხსენებული ხელისუფლების ორივე წარმომადგენელი ამას იმით ხსნიდა, რომ "ხელისუფლებას ჰქონოდა საშუალება მოეწყო ეს მხარე ისე, როგორც ეს, მას სურდა"⁹⁵.

აბუჯის აფხაზეთში დარჩენილი მოსახლეობის მდგომარეობაზე არაკინი წერდა: "თითქმის 13 ათასი კაცი, ანუ 2886 ოჯახია

⁹² გაზ. "Голос", №257, 1877. იხ.: Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, ст. 415.

⁹³ იქვე.

⁹⁴ სცსსა, ფონ., 545, აღწ., I. წ., II, საქ., 3207. ფ.ფ. 41-42.

⁹⁵ ЦГАГ, ф. 416, он. 3., д. 190, л. 1-3, იხ. Мегрелидзе Ш., Вопросы Закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 г.г. ст. 37-38.)

მოთავსებული ნაჩქარევად აშენებულ კარებში ან ფაცხებში. მათ ვერ გადაუწყვეტიათ, დაიწყონ მინდვრის სამუშაოები თუ არა. ამ მოსახლეობის მატერიალური მდგომარეობა კიდევ უფრო ნაკლებად დაზღვეული, ხოლო ხალხის მორალური განწყობილება განადგურებულია"⁹⁶.

ექიმი ი. ტიხომიროვი 1878 წ. "სანიტარულ მიმოხილვაში" წერდა: "ეხლანდელი სოხუმი სრულიად განადგურებულია, ქალაქი მოსახლეობის მიერ მიტოვებულია"⁹⁷. "...ომის პერიოდში ბუნებრივია, უპირველესად იტანჯებოდა მშვიდობიანი მშრომელი მოსახლეობა, აფხაზეთის გლეხობა, — წერდა გაზეთ "დროების" კორესპონდენტი. ისინი ძალიან შევიწროებულნი არიან, რადგან ომმა არ დაუტოვა მათ, არც სახლი და არც საჭმელი. ყველაფერი განადგურეს და დაწვეს თურქეთის ჯარებმა: შენობები, სიმინდი, დოვლათი, ყველაფერი ცეცხლს მისცეს. საქონელი, ოჯახის სიმდიდრე, სარჩო-სანოვაგე წაიღეს, ასეთ მდგომარეობაში დარჩენილი აფხაზები შიმშილობენ"⁹⁸.

1877 წელი საშინელი, მძიმე დრო იყო აფხაზი გლეხობისათვის იმითაც, რომ ყოველივე ზემოთხსენებულს დაემატა გვალვა და საქონლის ჭირი, რომელიც სწრაფად მოედო მთელს აფხაზეთს. გლეხების მთელ ქონებას შეადგენდა რქოსანი პირუტყვი და მათი განადგურება, გლეხთა დაღუპვას ნიშნავდა⁹⁹.

ჟურნალი "Отечественные записки" 1877 წლის აჯანყების შესახებ კრიტიკულად შენიშნავდა: "მხარის აღელვება, რომელშიც ნახევარზე მეტი ქრისტიანი იყო, გამოიწვია იმან, რომ ამდენი ხნის განმავლობაში ჩვენ მათ ვერ მივაქციეთ ყურადღება. ამასთანავე გაზეთების უქონლობამ და ინფორმაციის სიმცირემ უხეშ შეცდომებამდე მიგვიყვანა. იგივე აფხაზები არ გვიღალატებდნენ, რომ არ ენახათ ჩვენი სისუსტე და გულგრილობა მათ მიმართ. თუ

⁹⁶ სცსსა, ფონ., 545, აღ., I, წგ., 2, საქ., 3207, ფ.ფ. 70-72.

⁹⁷ გაზ. "დროება", №100, 1878.

⁹⁸ იქვე.

⁹⁹ გაზ. "Голос", №186, 1877.

ჩვენ ყურადღებით შევხედავთ აფხაზეთში აღელვების მიზეზს, უნდა გამოვტყდეთ, რომ ვერ დავინახეთ ჩვენი მხრიდან დაშვებული უხეში შეცდომები, უტაქტობა და არასწორი მოპყრობა მოსახლეობისადმი¹⁰⁰.

ცნობილია, რომ როდესაც დაძაბულ სიტუაციაში ადმინისტრაციის წარმომადგენლებმა მკვიდრ მოსახლეობას მათი საქციელის გამო დაყვედრება დაუწყეს და ღალატში დაადანაშაულეს ისინი, აფხაზების პასუხი ამგვარი იყო: "ჩვენ თქვენ ბელის ანაბარად გვეტოვებთ. იარაღსაც არ გვაძლევთ, ხოლო მუჰაჯირები გვიცხადებენ, თუ მათ არ შევეუერთდებით – გაგვანადგურებენ. თურქები თქვენზე ძლიერები არიან, ჩვენ ვხედავთ ამას"¹⁰¹.

1878 წ. 24 ივლისს მუჰაჯირების ჯგუფის წერილში იგივე სიტუაციაა აღწერილი. 1877 წელს, როგორც კი დაიწყო მტრული მოქმედება თურქების წინააღმდეგ და ჩამოვიდა თურქული ჯაგმნოსნები, რუსის ჯარმა მათი გამოჩენისთანავე ჩვენ ბელის ანაბარად დაგვეტოვა და გაიქცა მთაში – წებელღაში, როცა თურქებმა ეს დაინახეს, გამოვიდნენ სანაპიროზე ადგილობრივ მოსახლეობასთან. თავიდან ისინი სიკვდილით გვემუქრებოდნენ, თუ არ ავიღებდით იარაღს. რუსების წინააღმდეგ საბრძოლველად. პირველად ჩვენ, გუმისთის მოსახლეობამ უარი ეუთხარით მათ მოთხოვნების შესრულებაზე, მაგრამ როდესაც დაიწყეს ჩვენი დაპატიმრება სხვადასხვა მიზეზებით და ჩვენი სახლების დაწვა, დაწვებით"¹⁰².

გამოდის, რომ თუმცა ხელისუფლებამ 1866 წლის აჯანყება ჩაახშო და რეფორმის გატარებაც წამოიწყო, მაგრამ ამით პრობლემა არ გადაჭრილა. 1877 წლის აჯანყებაში აფხაზები ნებით თუ უნებლიეთ, აშკარად გამოდიოდნენ რუსეთის წინააღმდეგ და ამიტომაც, მოღალატეებად იქნენ გამოცხადებული.

¹⁰⁰ Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, ст. 354.

¹⁰¹ იქვე.

¹⁰² სცსსა, ფონ., 15, აღ., 1, საქ., 8, ფ.ფ. 1-2.

1877 წლის აჯანყების ხასიათის შეფასებისას, ერთის მხრივ თვალშისაცემია, რომ აჯანყებას ხელმძღვანელობდნენ მხოლოდ აზნაურები, რომლებიც უკმაყოფილონი იყვნენ თავიანთი მდგომარეობით, მაგრამ არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ რეფორმის მემამულურმა ხასიათმა, რუსი სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეების თვითნებობამ, განუკითხაობას და თურქი ემისრებისა და პროპაგანდისტების მოქმედებებმა გამოიწვიეს აჯანყება აფხაზეთში.

აჯანყება დაემთხვა თურქეთის დესანტის გადმოსხმას აფხაზეთში, მაგრამ ეს ფაქტი ვერ შეცვლის აჯანყების მიზეზს, შეფასებას და ხასიათს, იგი რჩება აფხაზეთის ხალხის ისტორიაში, განმათავისუფლებელი მოძრაობის შესანიშნავ ფურცლად¹⁰³.

როგორც უკვე აღინიშნა, ის მძიმე პირობები, რომლებიც გლეხებს შეექმნათ რეფორმის შემდეგ, საგლეხო რეფორმის გატარებით გამოწვეულმა უკმაყოფილებამ რამდენადმე შეამზადა პირობები საერთო-სახალხო აჯანყებისათვის, რასაც უდავოდ ბიძგი მისცა 1877-1878 წ.წ. რუსეთ-თურქეთის ომმა. მართალია ამ აჯანყებაში მონაწილეობდა თავადების ნაწილი, მაგრამ ისინი წარმოადგენდნენ თურქული ორიენტაციის ფრთას, რომლებსაც სურდათ აჯანყება თავიანთი მიზნებისათვის გამოეყენებინათ. ამიტომ დაუპირისპირდნენ ისინი რუსებს, რამაც მოგვიანებით ე.ი. ომის დამთავრების შემდეგ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, რუსეთის მთავრობას მისცა იმის საბაბი, რომ საერთოდ მთელი აფხაზობა მოღალატეებად გამოეცხადებინა.

1877 წლის აჯანყებამ, აფხაზეთის მოსახლეობას ეკონომიკურ ნგრევასთან ერთად მძიმე მორალური დარტყმა მიაყენა. ამას დაემატა რუსეთის მხრიდან მთელი რიგი სადამსჯელო ღონისძიებები, რომელთაგან ყველაზე მძიმე მოსახლეობის აყრა და გადასახლება იყო. დიდი ტალღა გადასახადებისა მოჰყვა 1866 წ. აჯანყების ჩახშობას, მაგრამ მასობრივი გადასახლება აფხაზებისა

¹⁰³ მეგრელიძე შ., საქართველო აღმოსავლეთის ომებში, თბ., 1974, გვ. 74

თურქეთში, მოხდა 1877-1878 წ.წ. რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ. დაახლოებით გამოანგარიშებით იმ პერიოდში თურქეთში გადასახლებულა 30000 აფხაზი, რომელიც წარმოადგენდა აფხაზეთის მთელი მოსახლეობის 40 პროცენტს¹⁰⁴. ყველას, ვისზეც ოდნავ მაინც ეჭვი იქნა მიტანილი, ბრალად დაედო მონაწილეობა მოლა-ლატეობრივ ქმედებებში. დაადანაშაულეს აგრეთვე ის გლეხებიც, რომელნიც თავისი უფლებების დასაცავად გამოდიოდნენ რუს მოხელეთა წინააღმდეგ. ასე მაგალითად, 1880 წელს სოფ. გუმას მცხოვრებ გლეხთაგან გაასახლეს ბაირამ ოტირბა, სეიდიკ ავიძბა, მათგან პირველი დაადანაშაულეს იმაში, რომ ყოველთვის სულის ჩამღმელი იყო რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ გამოსვლებისა და მათ ბრძანებების შეუსრულებლობისა¹⁰⁵. მოლიანად კი ამ მხარის ტერიტორიაზე ტარდებოდა მეფის ბრძანება, არასაიმედო პირთა "ადმინისტრაციული გასახლების" შესახებ¹⁰⁶.

მიუხედავად მთავრობის მიერ გატარებული მკაცრი ღონისძიებებისა, ომის შემდგომ სახალხო პროტესტი მაინც გრძელდებოდა. გამოსვლებს ადგილი ჰქონდათ 80-იან წლებშიაც, რომელსაც მეფის ხელისუფლება უყურებდა, როგორც ღალატს და საშინელი სისასტიკით ახშობდა¹⁰⁷.

1879 წ. არაკინი თავის მოხსენებით ბარათში წერდა, რომ ეს მხარე, კერძოდ აფხაზეთი ხელსაყრელ საყრდენ პუნქტს წარმოადგენდა რუსეთის იმპერიის შემდგომი წინსვლისათვის აზიაში. ამისთვის აუცილებელი იყო, რომ ზღვისპირა ზოლი, რომელიც დაცარიელებული იყო (მუჰაჯირობის შედეგად), რუსეთის იმპერიისათვის სასურველი და სანდო მოსახლეობით შეეცნოთ¹⁰⁸. მიწები,

¹⁰⁴ Анчабадзе З.В. Очерки этнической истории абхазского народа. ст. 85.

¹⁰⁵ სცსსა, ფონ., 545, აღ., 1, წგ. 2, საქ., 2968, ფ. 1, 12.

¹⁰⁶ იქვე. წ., 1, საქ., 1672, ფ. 95.

¹⁰⁷ კ. გამისონია, აფხაზეთის სოფელი XIX ს-ის ბოლოს და XX ს-ის დასაწყისში (1880-1905 წ.წ.), გვ. III.

¹⁰⁸ სცსსა, ფონ., 416, აღ. 4, საქ. 1894, ფ. 8.

რომლებიც აფხაზმა მუჰაჯირებმა დატოვეს, მეფის რუსეთმა მსხვილ სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეებს დაურიგა. ამ პროცესმა 80-90-იან წლებში დიდი მასშტაბები მიიღო. აფხაზეთში არსებულ "თავისუფალ" მიწებზეც რუსმა ჩინოვნიკებმა სხვადასხვა ეროვნების კოლონისტების ჩასახლება დაიწყეს, მათ შორის იყვნენ: რუსები, ბერძნები, სომხები, ესტონელები, ბულგარელები და სხვ.¹⁰⁹ რუსეთის ხელისუფლება აფხაზეთის მკვიდრ მოსახლეობას არ ენდობოდა და მცირემიწიანობის მიუხედავად ზღვისპირა ზოლში მათ, მიწებს არ აძლევდა. რა თქმა უნდა, ამ მკვიდრ მოსახლეობაში ძირითადად გლეხები იგულისხმებოდა. 1880 წელს სოფ. ლიხნში მცხოვრებმა 315 კომლმა მიწით დაკმაყოფილების შესახებ თხოვნა წარუდგინა ხელისუფლებას. მათ მიერ არჩეულმა დეპუტატებმა ეს თხოვნა გადასცეს კომისიას, რომლის შემადგენლობაში შედიოდნენ: სოხუმის მიწათმომწყობი კომისიის თავმჯდომარე ვედენსკი, ბიჭვინთის ოლქის უფროსი მაიორი ალექსანდროვიჩი და მიწათმომწყობი, ტიტულიარული სოვეტნიკი ვოსკრესენსკი, მათ უარი განუცხადეს ლიხნის თემის დეპუტატებს დამატებითი მიწის ნაკვეთის მიცემაზე. ამის მიზეზად ის დაუდეს, რომ კომისიას ჰქონდა ცნობა იმის შესახებ, რომ ლიხნის ამ თემის მცხოვრებლები 1877-1878 წლებში თურქების შემოსევის დროს მხარში ამოუდგნენ მათ და მონაწილეობის მიღება უნდოდათ გუდაუთის დარბევაში. ამიტომ ხელისუფლებამ ისინი არასანდოდ ჩათვალა და ზღვისპირა ზოლში მათ მიწის ნაკვეთების მიცემაზე უარი უთხრა.¹¹⁰ ხელისუფლების უარი გლეხების მიწით დაკმაყოფილების შესახებ გამოწვეული იყო იმითაც, რომ 8 ნოემბრის კანონის თანახმად, პირველ რიგში მას ზედა ფენების ინტერესები გაეთვალისწინებინა და მათთვის მიეცა მიწები.¹¹¹ უმიწაწყლოდ

¹⁰⁹ Аничбадзе З.В. Очерки этнической истории абхазского народа. ст. 87.

¹¹⁰ სცსსა, ფონ., 545, აღ. I, წგ., 2, საქ. 2214, ფ. 2-3.

¹¹¹ კ. გამოსონია, აფხაზეთის სოფელი XIX ს-ის ბოლოს და XX ს-ის დასაწყისში (1880-1905 წ.წ.) გვ. 153.

დარჩენამ, ისინი აიძულა თავად-აზნაურთა და ადგილობრივ მოხელეთა წინააღმდეგ დაწერილი საჩივრებიდან, უფრო ქმედით წინააღმდეგობაზე გადასულიყვნენ. სამურზაყანოელმა გლეხებმა კავკასიის მეფისნაცვალის სახელზე გაგზავნეს განცხადება, სადაც პირდაპირ იბუქრებოდნენ "სისხლისმღვრელი შეტაკებებით", თუ მთავრობა თავადაზნაურობას გლეხთა მიწების მიტაცებას არ აუკრძალავდა¹¹².

თავის მხრივ, სამურზაყანოს თავადაზნაურობაც ითხოვდა ხელისუფლებისაგან მიწების სწორად გადანაწილებას¹¹³. მწკაველ იდგა მცირემიწიანობის საკითხი გუდაუთის, გუბისთის და კოდორის მონაკვეთებშიც¹¹⁴. როგორც გლეხობაში ასევე თავადაზნაურობაში. ცნობილია, რომ კოდორის მაზრაში ანჩაბაძეები და ეშხუვარები ითხოვდნენ მიწის ნაკვეთებს. ამავე საკითხს აყენებდნენ აგრეთვე ინალიფები და მარშანიებიც¹¹⁵. 80-იანი წლების დასაწყისში მიწის ნაკვეთს სამოსახლოდ ბესლეთის მიდამოებში ითხოვდა პავლე გუგუშვილი¹¹⁶.

ასეთ ვითარებაში, აფხაზეთის ტერიტორიაზე ინტენსიურად მიმდინარეობდა რუსეთის იმპერიის ცენტრალური რეგიონებიდან ხელისუფლებისათვის სანდო ხალხის ჩამოსახლება¹¹⁷. ყოველივე ეს მოსახლეობას ხელისუფლების მიმართ მტრულად განაწყობდა. როგორც გ. ძიძარია აღნიშნავს, ასეთი მდგომარეობა ერთის მხრივ, კიდევ უფრო აძლიერებდა გლეხების სიძულვილს ცარიზმისადმი, მეორე მხრივ — ამწვავებდა კლასობრივ დაპირისპირებას აფხაზეთის სოფელში¹¹⁸. ასე მაგალითად, 1879 წ. ღამით ცეცხლი წაუკიდეს და დაწვეს სოფელ ოქუძის სოფლის სათემო სახლი,

¹¹² იქვე. გვ. 154.

¹¹³ სცსსა, ფონ., 545, აღ. I, წგ. II, საქ. 2421, ფ. 4.

¹¹⁴ იქვე. საქ., 2628, ფ. 13.

¹¹⁵ ქცსა, ფონ., 186, აღ., I, წგ. II, საქ., 789, ფ. 1-10.

¹¹⁶ იქვე, საქ., 768, ფ. 268.

¹¹⁷ სცსსა, ფონ., 545, აღ., I, წგ. II, საქ. 2628, ფ. 13.

¹¹⁸ Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, Сухуми, 1975, ст.419.

სადაც ინახებოდა სოფლის მმართველობისათვის აუცილებელი საბუთები¹¹⁹. 1881 წ. 15 იანვარს ღამით წინასწარ განზრახვით ცეცხლი წაუკიდეს სოფ. ბეღიაში მცხოვრებ თავად ბესარიონ შარვაშიძის სახლს. მთელი ქონება დაიწვა, სულ 600 მანეთის ღირებულების¹²⁰. იმავე წლის 25 იანვარს დღისით სოფ. გუფში ცეცხლი წაუკიდეს თავად მანუჩარ მარშანიას სახლს. დანაკლისი 150 მან. შეადგენდა¹²¹.

ასეთივე მძიმე სიტუაცია იყო 80-იანი წლების დასაწყისში გუდაუთის ოკრუგშიც, სადაც 1881 წ. აპრილს სოფ. მაზიხოში* სამხარეო სამმართველოდან 14 ვერსის მანძილზე რამდენიმე შეიარაღებული აფხაზი თავს დაესხა თავად ყარამან ინალიფას სახლს, რომლებმაც რამდენიმე გასროლა გააკეთეს იმ ფანჯარაში, სადაც ეს უკანასკნელი იწვა. ერთი ტყვია მოხვდა საბანს, ხოლო მეორემ პერანგში გაუარა. ხმაურზე შეიკრიბნენ მოსამსახურეები და ახლომანლო მეზობლები, რის გამოც თავდამსხმელებს შეეშინდათ და მიიმალნენ¹²². იმავე საღამოს სოფელ ბომბორაში სამხარეო სამმართველოდან 3 ვერსის მანძილზე, შეიარაღებული ყაჩაღები თავს დაესხნენ და ცეცხლი წაუკიდეს სამმართველოს თანამშრომელ ივანოვის სახლს. ყველაფერი დაიწვა. გადარჩენა ვერ მოახერხეს იმის გამო, რომ თავდამსხმელებმა დასახმარებლად მოსულ მეზობლებსა და მოსამსახურეებს სროლა აუტეხეს, რათა ხელი შეეშალათ ცეცხლის ჩაქრობაში¹²³. იმავე საღამოს "ყაჩაღები" თავს დაესხნენ სოფ. ლიხნში ჩიჩ სანგულიას სახლს¹²⁴. 1881 წ. 4 აპრილს სოფ. აცში მცხოვრებ რუსი მოხელის, ნაუმ ველიკის სახლს დაესხნენ და

¹¹⁹ სცსსა, ფო., 545, აღ., I, წგ. II, საქ., 1922, ფ. 8.

¹²⁰ იქვე. საქ., 2272, ფ. 2.

¹²¹ იქვე.

* საარქივო მასალაში რუსულად ასე წერია.

¹²² სცსსა, ფო., 545, აღ., I, წგ. II, საქ., 2272, ფ. 6.

¹²³ სცსსა, ფო., 545, აღ., I, წგ. II, საქ., 2272, ფ. 6.

¹²⁴ იქვე.

გაიტაცეს ჩემოდნები, რომელშიც იყო მთელი ქონება და ფული 2500 მან¹²⁵. 1881 წელს ადგილი ჰქონდა აფხაზთა თავდასხმებს გუდაუთის მამასახლისის პანტელეიმონ უსტაბაშის სახლზე, ხოლო შემდეგ, აგრეთვე გაძარცვის მიზნით რამდენიმე აფხაზი დაესხა ბიჭვინთის საქმეთა მმართველის, პორუჩიკ ჩერნიცკის სახლს სოფ. ლიხნში, მაგრამ გამოღვიძებულმა სახლის პატრონმა მოახერხა თავის დაცვა და საპასუხო სროლით გააქცია მომხდურნი¹²⁶. ასევე გაძარცვის მიზნით თავს ესხმიან ფსირცხის მონასტერს. თავდაშსხმელები უცნობია¹²⁷.

1883 წლის აპრილში, სოხუმის განყოფილების უფროსი გენერალი არაკინი, ატყობინებდა კავკასიის ოლქის ხელმძღვანელს თავად ღონდუკოვ-კორსაკოვს იმის თაობაზე, რომ აფხაზეთში უკიდურესად დაძაბულია მდგომარეობა მიწის საკითხთან დაკავშირებით და მთელს უწყესრიგობას მოსახლეობაში წამქეზებლებს მიაწერდა, მაგრამ ვერც მკაცრმა ბრძანებებმა, ვერც ჯარიმებმა, ვერც დაპატიმრებებმა ვერ შეძლო შეჩერებინა გლეხთა გამოსვლები¹²⁸. განსაკუთრებით შეზღუდულები იყვნენ მაჰაჯირობიდან მობრუნებული გლეხები¹²⁹. 1883 წ. მონაცემებით პრივილეგირებული წოდების წარმომადგენელნი 15-ჯერ უფრო მეტი მიწის ფართობს ფლობდნენ, ვიდრე გლეხები¹³⁰. ადგილობრივი ხელისუფლება, როგორც ყოველთვის, პრივილეგირებული წოდების ინტერესების დამცველი იყო¹³¹. ხელისუფლებამ რეფორმით ფაქტობრივად გაძარცვა გლეხობა¹³². მცირეპიწიანი და

¹²⁵ იქვე. ფ. 9.

¹²⁶ იქვე. ფ. 5.

¹²⁷ იქვე.

¹²⁸ Авидзба В., Проведение в жизнь крестьянской реформы в Абхазии, ст. 172.

¹²⁹ Дзидзария Г.. Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, Сухуми, 1975, ст.423.

¹³⁰ კ. გამისონია, აფხაზეთის სოფელი..., გვ. 157.

¹³¹ Авидзба В., Проведение..., ст. 165.

¹³² იქვე. გვ. 171.

უმიწო გლეხთა ძირითადი მასა, იძულებული იყო იჯარით აეღო მიწა კულაკებისაგან. ეს ხელს უწყობდა კულაკობის ზრდას, ავითარებდა მეკახშეობას¹³³. იჯარული პირობები იყო მძიმე, რადგან 80-იანი წლების აფხაზეთში, მემამულეთა მეურნეობაში ბატონყმური გადმონაშთები დომინირებდა. მეურნეობა ამ წლებში ძირითადად ბატონყმური ხასიათისა იყო¹³⁴. 1882 წ. სოფელ აძიუბაში, გუდაუში და სხვაგან მოხდა გლეხთა გამოსვლები¹³⁵. ამავე წელს, აღგილი ჰქონდა გლეხთა გამოსვლებს მთავრობის აგრარული პოლიტიკის წინააღმდეგ სოფლებში: ბარლები, ოტობაია და ნაბაკეში. გლეხები აღშფოთებულნი იყვნენ მიწისმზომელი პესკოვის საქციელით. მათ ძალით შეაჩერეს მისი მუშაობა¹³⁶. გლეხები თავს ესხმოდნენ მსხვილ მიწათმფლობელ ფეოდალთა მამულებს¹³⁷. დაიწყო სახნავი მიწებისა და ტყის მასობრივი დატაცება, განსაკუთრებით იმ ტერიტორიების, რომლებიც გაიწმინდა წინა წლებში აღმინისტრაციის ბრძანებით. მაგ. მდ. ხუმუშქერსა და მდ. სიდას შორის 45 ოჯახი დასახლდა¹³⁸.

აღგილობრივმა ხელისუფლებამ დაიწყო გამოსავალის ძებნა არსებული წინააღმდეგობებიდან. ყველაზე მეტად დაინტერესებული იყო არაკინი, რომელიც ხელავდა მიზეზს გლეხთა მოძრაობის გამწვავებისას. ის მომავალი მუშაობისათვის აუცილებლად თვლიდა რეფორმის დამთავრებას, მეორე ინსტანციის სახით ყრილობის ორგანიზაციას. ახალი წესების შემუშავებას, რომლებიც მოაწესრიგებდნენ მიწის სარგებლობის საკითხში, აფხაზეთში შექმნილ

¹³³ Очерки истории Абхазской АССР, Сух., 1934, ст. 34.

¹³⁴ Олонецкий А., Очерки по развитию капиталистических отношений в Абхазии 19-го начало 20 века, Сух., 1934, ст. 34.

¹³⁵ Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, Сухуми, 1975, ст.426.

¹³⁶ Очерки истории Абхазской АССР, Сух., 1960, ст. 230.

¹³⁷ Авидзба В., Проведение..., ст. 167.

¹³⁸ Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, Сухуми, 1975, ст.427.

მდგომარეობას¹³⁹. მთავრობის მიერ გატარებულმა ღონისძიებებმა, მაინც ვერ შეანელეს გლეხთა მღელვარებები. საგლეხო რეფორმამ კიდევ უფრო გაართულა სიტუაცია აფხაზეთის გლეხობაში. გლეხებს კი არ გაუდიდლათ მიწის ნაკვეთები, არამედ ერთიორად და უფრო მეტადაც შეუმცირლათ¹⁴⁰.

80-იანი წლების მეორე ნახევრიდან, გლეხები ისევ აგრძელებდნენ პროტესტის სხვადასხვა ფორმებს. ცეცხლის წაქიდება მემამულეთა სახლ-კარზე, მათი მკვლელობა, ნათესების განიაგება, გადასახადებზე უარის თქმა, მემამულეთა გაქურდვა, წინააღმდეგობის ასეთ ფორმებს მიმართავდნენ გლეხები. ასე მაგალითად, სოფ. ჭლოუს მკვიდრ თაღა ანჩაბაძეს ბაღს ცეცხლი წაუკიდეს, რის შედეგადაც 15 მსხმოიარე ხე და 10 ღესეტიანა ტყე გადაიწვა¹⁴¹. სოფ. გუდავის მკვიდრ, აზნაურ სოსრან მარღანას წისქვილს წაუკიდეს ცეცხლი. დანაკლისი 800 მან. შეადგენდა¹⁴². ასევე 1884 წ. გაურკვეველმა პირებმა ცეცხლი წაუკიდეს სოფ. ზვანდრიფშის მამასახლისის სასიმიზნეს. დანაკლისმა 56 მან. 35 კაპ. შეადგინა¹⁴³. იმავე წლის ივლისში თავად გიორგი შარვაშიძის ნდობით აღჭურვილმა პირმა განაცხადა, რომ ერთი კვირის წინ, უცნობებმა გატენეს და გაქურდეს თავადის სახლი და გაიტანეს ძვირფასი ნივთები¹⁴⁴. ოჩამჩირის შხარის ილორის თემის მკვიდრს, მილიციის პროპორშიკს, კიაგუს ემუხვარს დაუწვეს ფაცხა, ხოლო ერთი კვირის შემდგომ, ცეცხლი წაუკიდეს მის სარაიას, დანაკლისი შეადგენდა 215 მან¹⁴⁵. იმავე პერიოდში გაქურდეს სოფ. აძიუბეაში ვაჭრის ფარდული, წაიღეს 3000 მან¹⁴⁶. სოფ. ჯირხვაში მცხოვრებ, თავად თაღა ემუხვარს ეზოდან მოპარეს ძროხა, 60

¹³⁹ Авидзба В., Проведение..., ст. 102.

¹⁴⁰ გამისონია კ., აფხაზეთის სოფელი..., გვ. 154.

¹⁴¹ სცსსა, ფონ., 545, აღ., I, წგ. II, საქ., 2688, ფ. 7.

¹⁴² იქვე, ფ. 19.

¹⁴³ სცსსა, ფონ., 229, აღ., 2, წგ. II, საქ., 132, ფ. 9.

¹⁴⁴ იქვე, ფ. 32.

¹⁴⁵ სცსსა, ფონ., 545, აღ., I, წგ. II, საქ., 2688, ფ. 11.

¹⁴⁶ იქვე.

მანეთის ღირებულების¹⁴⁷. 1885 წ. 22 ოქტომბერს, თავდასხმა მოხდა პოლკოვნიკ ვედენსკის აგარაკზე, საიდანაც გაიტანეს ძვირფასი ნივთები ოქრო-ვერცხლისა. სულ 579 მან. იქნა წაღებული¹⁴⁸.

1885 წ. გლეხები ესხმოდნენ და არბევდნენ, როგორც თავადაზნაურების მამულებს, ასევე სავაჭრო-სამრეწველო ობიექტებს. კერძოდ, ნაბაკევის თემში ვაჭარ გელენავას გადაუწვეს მანუფაქტურული ფაბრიკები, სასიბინდე და დაწნული ფაცხა¹⁴⁹. იმავე წლის 8 სექტემბერს, ქ. სოხუმში თავს დაესხნენ თურქ ვაჭარს, რომელიც სცემეს და წაართვეს 97 მან¹⁵⁰. იმავე წელს, მოხდა თავდასხმა თურქ აზიზ ქერიმ ოღლიზე. მას წაართვეს 27 მან. და ოქროს ჯიბის საათი¹⁵¹. ოჩამჩირეში ვაჭარს, ვინმე ქვარცხავას ფარდულებს წაუკიდეს ცეცხლი, სულ იყო 11 ფარდული, რომელიც 11,400 მან. იქნა შეფასებული. იქ ინახებოდა 26,200 მანის საქონელი, მთელი ზარალი 37,600 მან. შეადგენდა¹⁵². არის ფაქტები თავადაზნაურობის ოჯახებიდან მსხვილფეხა საქონლის მოპარვისა, რაც გამოწვეული იყო იმ მძიმე ეკონომიკური მდგომარეობით, რომელიც არსებობდა აფხაზეთში¹⁵³. სოხუმის ოლქში აღრიცხულია ქურდობის რამდენიმე ფაქტი, მათ შორის ორგანიზებული თავდასხმებისაც¹⁵⁴.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გლეხებს მცირე შემოსავალი ჰქონდათ. ისინი გაცილებით უფრო მეტ გადასახადს იხდიდნენ, ვიდრე შემაბულები, თუმცა მიწა მათ ჰქონდათ მნიშვნელოვნად ნაკლები. 1885 წ. სოფელ ვლადიმეროვკის გლეხები, თხოვნით

¹⁴⁷ იქვე. ფ. 2.

¹⁴⁸ იქვე, ფონ., 229, აღ., 2, საქ. 275, ფ. 64.

¹⁴⁹ სცსსა, ფონ., 229, აღ., 2, საქ., 275, ფ. 27.

¹⁵⁰ იქვე. ფ. 55.

¹⁵¹ იქვე. ფ. 11.

¹⁵² იქვე. ფ. 63.

¹⁵³ სცსსა, ფონ., 545. აღ., I, წგ. II, საქ., 2279, ფ. 126.

¹⁵⁴ იქვე. საქ., 2688. ფ. 10.

მიმართავდნენ ხელისუფლებას, რათა გადაეკადებინათ საზინაში გადასახადის შეტანის ვადა, ხოლო სოფელ ლინდავას მცხოვრებლები ითხოვდნენ მათი ნადელების საზღვრების განსაზღვრას და მიწების სწორად გადანაწილებას¹⁵⁵. 1885 წ. 7 ნოემბერს, როდესაც სოხუმის ოლქში იმოგზაურა მთავარმმართველმა, მძიმე სოციალურ და ეკონომიკურ მდგომარეობაში მყოფმა სოხუმის ოლქის მცხოვრებლებმა 27 თხოვნა წარუდგინეს მას¹⁵⁶. გენერალ-მაიორი, თავადი ერისტოვი იღებდა თხოვნას, სოფ. ჩერნიგოვკის მცხოვრებთა წარგზავნილებისაგან. ისინი მოითხოვდნენ 1885 წ. 17 ივლისის №242 ბრძანებით გამოყოფილ თანხებს, რომელიც განკუთვნილი იყო სოფლის მეურნეობის განვითარებისათვის¹⁵⁷. არის ფაქტები იმისა, რომ უმიწობით გამწარებული გლეხობა ერთმანეთს კლავს მიწის გამო. ასე მაგალითად 1885 წ. სოფ. რეკაში გლეხმა ბახვა მესხიამ, მძიმედ დაჭრა თავისი თანასოფელელი დიანოზ გერგვალია, მიწის გამო, რომელიც 4 საათის შემდგომ გარდაიცვალა¹⁵⁸. იმავე წელს, სოფ. კელანურხვის მცხოვრებელმა ომარ გულჩამ, წალდით თავში მძიმე ჭრილობა მიაყენა, თავის თანასოფელელს გვადი გეგენავას. შელაპარაკება დაიწყო მიწის გამო¹⁵⁹. გულდაუთამი თოფიდან გასროლით იქნა მოკლული, იქაური თემის მცხოვრები ივანე სოლომონოვი, თანასოფლელების ტაცუტია და ბოკია ღვინჯილიების მიერ. დაკითხვის შედეგად გაირკვა, რომ მკვლელობა მოხდა მიწის გამო¹⁶⁰. არ ცხრებოდა რუსული მმართველობის წინააღმდეგ მებრძოლი თავდაზნაურობაც. 1885 წ. 28 აგვისტოს, აჭანდარის მოსახლეობამ გააკეთა განცხადება იმის თაობაზე, რომ თავადი ალხაზ ანჩაბაძე, რომელიც შემწნეული იყო გასული ომის დროს რუსეთის საწი-

¹⁵⁵ იქვე, ფონ., 229, აღ., 2, საქ., 325, ფ. 12.

¹⁵⁶ იქვე, ფ. 16.

¹⁵⁷ იქვე, ფ. 21.

¹⁵⁸ სცსსა, ფონ., 229, აღ., 2, საქ., 325, ფ. 27.

¹⁵⁹ იქვე, ფ. 22.

¹⁶⁰ იქვე, ფონ., 545, აღ., I, წგნ. II, საქ., 2688, ფ. 4.

ნააღმდეგო მოქმედებებში, ეხლაც აგრძელებს ამას და ხალხსაც მოუწოდებს, რომ მხარი დაუჭირონ თურქებს, რადგან ახალი ომი გარდაუვალია და თურქების მხარეს გამოდის ინგლისიც. ამიტომ, ახალი ომი რუსების დამარცხებით დამთავრდება. ამის გამო ხელისუფლებამ მოითხოვა, ალხაზ ანჩაბადის გადასახლება რუსეთის რომელიმე გუბერნიაში¹⁶¹. რუსეთის ხელისუფლებაზე განაწყენებული აფხაზები, ხელისუფლების წარმომადგენლების მკვლელობასაც არ ერიდებოდნენ. 1887 წ. 15 სექტემბერს ღამით თავის სახლში მოკლულ იქნა გადამდგარი გენერალ-მაიორი ზავადსკი და მასთან სამსახურში მყოფი გადამდგარი რიგითები, მარტინ ვჟავა და ბიკენტი ხაინაკი. ამ ყაჩაღობისა და მკვლელობის ხელმძღვანელი იყო ოსმან მარლანია, რომელიც განაწყენებული იყო რუსულ ხელისუფლებაზე. ასევე იმაზე, რომ ზავადსკი ცხოვრობდა მის წინაპართა მამულებზე, კერძოდ მამამისის ნასახლარზე. მამამისი ჰასან-მარლანია, აფხაზთა აჯანყების შემდგომ გაიქცა თურქეთში და თვით ოსმან მარლანიასაც არ ჰქონდა კარგი წარსული. მასთან ერთად ამ ყაჩაღობაში მონაწილეობდნენ შაბათ მარლანია, ზაქირეი ოტირბა (ორივე ემიგრანტები იყვნენ პასპორტით), ასევე ააცის მცხოვრებლები, ღომენტი სმირი, ალექსი აბა და სოფ. ჯირხვის მკვიდრი მუსა აშუბა¹⁶².

1887 წ. სოფ. ოთხარაში მცხოვრებმა, გლეხმა ზოიტ აიბამ მოკლა აზნაური ბლაბი და ყაჩაღად გაეარდა. 1893 წ. მოკლულ იქნა ლიხნელი გლეხი ჩიჩუ ლაკობა (ნესტორ ლაკობას მამა), რომელმაც მთელი თავისი ცხოვრება თავად-აზნაურობის წინააღმდეგ ბრძოლას შეაღია¹⁶³.

XIX საუკუნის 80-90-იან წლებში თავდასხმები მემამულეებზე, კულაკებსა და მთავრობის დაწესებულებებზე მასობრივ ხასიათს იღებს. ხელისუფლების წინააღმდეგ მოქმედი გლეხობა თავიანთ სახლ-კარს მოწყვეტილნი, ტყეს აფარებდა თავს და

¹⁶¹ იქვე, ფონ., 229., აღ., 2, საქ., 260, ფ. 1-2.

¹⁶² სცსსა, ფონ., 229, აღ., 2, საქ., 441, ფ. 5-7.

¹⁶³ Анчабадзс З., Очерк этнической истории абхазского народа. ст. 154.

აქედან აწარმოებდა თავდასხმებს. ეს ბრძოლა ყაჩაღობის ხასიათს ატარებდა¹⁶⁴. ამ წლებში ათეულობით გლეხი იქნა გადასახლებული ციმბირში, "არეულობის მოწყობისა" და "ცული ყოფაქცევის გამო"¹⁶⁵.

ამ პერიოდში, აფხაზეთში არსებული მძიმე სოციალურ-ეკონომიკური და კრიმინოგენური მდგომარეობის შედეგი იყო ის, რომ 1890 წ. 8 ივლისს ღრანდის, ვლადიმეროვკის, გნადენბერგის და ლინდავას მცხოვრებლები შემოვიდნენ თხოვნით, რათა ისინი დაიცვან ღარბევის, ყაჩაღობის, ძარცვა-გლეჯისა და ქურდობისაგან — აფხაზებისაგან, რომლებიც განსაკუთრებით საქონელს ქურდობენ¹⁶⁶. ასეთი მძიმე კრიმინოგენური სიტუაცია იყო თითქმის მთელს აფხაზეთში. ამის გამო ხელისუფლება იძულებული ხდება, განსაკუთრებული ზომები მიიღოს ქურდობის, ძარცვა-გლეჯისა და ყაჩაღობის საწინააღმდეგოდ, გუდაუთის, კოდორის და სამურზაყანოს მაზრებში¹⁶⁷.

XIX ს-ის ბოლოსთვის აფხაზეთში ვითარდება კაპიტალისტურ ყაიდაზე მოწყობილი მეურნეობები, განსაკუთრებით მეთამბაქოეობა, რომელმაც მეორე ადგილი დაიკავა სოფლის მეურნეობაში, მას მხოლოდ მესიმინდეობა უსწრებდა. 1885 წ. აფხაზეთში 444 თამბაქოს პლანტაცია იყო, რომლის ფართობი 177 დესეტინას შეადგენდა, ხოლო 1901 წლისათვის 2905 პლანტაცია, 3478 დესეტინა ფართობით. საშუალოდ 1885 წლიდან 1901 წლამდე თამბაქოს პლანტაციების ფართობი 0,39 დესეტინიდან — შესაბამისად 1,2 დესეტინამდე გაიზარდა¹⁶⁸.

მიუხედავად იმისა, რომ 90-იანი წლების დასაწყისში კაპიტალისტურ ყაიდაზე მოწყობილი მეურნეობების ზრდა ხელს

¹⁶⁴ კიკვიძე ა., საქართველოს ისტორია XIX საუკუნე, თბილისი, 1954, გვ. 373.

¹⁶⁵ Анчабадзе З., Очерк этнической истории абхазского народа. ст. 454.

¹⁶⁶ ქცსა, ფონ., 186, აღ., I, წგ. 2, საქ. 773, ფ. 8-13.

¹⁶⁷ იქვე. ფ. 26.

¹⁶⁸ Анчабадзе З., Очерк этнической истории абхазского народа. ст. 92.

უწყობდა აფხაზეთში კაპიტალისტური ურთიერთობების განვითარებას, ის მაინც ჩამორჩენილ კუთხედ რჩებოდა. აქ ბლომად იყო შემორჩენილი ბატონყმური გადმონაშთები¹⁶⁹.

XIX ს-ის ბოლოსათვის კოდორისა და გუდაუთის მაზრებში ბლომად იყვნენ მცირე მიწიანი გლეხები¹⁷⁰. სოფ. ნაბაკევის მკვიდრი, გლეხი ანდრო სართანია ჩიოდა იმის გამო, რომ მას უკანონოდ წაართვეს მიწის ნაკვეთი¹⁷¹. გიორგი ჩერქეზია ითხოვდა მიწის ნაკვეთს ქ. სოხუმის მახლობლად¹⁷². აფხაზების ოჯახები, რომლებიც მუჰაჯირობის შემდეგ დაბრუნდნენ შშობლიურ კუთხეში და მიწები არ გააჩნდათ იძულებულნი იყვნენ, ან იჯარით აეღოთ მიწა, ანდა ძალით დაუფლებოდნენ სახელმწიფო მიწებს¹⁷³. ძალზედ მძიმე მდგომარეობაში იყვნენ, ზუგდიდის მაზრიდან გადმოსახლებული გლეხები, რომლებიც მოიჯარეების სახით მოგვევლინენ 80-90-იანი წლების ბოლოს¹⁷⁴. ასეთი რთული ვითარება იყო მიწის გამო აფხაზეთში, როდესაც ხელისუფლებამ 1892 წ. 8 თებერვლის ბრძანებით, გადაწყვიტა თავისუფალი მიწები მიეცათ თურქეთში მცხოვრები ბერძნების 40 ოჯახისათვის და დაესახლებინათ შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე. სოხუმის ოლქის ადმინისტრაცია დათანხმდა ამაზე იმიტომ, რომ ისინი სანდო იყვნენ ხელისუფლებისათვის, როგორც მეურნეობის განვითარების თვალსაზრისით, ასევე განსაკუთრებით პოლიტიკური თვალსაზრისითაც¹⁷⁵. ასეთი ჩასახლებები გრძელდებოდა 1893 წელსაც. გუდაუთის მაზრაში ორენბურგის გუბერნიიდან 6 ოჯახი ჩამოასახლეს. 25 ოჯახი კაზაკებისა ჩამოასახლეს ბომბორის ველზე.

¹⁶⁹ Из истории революционных событий в Абхазии в 1905-1907 г.г. Сбор. стат., Сухуми, 1955, ст. 100.

¹⁷⁰ იქვე, გვ. 95.

¹⁷¹ სცსსა, ფონ., 186, აღ., 1, წგ. 2, საქ., 771, ფ. 90.

¹⁷² კცსა, ფონ., 186. აღ., 1, წგ. 2, საქ., 771, ფ. 90.

¹⁷³ Из истории революционных событий в Абхазии в 1905-1907 г.г. Сбор. стат., Сухуми, 1955. ст. 95.

¹⁷⁴ იქვე, გვ. 95.

¹⁷⁵ სცსსა, ფონ., 229, აღ., 2, საქ., 1100, ფ. 1.

რამდენიმე ოჯახი იქნა ჩამოსახლებული სოფ. ვლადიმეროვკაში, სოფ. ბაკლანოვკაში, სოფ. ესტონკაში, სოფ. ჩერნიგოვკაში და სხვ¹⁷⁶. ასეთი შევიწროება "მოღალატეებად" შერაცხული აფხაზური მოსახლეობისა, ამ უკანასკნელთა გულისწყრომას იწვევდა, როგორც რუსეთის ხელისუფლების წარმომადგენლების, ასევე მათი თანამემამულეების მიმართაც, რომლებიც რუსების სამსახურში იყვნენ. ადგილობრივი მოსახლეობა ასევე მტრულად იყო განწყობილი კოლონისტების (რუსი, ბერძენი და სხვა) მიმართაც. დიდი სიმპატიებით არც ვაჭრებს უყურებდნენ. ასე მაგ.: 1892 წ. დალის ხეობაში დაჭრეს და გაძარცვეს ბერძენი ეროვნების, კონსტანტინე იასიპულო¹⁷⁷. ახალ მოსახლეებს სერგეი გერაშენკოს, გადამღვარ უნტერ-ოფიცერს და გლეხს ფიოდორ სალოვს, რომლებიც საცხოვრებლად გადმოვიდნენ სოხუმის ოლქში, მოუკლეს შვილები. რუსი ახალმოსახლეების მკვლელობაში ბრალი ედებოდათ მაჟარა შარვაშიძეს, ანტონ ინალიფას, ხალიბეი ინალიფას, ტახუც გუნბას, სელიმ ბგანბას, შახან ავიძბას და გილ არლანს, რომლებიც გადასახლეს რუსეთის სხვადასხვა გუბერნიებში¹⁷⁸.

1892 წ. ცეცხლი წაუკიდეს და გაძარცვეს კოდორის მაზრაში მცხოვრები მაქსიმე ხასიას ღუქანი¹⁷⁹. გაძარცვის მიზნით მოკლულ იქნა ვაჭრები გიორგი, გოგი და პავლე გერგაიები. მათი მკვლეელი საატ კიუტი გაიქცა, მაგრამ ხელისუფლებამ ის შეიპყრო¹⁸⁰. ამავე პერიოდში კოდორის მაზრაში დაჭრეს და გაძარცვეს ფრანგი მოქალაქე ანტონ ველი. მას წაართვეს 5 მან. 40 კ. ღირებულების თესლი, რომელიც იქვე იქნა დაყრილი, როგორც გაირკვა მძარცველებმა, არაღუს მცხოვრებლებმა ჭითაკ კაკაჩიამ და ივანე ყურუამ (აფხაზებმა, ასე უწოდებს საქმის შემ-

¹⁷⁶ იქვე, აღ., 1, საქ., 480, ფ.ფ. 1-6.

¹⁷⁷ ქცსა, ფონ., 186. აღ., 1, წგ. 2, საქ., 20, ფ. 271.

¹⁷⁸ სცსა, ფონ., 229, აღ., 2, საქ., 4, ფ. 100.

¹⁷⁹ ქცსა, ფონ., 186. აღ., 1, წგ. 2, საქ., 20, ფ. 100.

¹⁸⁰ სცსა, ფონ., 229. აღ., 2, საქ., 1554, ფ. 2.

დგენელი) ის დაჭრეს შურის ძიების მიზნით, რადგან მას ადანაშაულებდნენ მათი მიწის ნაკვეთზე შვეიწროვების გამო¹⁸¹. 1895 წ. სოხუმში გაუძარცვათ რუსი მოქალაქე ვოლკოვი. ამ საქმეზე პოლიციას 8 კაცი დაუპატიმრებია, მათ შორის მემამულის მოჯამაგირე ბალათურიაც, მაგრამ სასამართლოზე ვოლკოვს განუცხადებია: "ვერც ერთ აქ მყოფ პატიმარს (ჭაავა, ახალაია, შამუგია, ჩიკირბაია, ბალათურია და სხვ) ჩემს ძარცვას ვერ დავწამებო". ეტყობა მემამულემ იმის შიშით — უარესი არ მიყონო, თავი აარიდა დამნაშავეთა სასამართლოში მიცემას¹⁸². ასევე 90-იან წლებში, რუსეთის სხვადასხვა გუბერნიაში გადასახლეს სოფ. ოთხარაში მცხოვრები ოსმან აიბა, ბრალდებულები დაადანაშაულეს ძარცვაში, ყაჩაღობებში, გაქცეული დამნაშავეების შეფარებაში და ამიტომ, ისინი სახელმწიფოსათვის საშიშ პირებად იქნენ მიჩნეულნი¹⁸³.

აფხაზები თავს ესხმოდნენ და აწიოკებდნენ რუსეთის საშსახურში მყოფ თანამემამულეებსაც. 1896 წ. სოხუმის ოლქში, სოფ. აჭანდარაში "ყაჩაღების" მიერ მოკლულ იქნა ამავე სოფლის მცხოვრები, ოფიცერი ზაურხან მარლანია¹⁸⁴. იმავე წლის აგვისტოში სოფ. ჭლოუში წინასწარი განზრახვით, ცეცხლი წაუკიდეს მილიციის პროპორშიკის ხაუდუკის წისქვილს (საქმეში დანარჩენი ნაწილი ჩამოხეულია)¹⁸⁵. 1899 წ. გუდაუთაში, თავისი საშსახურებრივი მოვალეობის შესრულების დროს მოკლულ იქნა სოფ. ჯირხვის თემის მამასახლისი საკადლა ჩიმ-იფა, მალე მოკლეს მისი ძმისშვილიც. ეჭვი მიიტანეს ამავე თემის მცხოვრებ, ნახარბეი შარვაშიძეზე, რომელიც შემდგომ ბაქიობდა იმით, რომ მან მოკლა ხელისუფლების "აგენტი" და თემი გაანთავისუფლა მისგან. ნახარბეი შარვაშიძე საერთოდ ცნობილი იყო მისი საეჭვო პოლიტიკური

¹⁸¹ იქვე. ფ. 1.

¹⁸² გაბისონია კ., აფხაზეთის სოფელი..., გვ. 162.

¹⁸³ სცსსა, ფონ., 229, აღ., II, საქ., 1157, ფ. 1.

¹⁸⁴ სცსა, ფონ., 12, აღ., 1, საქ., 1775, ფ. 42.

¹⁸⁵ იქვე. ფ. 69.

წარსულით, მაგრამ ეხლა მისი დაკავება შეუძლებელი აღმოჩნდა, დამნაშავეობის დამამტკიცებელი საბუთების არქონის გამო¹⁸⁶. აფხაზი მოსახლეობა ყოველნაირად ცდილობდა შეევიწროვებინა რუსი მოხელეები და მოსამსახურეები. შავი ზღვის სანაპირო ზოლზე გზის მშენებლობის უფროსი მთავარმართებელს თხოვნით მიმართავდა, რათა დაეყენებინათ კაზაკთა რაზმები, რომლებიც დაიცავდნენ მოსამსახურეებსა და მუშებს აფხაზების თავდასხმებისაგან¹⁸⁷. 1898 წ. სამუდამოდ გასახლების განაჩენი გამოუტანეს სოფ. ბარბიშში მცხოვრებ ტოპარ და კომმა დბარებს, სოფ. ბლაბურხვიდან კაჯმატ, კორსა, მასსა და აღხაზ ბარციცებს, ასევე დომენტი ლასარია, სოფ. ააციდან ხუტა მალია, დანაკეი ავიძბა და რეშიდ ოტირბა. სოფ. ჯირხვიდან დიმიტრი შამბა, ბესლან ამიჩბა, ყველანი გლეხები იყვნენ. მათ ბრალად ედებოდათ ყაჩაღობები, თავდასხმები სახელმწიფო მოხელეებზე, ძარცვა და კიდევ ბევრი რამ. მაგრამ მოსახლეობამ არ დაუდასტურა ეს გამოძიებულს და ფაქტები საკმარისი არ გააჩნდათ. ამან შეაფერხა მათი განაჩენის სისრულეში მოყვანა, რის გამოც ხელისუფლება იძულებული გახდა ისინი გაეთავისუფლებინა. ოლქის მმართველი ამას იმით ხსნიდა, რომ მოსახლეობას ეშინოდა მათი ნათესავების მხრიდან შურისძიებისა¹⁸⁸. 1898 წ. 2 ივნისს ღამით დაჭრეს გუდაუთის მხარის პორუჩიკი ჩიქოვანი. მას რევოლვერიდან გასროლით ორი ჭრილობა მიაყენეს. პოლკოვნიკი ბრაკერი ამ თავდასხმას მიაწერდა აფხაზებს, რომელთა სურვილიც იყო შურისძიება იმ ენერგიული მუშაობის გამო, რომელსაც ეწეოდა პორუჩიკი ჩიქოვანი ადგილობრივ მოსახლეობაში, ქურდობის, ყაჩაღობისა და სხვა კანონსაწინააღმდეგო ქმედებების წინააღმდეგ¹⁸⁹.

აქედან გამომდინარე გუდაუთის ხელისუფლება მოითხოვდა, მთელი აფხაზი მოსახლეობის განიარაღებას, როგორც მაღალი

¹⁸⁶ იქვე, ფონ., 229, აღ., II, საქ., 1857, ფ. 39.

¹⁸⁷ ტკსა, ფო., 186, აღ., I, წგ. 2, საქ., 20, ფ. 331.

¹⁸⁸ სცსსა, ფო., 229, აღ., II, საქ., 1651, ფ. 8-9.

¹⁸⁹ იქვე, საქ., 1603, ფ. 1-3.

წოდების, ასევე დაბალი ფენებისა, რადგან ისინი სანდოდ არ მიაჩნდა. ასევე ხელისუფლებას სურდა, რომ აფხაზ მოსახლეობას დაენახა ხელისუფლების სიძლიერე, რადგან ეს ნაწილი სოხუმის ოლქისა (კერძოდ გუდაუთა, ლიხნი და სხვ.) ყოველთვის არასტაბილური იყო პოლიტიკური თვალსაზრისით. ამას ნაწილობრივ ისიც ემატებოდა, რომ პორუჩიკი ჩიქოვანის დაჭრა ბრალდება თურქეთის მოქალაქე ჩქვატან ავიძბას. ამიტომაც, მოითხოვენ ეგზეკუციას¹⁹⁰.

გუდაუთის მხარის მოსახლეობასთან ერთად, ამ ეგზეკუციის დროს (1898 წ.) განაიარაღეს გუმისთვის მონაკვეთის აფხაზებიც, რომლებიც ე.წ. "დამნაშავე მოსახლეობის" რიცხვს მიეკუთვნებოდნენ¹⁹¹.

სოხუმის ოლქის არასანდო მოსახლეობის ნახევარზე მეტი, განიარაღებული იქნა, როგორც გენ. მაიორი გერშმანი აღნიშნავდა, დანარჩენი მოსახლეობის განიარაღებაც შეიძლება, თუ ეს იქნება საჭირო¹⁹².

ყოველივე ზემოთ აღნიშნულის მიუხედავად, ბრძოლის-უნარიანი და დაუმორჩილებელი აფხაზური მოსახლეობა არ წყვეტდა ბრძოლას ხელისუფლების წინააღმდეგ. ისინი ყოველნაირად უწყობდნენ ხელს იმათ, ვინც დევნილი იყო ხელისუფლების მიერ, რითაც ისინი ერთგვარ პროტესტს გამოხატავდნენ რუსული მმართველობის წინააღმდეგ. 1899 წელს სამურზაყანოელმა აზნაურებმა — მარღანიებმა შეიფარეს ციმბირიდან გამოქცეული დამნაშავეები ძმები კოსტა და ნიკო მარღანიები. ისინი ხელისუფლებას ყოველნაირად ხელს უშლიდნენ მათ შეპყრობაში¹⁹³. სოფ. ჩხორთოლის მკვიდრმა, — თავადებმა: ომარ ემუხვარმა, დიმიტრი ჩქოტუამ, ხუტუტი ინალიშვილმა, შექმნეს ბანდა, რომელმაც მოკლე დროში ჩაიდინა რამდენიმე დანაშაული, ასევე მათ შეი-

¹⁹⁰ სცსსა, ფონ., 229. აღ., 2, საქ., 1603, ფ.ფ. 9, 10.

¹⁹¹ იქვე, ფ. 15.

¹⁹² იქვე, საქ., 1651, ფ. 15.

¹⁹³ იქვე, საქ., 1857, ფ. 36.

ფარეს ციმბირიდან გამოქცეული ძმები მარღანიები და ციმბირში გასახლებული დაჰნაშავე, გლეხი თემურ ბერიშვილი¹⁹⁴.

XIX საუკუნის 90-იანი წლებიდან საქართველოში მარქსისტული მოძრაობა იწყება. მარქსიზმი საქართველოში გავრცელდა მუშათა მოძრაობის ზრდის ფონზე, პლехანოვის "შრომის განთავისუფლების" ჯგუფის გავლენით. შეიქმნა პირველი მარქსისტული ორგანიზაცია – "მესამე დასი", რომლის ზეგავლენის ქვეშ XX ს-ის დასაწყისში ექცევა აფხაზეთიც¹⁹⁵. უმიწობა, სიღატაკე, ჩაგვრა, უკანონობა და ტანჯვა გლეხობისა აწვევებდა კლასობრივ წინააღმდეგობას სოფლად. ყოველივე ეს რაზმავდა მთელ ხალხს თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ საბრძოლველად. გლეხები მუშებთან ერთად 1870-1900-იანი წლების მანძილზე იბრძოდნენ სოციალური და კოლონიალური ჩაგვრის წინააღმდეგ თავიანთი პოლიტიკური და ეკონომიკური უფლებების დასაცავად¹⁹⁶.

ამრიგად, რუსეთის იმპერიის ხელისუფლება ომისა და მის შემდეგდროინდელ პერიოდში აშკარად დაადგა ადგილობრივი მოსახლეობისადმი რადიკალური ღონისძიებების გატარების კურსს. ამასთან, ხელისუფლება არც ერთგულთა მიმართ დაჟვავების პოლიტიკაზე ამბობდა უარს.

900-იანი წლებიდან პირობითად შეიცვალა სახალხო ამბოხებების ხასიათი. აფხაზეთის გლეხობის გამოსვლებში მთლიანად აირეკლა რუსეთის იმპერიაში განვითარებული სოციალურ-პოლიტიკური მოვლენები.

¹⁹⁴ იქვე. ფ. 38.

¹⁹⁵ ლ. გორგილაძე, სარქსიზმის წარმოშობა და დამკვიდრება საქართველოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. V., თბ., 1970, გვ. 727.

¹⁹⁶ Авидзба В., Проведение в жизнь крестьянской реформы в Абхазии, გვ. 183.

სახალხო-გამათავისუფლებელი მოძრაობა
აფხაზეთში 1900-1905 წწ.

ცხრაასიანი წლებიდან აფხაზეთში რუსეთის იმპერიული პოლიტიკის წინააღმდეგ ბრძოლას ნაკლებად ჰქონდა სისტემური და მიზანდასახული ხასიათი. ამ პერიოდში, აფხაზეთში აღგილი არ ჰქონია ისეთ მასშტაბურ გამოსვლებს, როგორც ეს იყო ადრე XIX ს. 60-70-იან წლებში, თუმცა ზოგადად იმპერიული რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლა რეფორმის შემდეგდროინდელ საქართველოში, მათ შორის, აფხაზეთში მაინც არ შეწყვეტილა.

XX ს. დასაწყისი რუსეთში სამრეწველო კრიზისით აღინიშნა. 1900-1903 წ.წ. დაიხურა 3000-მდე ქარხანა. უმუშევართა საერთო რაოდენობამ 200 ათასს გადაჭარბა. სამრეწველო კრიზისის გაძლიერებამ უმუშევრობის ზრდამ ქალაქად და მოუსავლიანობამ სოფლად გააუარესა მოსახლეობის დაბალი ფენების მდგომარეობა.

საქართველოში დაწყებულ სამრეწველო კრიზისს 1901 წელს დიდი მოუსავლიანობა დაემთხვა, რამაც გლეხობა მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენა. ხალხს გაუჭირდა ბეგარა-გადასახადების გადახდა, ამას ემატებოდა თავდაზნაურთა თავგასულობა, სოფლის მოხელეთა თარეში, ეგზეკუციები. დამშეული ხალხი ლუკმა-პურისათვის ქალაქებს აწყდებოდა. ეს გარემოება კრიზისს კიდევ უფრო ამწვავებდა¹.

900-იანი წლებიდან მუშათა საგაფიცვო ბრძოლამ და გლეხთა აგრარულმა მოძრაობამ, უფრო მასობრივი და გამოკვეთილი ხასიათი მიიღო. ამ კრიზისმა თავისი გამოხატულება

¹ ა. კიკვიძე. მუშათა მოძრაობა 1900-1904 წლებში. იხ. წიგნ.: საქ. ისტორიის ნარკვევები. ტ. 6., თბილისი 1972, გვ. 151.

ჰპოვა აფხაზეთშიც². ამას ემატებოდა აფხაზეთის განსაკუთრებული გეოპოლიტიკური მდგომარეობა. რუსეთის ხელისუფლება ცდილობდა აფხაზეთი გადაეცია რუსულ ოლქად და იქ ინტენსიურად ასახლებდნენ რუს კოლონისტებს³. პარალელურად ცარიზმის წარმომადგენელი ყოველთვის ესწრაფოდნენ იმისაკენ, რომ აფხაზეთში ეროვნებათაშორისი შუილი ჩამოეფლოთ, განსაკუთრებით აფხაზებსა და მეგრელებს (ქართველებს) შორის, მაგრამ აფხაზეთის მოსახლეობა ხშირ შემთხვევაში ხვდებოდა ხელისუფლების მგზაკრულ ჩანაფიქრს⁴.

ასეთ მძიმე სოციალ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ სიტუაციაში მყოფი აფხაზეთის მოსახლეობის ბრძოლას ცხოვრების პირობების გასაუმჯობესებლად თავისებური ხასიათი ჰქონდა.

XX საუკუნის დასაწყისში ფეოდალური წყობილების გადმონაშთებმა, რომლებიც ჯერ კიდევ შემორჩენილი იყო სოფლად, აფხაზეთში გლეხობის აგრარული მოძრაობის განვითარებაზე უარყოფითი გავლენა იქონია. სოფლად მიმდინარეობდა აგიტაცია აფხაზეთის აზნაურებისა და თავადების ავტორიტეტის ასამაღლებლად⁵. ხალხს შთააგონებდნენ, რომ კლასობრივი დაპირისპირება აფხაზი ხალხის შიგნით არ არსებობს, აზნაურებსა და გლეხებს გასაყოფი არაფერი აქვთ. ისინი ერთად არიან; ერთად არიან მდიდრები და ღარიბები⁶.

რეალობა სხვაგვარი იყო და გლეხებიც მოქმედებდნენ ისე, როგორც თვლიდნენ საჭიროდ. კერძოლ ხელი მიჰყვეს მემამულეთა* (მემამულეები ძირითადად უცხოელები იყვნენ, ხშირ

² Олонецкий А., Революционное движение в Абхазии 1905-1907 г.г. кн. Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1, Сухуми, 1960, ст. 237.

³ Махарадзе Ф., Хачапуридзе Г., Очерки по истории рабочего и крестьянского движения в Грузии, М., 1932, ст. 72.

⁴ იქვე. გვ. 440.

⁵ Олонецкий А., Революционное движение в Абхазии 1905-1907 г.г. Сухуми, стр. 240.

⁶ სტ. კრებული Из истории революционных событий в Абхазии в 1905-1907 г.г. Сухуми. 1955, ст. 102.

შეიძვევაში რუსები (რ.ჭ.) მიწების კონფისკაციასა და დატაცებას. გლეხები ძალით იკავებდნენ თავადაზნაურთა მამულებს და აუქმებდნენ აგრარული ურთიერთობების კაბალურ ფორმებს⁷, ისინი ცდილობდნენ დაეკავებინათ სახელმწიფო მიწები, მოეპოვებინათ სარჩო, თავი დაეხსნათ საუკუნეების განმავლობაში არსებული სილატაკისაგან; აგრძელებდნენ მიწების მიტაცებას, რადგან არ გააჩნდათ საუკეთესო სახნავ-სათესი ნაკვეთები. სხვის მიწაზე აშენებდნენ საცხოვრებელს, სახლდებოდნენ და აწყობდნენ მეურნეობას, რათა ერჩინათ საკუთარი თავი და ოჯახი (ამის საილუსტრაციო მასალასა მრავლად ვხვდებით, იხ.)⁸. 1900-1904 წ.წ. მიმდინარეობდა ბრძოლა მიწისათვის. 1900 წელს გლეხ გიორგი ცანავას, ანდრო ფეტელავასაგან უყიდია მიწის ნაკვეთი სახლთან ერთად, ოჩამჩირეში, მაგრამ ხელისუფლება ართმევდა იმის გამო, რომ თითქოს ეს მიწა ეკუთვნოდა ოჩამჩირის "სლობოდკის სამმართველოს"⁹. ამავე წლის აპრილში ისევ ოჩამჩირეში, ვატაია ჩიტაიას აუგია ფაცხა ტელეგრაფის ქუჩაზე და იმავე მდგომარეობაში, ეს ფაცხა მას გადაუტანია თავისუფალ სათემო მიწაზე. ასევე, მან მიისაკუთრა მეორე ნაკვეთიც, სადაც ააგო სასიძინდე და სხვადასხვა ნაგებობები. ხელისუფლება უკმაყოფილო იყო ჩიტაიას ასეთი საქციელის გამო¹⁰. უმიწოდ დარჩენილი სოფელ ცხირში მცხოვრები გლეხები ძეაძვალაია, სტეფანე და ბურდღუ გოგოხიები ჩიოდნენ იმის გამო, რომ მათი მამები დაიღუპნენ 1877-1878 წ.წ. რუსეთ-თურქეთის ომის დროს და ისინი მათმა ნათესავებმა წაიყვანეს აღსაზრდელად სოფ. დიხაზურგაში, როდესაც ეს უკანასკნელნი გახდნენ სრულწლოვანები, მათ მოითხოვეს თავიანთ მამაპაპეულ სამოსახლოზე დაბრუნება, მაგრამ ჩანთა მარღანიას მიუ-

⁷ ბენდიანიშვილი, სოციალისტური რევოლუციის წინამძღვრები საქართველოში, თბილისი, 1971, გვ. 168.

⁸ კ. გამისონია, აფხაზეთის სოფელი XIX ს-ის ბოლოს და XX ს-ის დასაწყისში, სოხუმი, 1973, გვ. 167.

⁹ ქცსა, ფონ., 186, აღ. I, წგ. II, საქ., 473, ფ. 1.

¹⁰ იქვე, საქ., 632, ფ. 22.

ტაცნია ეს მიწები და ის არ უთმობდა მათ¹¹. საჩივარი დაუწერია გვალი ჯოლოგავას, რომელსაც 1897 წელს გუდაუთაში №24 კვარტალში ეკალ-ბარდებით დაფარული მიწის ნაკვეთი აუღია, გაუსუფთაებია, გაუწენებია, სახლი ჩაუდგამს, მაგრამ 1900 წელს ხელისუფლებას ეს მიწა თვითნებურად ჩამოურთმევია¹². ასეთი სახის საჩივრები მრავლადაა თავისუფალი მოსახლეობის მხრიდან 1900-1905 წლების განმავლობაში¹³.

და ამ დროს, მეფის მთავრობა არა მარტო არ ცდილობდა ადგილობრივი მოსახლეობის მიწით უზრუნველყოფას, არამედ იმასაც ართმევდა, რაც მათ გააჩნდათ¹⁴.

საჩივრებს წერდნენ არა მხოლოდ დაბალი ფენის წარმომადგენლები, არამედ მიწათმფლობელებიც. რომლებიც ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ მათ შევიწროვებაზე და ხელისუფლების უმოქმედობაზე ჩიოდნენ. ასე მაგალითად 1900 წ. რუსი ეროვნების მოქალაქე მიწათმფლობელი იურევიჩი, საჩივრით მიმართავდა სოხუმის ოლქის უფროსს პროგულბიცკის იმის თაობაზე, რომ მას სისტემატურად ავიწროვებდნენ მის მეზობლად მცხოვრები მეგრელი მოიჯარადრეები, როგორც საქმიდან ირკვევა, ეს გლეხები იყვნენ ხსენებული მემამულის მოიჯარადრეები და ისინი მიწის მფლობელს, იჯარის ხელშეკრულებით დადებულ შეთანხმებას არ უსრულებდნენ¹⁵. 1903 წ. ნოემბერში, ხელისუფლებას საჩივრით მიმართა ქვემო ლინდავაში მცხოვრებმა მემამულემ ტიტა ტელერმა, რომელიც უჩიოდა მის თანასოფელს და ორ პოლიციელს მათი თვითნებური მოქმედების გამო, კერძოდ, ისინი ცოლის მოკვლით დაემუქრნენ მემამულეს და აიძულეს ის მიეტოვა 230 მან. და სხვადასხვა ნივთები¹⁶.

¹¹ იქვე, საქ., 719, ფ. 1-4.

¹² სცსა, ფონ. 229, აღ. I, წგ. I, საქ., 1126, ფ. 24-28.

¹³ სცსა, ფონ. 229, აღ. I, წგ. I, საქ., 1126, ფ. 3, 30-90.

¹⁴ კ. გამისონია, აფხაზეთის სოფელი... გვ. 25.

¹⁵ სცსა, ფონ. 229, აღ. I, წგ. I, საქ., 1933, ფ. 1-4.

¹⁶ იქვე, საქ. 2518, ფ. 10.

1904 წელს, მიწათმოქმედებითი პოლიტიკის ანდრე უსოვიც, უჩიოდა ხელისუფლებას უმოქმედობის გამო, რაც მისი აზრით, იყო მიზეზი ოლქში არსებული თავდასხმებისა, ქურდობებისა და ყაჩაღობებისა. მას ამის დასამოწმებლად მოჰყავდა შემდეგი ფაქტი: "1902 წლის 22 ნოემბერს დღის 2 საათზე, გაძარცვის მიზნით, თავს დაესხნენ მის მამულს და უნდოდათ გაეტაცნათ საქონელი; 1903 წ. ივნისის დასაწყისი თავს დაესხნენ მის მოიჯარადე ბერძენ პოსიამიდის, მოპარეს 2000 ძირი დარგული თამბაქო. 1904 წ. 18 იანვარს დღისით, პირადად მას დაესხნენ თავს, სოხუმიდან 9 კერის მანძილზე და გაძარცვეს". ყველასათვის ცნობილია, ამბობს ის, რომ "გუბისთის მონაკვეთში არიან ცხენებისა და საქონლის ქურდები, ასევე შექმნილია ბანდები ყაჩაღებისა, რომელთა ცენტრიც არის ბაღმარანსა და მერხულში¹⁷.

უმიწოდ უსახსროდ დარჩენილ გლეხებში, უკმაყოფილებას იწვევდა ხელისუფლების მიერ საუკეთესო მიწების გაჩუქების ფაქტიც. ცნობილია, რომ 90-იან წლებში იმპერატორმა ნიკოლოზ II-მ, გაგრის მნიშვნელოვანი ნაწილი აჩუქა თავის ნათესავს, პრინც ოლდენბურგს და იქ. გაიხსნა გაგრის კლიმატური სადგური — "არისტოკრატიული კურორტი"¹⁸. გაგრის აგარაკის წარმთვევამ უკმაყოფილება გამოიწვია აფხაზეთის მოსახლეობაში. მათთვის გაგრამი მოწვეულ იქნა ფეხოსანთა ორი ასეული¹⁹.

გახშირდა ადგილობრივი აფხაზი მოსახლეობის თავდასხმა ჩამოსახლებულ მიწის მფლობელებზე. 1902 წ. 8 ნოემბერს 4-5 შეიარაღებული კაცი, თავს დაესხა ახალი ათონის მახლობლად მცხოვრებ მიწის მესაკუთრე იურევიჩს, რის შედეგადაც, მოკლულ იქნა ერთი კაცი და გაიტაცეს ფული და სხვადასხვა ნივთები²⁰.

¹⁷ სცსსა, ფონ., 229, აღ. I, წგ. I, საქ. 2518, ფ. 19.

¹⁸ Олонекский А., Развитие капиталистических отношений предреформенной Абхазии. кн. Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1. Сухуми, 1960, ст. 236.

¹⁹ სტ. კრებული. Из истории революционных событий ... ст. 105.

²⁰ სცსსა, ფონ., 229, აღ., II, საქ., 2183, ფ. 4.

როგორც შემდგომ გამოძიებიდან გაირკვა, იურევიჩის მოურავი როგვე, ხშირად ახდევინებდა ჯარიმებს მათ მამულებზე მომუშავეებს და ეს შემდგომ, ხშირად მათი სამუშაოდან დათხოვნით მთავრდებოდა. არც როგვე და არც შემამულე იურევიჩი, არ აღიარებენ თუ ვინ იყვნენ ისინი, მაგრამ გამოძიება ვარაუდობდა, რომ ეს თავდამსხმელები, სწორედ მათ მიერ გაძევებული მუშები უნდა ყოფილიყვნენ და თავიანთ კუთვნილ ფულს ითხოვდნენ. მკვლელობა კი, შემთხვევით მოხდა, რადგან თავდამსხმელების დაჭერის მიზნით, მებაღეებ ხელი სტაცა იარაღს და შემთხვევით გავარდნილი ტყვია მარცხენა ილლიის ქვეშ მოხვდა მას²¹. გულაუ-თაში მცხოვრები თურქეთის მოქალაქე სომეხი მოიჯარადები, აკოფ კაჩკანიანი და სხვა. ითხოვდნენ ხელისუფლებისაგან, რათა დაიცვან ისინი მეზობელი აფხაზების თავდასხმებისაგან²².

მძიმე სოციალურ-ეკონომიკურმა მდგომარეობამ და აფხაზეთში მიწების უცხო ელემენტების ხელში ჩაგდება, აფხაზი მოსახლეობის უკმაყოფილება, კიდევ უფრო გაამწვავა, რამაც 1905-1907 წ.წ. რუსეთის რევოლუციის წინა პერიოდში მდგომარეობა უფრო დაამძიმა. ასე მაგალითად 1904 წ. ოქტომბერში სოფ. ბაღმარანთან, შეიარაღებულმა პირებმა გაძარცვეს და მოკლეს ერთი თურქი ეროვნების მოქალაქე. იმავე 25 ოქტომბერს, სამმა ბოროტმოქმედმა სოფ. ეშერაში, გაძარცვა ისევ თურქეთის მოქალაქე თურქები: მესარუკ-ბიუკ-ოღლი და ასლან კურუკ-შემდ-ოღლი²³. 1904 წ. სოფ. ოლგინსკში, "სტატისკი სოვეტნიკის" სემინიკოვის მამულში თავს დაესხნენ ფეოღორ დობროგორსკის, თავდასხმა მოხდა ღამით, მაგრამ დობროგორსკიმ ხმაურზე გაიღვიდა და თოფის რამდენიმე გასროლის შემდეგ თავდამსხმელები მიიძალნენ²⁴. იმავე დღეს სოფ. წებელდაში წინასწარი განზრახ-

²¹ იქვე, ფ. 6.

²² სცსსა, ფონ., 229, საქ., 2295, ფ. 1.

²³ იქვე, ფონ., 228, აღ. II, საქ., 2523, ფ. 153.

²⁴ იქვე, ფ. 154.

ვიო, ცეცხლი წაუკიდეს მეთამბაქოე მარტიროს პაპაიანის "სარაიას". სადაც 5000 ძაფი თამბაქო იყო²⁵. იმავე წლის 31 ოქტომბერს ღამით სოფ. ფსირცხაში, აქაც წინასწარგანზრახვით დაწვეს მეთამბაქოე, თურქეთის მოქალაქე არაკელ ხსტიანის "სარაიები", სადაც 2500 ძაფი თამბაქო ინახებოდა, რომელიც 1830 მან. ღირებულებისა იყო²⁶. 1904 წ. პირველ ნოემბერს ოჩამჩირეში, გაქურდეს ბორის კამურზაევის ფარდული და 3000 მანეთის ღირებულების საქონელი წაიღეს²⁷. იმავე დღეს სოფ. იაშთხვაში, გაძარცვეს შირვან თურქიას მუშები, წაიღეს 60 მან. და 20 კაპ.²⁸ 1904 წ. 7-8 ნოემბერს ცეცხლი წაუკიდეს სოფელ ჯგერდაში, პლანტატორ ხაჩიკ კეიჯიანის "სარაიებს", სადაც თამბაქოს ფოთლები ეწყო 5000 ძაფი. ზარალი შეადგენდა 3000 მან.²⁹ იმავე წლის 26 ნოემბერს ცეცხლი წაუკიდეს, პლანტატორ ხაჩიკ ტოფჩიანის "სარაიას", სადაც 2000 ძაფი თამბაქო იყო³⁰. 1904 წ. 20 დეკემბერს "ბოროტმოქმედები" თავს დაესხნენ, სოფ. ლინდავაში მემამულე იან მობახს და გაძარცვეს³¹. იმავე წლის 22 დეკემბერს თავდასხმა განახორციელეს მანუფაქტურულ ფარდულზე, რომელიც ეკუთვნოდა სოფ. ოქუმში მცხოვრებ იოსებ პროხოროვიჩს. წაიღეს საქონელი 300 მან. და ფული 19 მან.³² იმავე დროს უცნობი ბოროტმოქმედები, გაძარცვის მიზნით თავს დაესხნან, სოფ. აჭანდარაში პლანტატორ ზადიაკიანის დარაჯს³³. 1904 წელს 9 ოქტომბერს გაგრის კლიმატური სადგურის ტერიტორიაზე, სამმა

²⁵ იქვე.

²⁶ იქვე, ფ. 155.

²⁷ იქვე, ფ. 165.

²⁸ იქვე.

²⁹ სკსსა, ფონ., 22, აღ. II, საქ. 2523, ფ. 166.

³⁰ იქვე, ფ. 169.

³¹ იქვე, ფ. 190.

³² იქვე, ფ. 191.

³³ იქვე, ფ. 219.

ბოროტმოქმედმა გაძარცვა სერგეი ბელაძე. მისი აგარაკიდან წაიღეს 148 მან. და სხვადასხვა ნივთები.³⁴

იმავე წლის 26 დეკემბერს, იმავე კლიმატური სადგურის ტერიტორიაზე, სამი ადგილობრივი ბოროტმოქმედი გაძარცვის მიზნით, თავს დაესხა მეშჩანინს, გიორგი ჩაბანს და ავსტრიელ მოქალაქეს მატვეი გოლიამოვს³⁵. (ეს ორივე დანაშაული შესაძლებელია ერთი და იმავე ჯგუფის მიერ არის ჩადენილი).

აფხაზეთში თავს ესხმოდნენ, როგორც მიწის შესაკუთრებასა და ვაჭარ-პლანტატორებს, ასევე სახელმწიფო მოხელეებსაც. ისინი არც რუსების სამსახურში შესულ თავიანთ მემამულეებს ინდობდნენ. ასე მაგალითად, 1903 წლის ოქტომბერში გუდაუთაში მოკლეს უმცროსი სტრაჟნიკი ვასილ ზუხბაია. მკვლელი ძეხნილი ნესტორ გუბლია იყო, მასთან ერთად ამ მკვლელობაში მონაწილეობდა გუჯამაზ მარღანია, როგორც ხელისუფლება ვარაუდობდა დამნაშავეები თავს აფარებდნენ ლინდავასა და მუგაუძირხვას³⁶. იმავე წლის ნოემბერში სამი შეიარაღებული პირი გაქურდვის მიზნით თავს დაესხა "სტატსკი სოვეტნიკს" და ექიმ ბარსკის, რომლებიც გუმისთიდან ღრანდის მონასტრისაკენ მიემგზავრებოდნენ, ვარაუდობდნენ, რომ მძარცველები თავს მერხეულსა და გულრიფშს აფარებდნენ³⁷. ამ ფაქტმა აიძულა სოხუმის "ოკრუგის" უფროსი, მოეთხოვა ერთი თვით ეგზეკუცია ჩაყენებინა ზემოთ ხსენებულ სოფლებში³⁸.

კ. გამოსონიას დაკვირვებით XX საუკუნის დამდეგისათვის, ცალკეული გლეხების მიერ მემამულეთა მიწების მიტაცების და ქალაქის პოლიციის სამმართველოს განკარგულებაში მყოფი ე.წ. "სანიტარული ნაკვეთების" მიტაცების მრავალ ფაქტს ჰქონია ადგილი. მაგალითად, 1903 წ. 14 ოქტომბერს სოხუმის პო-

³⁴ იქვე, ფ. III.

³⁵ იქვე, ფ. 221.

³⁶ სცსსა, ფონ., 229, აღ. წ. 1, საქ., 2317, ფ. 12.

³⁷ იქვე, ფ. 11.

³⁸ იქვე, ფ. 13.

ლიცმეისტერი თავის პატაკში წერდა: "29 მეგრულს მიტაცებული აქვს 28 დესეტინა და 697 კვ. საფენი მიწა... მიწის მიტაცება წლიდან წლამდე ფართო ხასიათს იღებდა. ბოლოს და ბოლოს თუ საგანგებო ზომები არ იქნა მიღებული, მთელი გარეუბანი მტაცებელთა ხელში გადავა³⁹.

ცნობილია, რომ გუმისთის უბნის უფროსს, კაპიტან ნეცკის ადგილზე შემოწმებია სახელმწიფო მიწებზე თვითნებურად ჩასახლებული მოიჯარადე გლეხების მიერ დაპყრობილი მიწის ნაკვეთები. შემოწმების შედეგად აღმოჩნდა, რომ 1) ნ. სმეცკოის მოიჯარადე გლეხს მაქსიმე სალიას შემოუღობავს და მოუხნავს ერთი დესეტინა მიწა; 2) სოფ. გულრიფშში მცხოვრებ ლევან ახალაის ადრე ადმინისტრაციის მიერ დარღვეული ბეღელი გადაუხურავს ყავრით და საცხოვრებლად მოუწყვია, მოუხნავს ორი ქცევა მიწა, ჩაუყრია ვაზი; 3) სოფ. ბესლეთის მცხოვრებ ილია ბერულავას და ქ. სოხუმში ნიკოლოზ კუხალეიშვილს 1/4 დესეტინა მიწის ნაკვეთი მოუხნავთ და მიუთვისებიათ; 4) ძაძვა თოდუას სახლის მშენებლობა დაუწყია; 5) ხიხუ მიქავას ერთი ქცევა მიწა მოუხნავს; 6) სოფ. გულრიფშში მცხოვრებ კოსტა გოგაის მოუხნავს და დაუთესია სიმინდი ერთ ქცევა მიწაზე⁴⁰. ყველა მოკლაქეს დავუმტვრიეთ ღობეები — აგრძელებს უბნის უფროსი — ზოლო, ლევან ახალაის ბეღელი, რომელიც მას საცხოვრებლად ჰქონდა გამოყენებული, როდესაც გლეხებს შეეკითხნენ თუ რა უფლებით შევიდნენ აღნიშნულ მამულებში, განაცხადეს: მიწათმომწყობმა კომისიამ დაგვრთო ნებაო, მაგრამ ნათქვამის დასადასტურებლად მათ არაერთარი საბუთი არ აღმოაჩნდათ. მართალია, მათ არ გასცეს პიროვნება, რომელიც უწესრიგობას ხელმძღვანელობდა, მაგრამ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მათი წამქეზებელი უნდა იყოს ის, ვინც უხეშად პასუხობდა მას,

³⁹ სცსსა, ფონ., 12, აღ. 1. საქ. 3006, ფ. 6-7. იხ. კ. გამისონია, აფხაზეთის სოფელი XIX ს-ის ბოლოს და XXI ს-ის, გვ. 165-166.

⁴⁰ სცსსა, ფონ., 13, აღ. 21, საქ. 1458, ფ. 6. იხ. კ. გამისონია, აფხაზეთის სოფელი., გვ. 106.

როდესაც ის ამ ხაზინის ტყეს ათავისუფლებდა – დასძენს შეფის მოხელე – მიზანშეწონილად ვცანი ახალასიას დაკავება და მისი წარდგენა სოხუმის ოლქის უფროსთან მკაცრი ზომების მისაღებად⁴¹. ამ მასალაში არ ჩანს ადგილობრივი აფხაზი თავდაზნაურობის მიწების მიტაცება, როგორც ზემოთ ხსენებულ მასალაში შემდგომ ვკვებულობთ, მოიჯარადე გლეხებს 1903 წლის 14 ოქტომბრისათვის გუმისთის მონაკვეთში 90 ღესეტინამდე მიწა აქვთ მიტაცებული⁴².

მიწის მიტაცება გრძელდებოდა: "შეგრულ გლეხთა ერთი ჯგუფი 10 კაცის შემადგენლობით, რომლებიც ადრე სენატოს ვიტაცის განკარგულებით გადასახლებულნი ყოფილან პარანუტიდან, კვლავ დაუბრუნდნენ ძველ ადგილს საცხოვრებლად. დაწნეს ფაცხები და ხნავდნენ ხაზინის კუთვნილ მიწას⁴³.

1904 წ. 19 მარტს გუდაუთის მხარის უფროსს სოფ. ლიხნის მამასახლისმა შეატყობინა, რომ სოფლის მცხოვრებლებმა დაიკავეს და შემოღობვა დაიწყეს 100 ღესეტინა მიწისა, რომელიც სათემო სარგებლობაში იყო. მხარის უფროსი "სტრაჟნიკების" თანხლებით წავიდა სოფ. ლიხნში ადგილზე საქმის გასარკვევად. თემის თავყრილობაზე მხარის უფროსმა შტაბს-კაპიტანმა ჩუმაკოვმა, თხოვა ადგილობრივ მოსახლეობას შემოვლელი თხრილები შეეცნოთ და შემოღობვები შემოეხსნათ, მაგრამ გლეხებმა ეს არ გააკეთეს, მაშინ ჩუმაკოვმა ბრძანება გასცა "სტრაჟნიკებს", რომ გაეკეთებინათ ეს. როდესაც ჯარისკაცები ასრულებდნენ უფროსის ბრძანებას მათ წინააღმდეგობა გაუწიეს, მიწის მიმტაცებლებმა: გელდარ ლაზარიამ და ძმებმა რიგვა და პახვა ლაკობებმა, რომლებიც ცივი იარაღით იყვნენ შეიარაღებული. ეს ინციდენტი შეტაკებაში გადაიზარდა, მაგრამ თემის

⁴¹ სცსსა, ფონ., 13, აღ. 21, საქ. 1458, ფ. 5. იხ. კ. გამისონია, აფხაზეთის სოფელი, გვ. 166.

⁴² სცსსა, ფონ., 12, აღ. 1, საქ. 3006, ფ. 6-8. იხ. კ. გამისონია, აფხაზეთის სოფელი, გვ. 166.

⁴³ იქვე.

მამასახლისისა და სხვების ჩარევით გააშველეს და ღამნაშავე გლეხები შეიპყრეს⁴⁴. "ოკრუგის" უფროსმა მოითხოვა დაესაჯათ ღამნაშავეები. გელდაჩ ლაზარიას მიუსაჯეს 3 თვით თავისუფლების აღკვეთა, ხოლო პანკვა ლაკობას 2 თვით და მის ძმას რიგვა ლაკობას 2 კვირით, რადგან მას ფიზიკური შეურაცხყოფა არ მიუყენებია ხელისუფლების წარმომადგენლებისათვის, ის მხოლოდ სიტყვიერად შეურაცხყოფდა მათ⁴⁵.

მიწის მიტაცების გარდა გლეხების აქტიურობა, მათი დაუმორჩილებლობა ელინდებოდა მაშინაც როცა ისინი უარს ამბობდნენ მიწის იჯარით სარგებლობის წესების შესრულებაზე. კერძოდ, იჯარის ვადის გასვლის შემდგომ ქირა გადაეხადათ მათ ათვისებული მიწის სარგებლობაში. საადგილმამულო კომისიის 1904 წ. 11 მაისის სხდომის ოქმის მონაცემებით: "ვინაიდან ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორის 1818 წ. 28 მაისის №1613 განკარგულებით მეზღვაურთა ღამნაშავეობაში (სოხუმის გარეუბანში) მიწების იჯარით გაცემა გათვალისწინებული იყო ერთი წლის ვადით. მოიჯარადე გლეხებს მიეცათ წინადადება, აყრილიყვნენ აღნიშნული მიწებიდან ვადის დამთავრებასთან დაკავშირებით, მაგრამ ეს განკარგულება არამც თუ არ შეასრულეს, არამედ სრულად შეუწყვიტეს იჯარის ქირის გადახდაც და თავიანთ თავს ამ ადგილის მესაკუთრედ თვლიან. ამის თაობაზე მივმართეთ პოლიციის სამმართველოს, მაგრამ მათი აყრა მაინც ვერ მოხერხდა⁴⁶. ამ ფაქტთან დაკავშირებით ჩვენ ვერ გავიზიარებთ კ. გაბისონიას მტკიცებას თითქოს ამ შემთხვევაში გლეხობა გამოდიოდა აფხაზი თავადაზნაურობის წინააღმდეგ, ვინაიდან აქაც საქმე გვაქვს სახელმწიფო მიწების მიტაცებასთან და არა აფხაზ თავადაზნაურთა კერძო მფლობელობის ხელყოფასთან, აქედან გამომდინარე მსჯელობა შეიძლება მხოლოდ გლეხთა ბრძოლაზე არსებული რეჟიმის, ე.ი. რუსული ხელისუფლების წინააღმდეგ.

⁴⁴ სცსსა, ფონ., 229, აღ. II, საქ., 2421, ფ. 1.

⁴⁵ იქვე, ფ. 3.

⁴⁶ კ. გაბისონია, აფხაზეთის სოფელი... გვ. 167.

ვ. ავიძბა აღნიშნავს, რომ სოხუმის ოლქში მცხოვრებმა მოიჯარადე გლეხებმა მოილაპარაკეს, რომ მიწების მეპატრონეებისათვის $1/4$ ნაწილის მიცემის მაგიერ $1/10$ -ზე მეტი არ მიეცათ⁴⁷, მაგრამ იმავე საქმეში ნათქვამია, რომ "სოციალ-დემოკრატიული პარტიის აგიტატორები მოელაპარაკნენ მოიჯარადე გლეხებს, რომ მიწის მეპატრონეებისთვის $1/4$ ნაწილის მიცემის მაგიერ $1/10$ მიეცათ"⁴⁸. ხელისუფლება შეწუხებულია გლეხების საქციელით "...მოიჯარადე გლეხების საქციელი ყოველგვარ საზღვარს გასცილდა", მაგ. შარშვაშიძეების მამულში მათ მიერ თვითნებურად იქნა გაჩეხილი ტყის მასივები და სარე-ალიზაციოდ გატანილი; ასევე მათ თავიანთი საქონელი შეჰყავდათ საძოვრად დათესილ მინდვრებზე. პირადი თხოვნები იმის შესახებ, რომ პატივისცემით მოპყრობოდნენ მეპატრონის საკუთრებას, უარყოფილ იქნა უხეშობით და მუქარით. იჯარის გადასახადი მოიჯარადეებისაგან არ იყო გადახდილი 1904 წ. ნაწილობრივ და 1905 წ. მთლიანი თანხა. ამასთან მოსავლიდან ნაწილის გაცემა, როგორც ხელშეკრულებაშია, არ იყო მიცემული მეპატრონისათვის. მოსავალი კი დიდი ხნის აღებული იყო. გლეხები კატეგორიულ უარს ამბობდნენ გადასახადების გადახდაზე⁴⁹.

გლეხთა უკმაყოფილების კიდევ ერთ გამოხატულებად გადაიქცა მეფის ჯარის სამსახურისათვის თავის არიდების კამ-პანია. გაწვევაზე უარს ამბობდნენ აფხაზი გლეხები (და არა მარტო გლეხები. ეს იყო ერთერთი ფორმა რუსების მიმართ აფხაზეთის მოსახლეობის პროტესტისა). ხშირი იყო სამხედრო სამსახურიდან გაქცევისა და დამალვის ფაქტები. ამასთან და-

⁴⁷ სცსსა, ფონ., 229, აღ. II, საქ. 2566, ფ. 8. იხ. Авиძба В., Проведение в жизнь крестьянской реформы в Абхазии, Сухуми., 1985, стр. 175.

⁴⁸ სცსსა, ფონ., 229, აღ. II, საქ. 2566, ფ. 1.

⁴⁹ სცსსა, ფონ., 229, აღ. II, საქ. 2566, ფ. 8. იხ. Авиძба В., Проведение в жизнь крестьянской реформы в Абхазии, Сухуми., 1985, стр. 176.

კავშირებით და შესაბამისი ზომების მისაღებად ქუთაისის გუბერნატორი სოფელ ოქუშში ჩავიდა. საზოგადოების კრებაზე მან შემდეგი განაცხადა: "სამურზაყანო განთქმული იყო თავისი მამაცობით. სამურზაყანოელნი კი იშვიათად ბრუნდებოდნენ ბრძოლის ველიდან დამარცხებულნიო. დღეს კი, სამურზაყანოელი ჯარისკაცები სამსახურს თავს ანებებენ, იმალებიანო, ჯარისკაცთა სამი მეთხელი უკვე გაპარულია, ჩიოდა გუბერნატორი და ითხოვდა დეზერტირთა ადგილსამყოფელის გამხელას, როცა სასურველი პასუხი ვერ მიიღო, გუბერნატორი უკმაყოფილო დაბრუნდა უკან⁵⁰.

გლეხების მღელვარებას და გამოსვლებს სხვადასხვა სახის უკანონო გადასახადები იწვევდა. რეფორმის შემდგომ პერიოდში, 1900 წლებიდან მთავრობამ სრულიად შეუბრალებლად დაიწყო გლეხების დაბეგვრა, მემამულეებისაგან განსხვავებით, გლეხებს სხვადასხვა სახის ბეგარას ასრულებინებდა; მასში შედიოდა გზების შეკეთება, ხიდების მშენებლობა, მუშაობა სახელმწიფო დაწესებულებათა მშენებლობაზე, სოფლის სკოლებისა და კანცელარიების შენობების აგება, შეშით მომარაგება, საყარაულო სამსახური და სხვ.⁵¹ ასე მაგალითად, 1902 წ. 13 მაისს ანუხვის მოიჯარადე გლეხებმა, საჩივარი დაწერეს გუდაუთის მხარის უფროსზე. იმის გამო, რომ ამ უკანასკნელმა გლეხების ნაწილი დააპატიმრა და ითხოვდა მათგან გზის მშენებლობაზე მუშაობას, რომელიც დასახლება ვესიოლოესა და სოხუმ-ნოვოროსიისკის გზატკეცილს აერთიანებდა. ეს გადიოდა გენერალ-მაიორ, თავად პროკოფი შარვაშიძის მამულზე⁵².

ეს წარმოადგენდა შრომითი ბეგარის ტიპურ სურათს, მაგრამ გლეხებს ამგვარი ფიზიკური სამუშაოც ათავისუფლებდა გადასახადებისაგან. ისინი მაინც ვერ აუდიოდნენ გადასახადთა გადახდას და დავალიანება მუდმივად გადაუდიოდათ მომდევნო

⁵⁰ გაზ. "ივერია", №80, 1888, კ. გამისონია, აუხაზეთის სოფელი... გვ. 167.

⁵¹ კ. გამისონია, აუხაზეთის სოფელი... გვ. 168.

⁵² სცსსა. ფონ., 229, აღ. II, საქ., 2242, ფ. 2.

წლებში. 1906 წ. იანვრისთვის სოხუმის ოლქის გლეხებზე წინა წლების დაეკლავება 158250 მანეთი და 19 კაპიკი ირიცხებოდა⁵³. ამას ემატებოდა უკანონო გადასახადები, რომელიც განსაკუთრებით მძიმე ტვირთად აწვა ისედაც მძიმე ეკონომიკურ მდგომარეობაში მყოფ გლეხობას. 1904 წელს ნაბაკევის თემის სოფელ ოტობაიას მკვიდრი პეხუ ესართია უჩიოდა თემის მამასახლისის ივანე გელენავას თავისი ძალაუფლების გადაჭარბების გამო. პერუ ესართია მამასახლისის ბრალს ღებდა ზედმეტი გადასახადების აკრეფაში, კერძოდ იმათგანაც, ვინც განთავისუფლებულნი იყვნენ გადასახადებისაგან. ასევე მთელი რიგი სხვადასხვა დარღვევების გამო⁵⁴. ამავე 1904 წ. არის დათარიღებული ცნობა იმის შესახებ, თუ როგორ უკანონოდ კრეფდა ფულს გლეხებისაგან კოდორის მაზრის სოფ. ფოქეშის მამასახლისი.⁵⁵ იმავე წლის 17 დეკემბერს სოფ. ათარაში დაჭრეს სოფლის მამასახლისი ალექსანდრე ჯანაშია მაშინ, როდესაც ის აგროვებდა მიწის სახელმწიფო და საშხერო გადასახადებს⁵⁶.

რევოლუციის წინ, გლეხები უკვე აშკარად გამოდიოდნენ ასეთი უკანონო გადასახადების წინააღმდეგ. მაგ. 1905 წ. გაზ. "ივერიის" კორესპონდენტი იუწყებოდა სოხუმიდან, "ზოიფელები უკანონო გადასახადების მოსპობას თხოულობენ"⁵⁷.

აფხაზეთის მოსახლეობა მიზეზს თავიანთი სიდუხჭირისას ცარიზმში და მის მოხელეებში ხედავდა, ამიტომაც ისინი თავიანთ ბრძოლას მიმართავდნენ ცარისტული რეჟიმის წინააღმდეგ.

როგორც ვხედავთ, ყმობიდან განთავისუფლებული გლეხობა არა მარტო შემამულებს უხდიდა გადასახადს და ბაეს, არამედ ის დატვირთული იყო სახელმწიფო გადასახადებითა და ბეგარით.

⁵³ კ. გამისონია, აფხაზეთის სოფელი... გვ. 168.

⁵⁴ სცსსა, ფონ., 229, აღ. II, საქ., 2518, ფ. 25.

⁵⁵ სცსსა, ფონ., 229, აღ. II, საქ., 2518, ფ. 25.

⁵⁶ იქვე, საქ., 2523, ფ. 220.

⁵⁷ გაზ. "ივერია", №111, 1905, იხ. კ. გამისონია, აფხაზეთის სოფელი. გვ. 169.

უშუალოდ რევოლუციის წინა პერიოდში, ზოგადად მძიმე სოციალ-ეკონომიკური მდგომარეობიდან გამომდინარე, აფხაზეთში მძიმე კრიმინოგენული სიტუაცია იყო შექმნილი. ჩადენილი იყო მთელი რიგი დანაშაულები, რომლებიც გაუხსნელი რჩებოდა. კოდორის მონაკვეთში გაძარცვეს თურქი ზუსეინ-ოსმან-შშიშოღლი. გადაწვეს მარღანის სახლი. სამურზაყანოში ვერ გაიხსნა ანჩი-ბაძეების სახლებისა და სასიძინდეების გადაწვა. დაწვეს და გაქურდეს ბედიის სოფლის სამმართველოს წიგნები და დოკუმენტები. გაქურდეს ესტატე გულუა, სოფ. ოტობაიას ეკლესია, რომელიც 1902 წ. ერთხელ უკვე იყო გაქურდული. თავს დაესხნენ მოსაკლავად ვინმე ეხვაიასა და სხვ.⁵⁸ გუმისთის მხარეშიც იგივე სურათი იყო კრიმინოგენული თვალსაზრისით. მოკვლის მიზნით თავდასხმა განახორციელეს მოსამართლე გოლიგუტოვის მდივანზე.⁵⁹ 1904 წ. 24 ივნისს საღამოს, გულაუთაში გაძარცვეს ირანის მოქალაქე გად მუსტაფა-ოღლი. მან ფარდულში იყიდა ფქვილი და ერთი კერსითაც არ იყო დაშორებული ფარდულს, რომ ტყიდან გამოუხტა 5 აფხაზი და თავს დაესხა.⁶⁰ 1904 წ. 20 სექტემბერს ბიჭვინთაში თავს დაესხნენ ეკლესიის მორჩილს ათანასე კოჩეტოვს. თავდაშხმელები იყვნენ აფხაზები სოფ. ლიდავადან: კუკ ბარციცი, ზაპარ ანთელავა და ზაშიდ გუბლია.⁶¹ 1904 წ. 3 სექტემბერს სოფ. ზვანდრიფში გაძარცვეს მარტინ კაშინიანის თამბაქოს პლანტაცია. ასევე მის პლანტაციაზე მომუშავე მუშებიც. წაიღეს დიდი რაოდენობით ფული და სხვადასხვა ნივთები.⁶² იმავე წლის 7 სექტემბერს გაძარცვეს რეინგარდ ვაგნერი. წაიღეს 150 მან და სხვადასხვა სახის ძვირფასი ნივთები.⁶³ 1904 წ. 19 სექტემბერს, საღამოს გულაუთის მხარეში, სოფ. კალდახვა-

⁵⁸ სცსსა, ფო., 229, აღ. II, საქ., 2518, ფ. 22.

⁵⁹ იქვე.

⁶⁰ იქვე, საქ., 2523, ფ. 11.

⁶¹ იქვე, საქ., 2518, ფ. 121.

⁶² იქვე, საქ., 2518, ფ. 121.

⁶³ იქვე, ფ. 119.

რამი თავად ინალიფას მამულში 3 ბოროტმოქმედი თავს დაესხა ვაჭარ გიორგი კოლომენიძის ფარდულს.⁶⁴ იმავე წლის 26 სექტემბერს სოფ. ზვანდრიფშის მცხოვრები შმაფ ჩაბალურხვა გაძარცვეს მისმა მუშებმა, რომლებმაც ისარგებლეს სახლის პატრონის არყოფნით და წაიღეს 100 მან., 400 მანეთის თამასუქი და 30 ოქროს მონეტა. მძარცველები იყვნენ ალექსანდრე ბუტკევიჩი და თევდორე ტკაჩევიჩი.⁶⁵ 1904 წ. 28 სექტემბერს სოფ. აჭანდარაში თავად შარვაშიძის მამულში, გაძარცვეს ზურაბ ერქვანიას ფარდული. ამ ძარცვაში მონაწილეობდა 9 ბოროტმოქმედი, წაიღეს 95 მან და საქონელი დიდი რაოდენობით.⁶⁶ იმავე წლის 8 ოქტომბერს სოფ. ბელიაში გაძარცვეს ფარდული, რომელიც ეკუთვნოდა ვაჭარ ქრისტეფორე კორჩ-ოღლისა და მის კომპანიონს სტავრო სერაფიმოვს, სულ წაიღეს 382 მანეთის ღირებულების საქონელი და ფული. მძარცველები იყვნენ სოფ. ბელიის მკვიდრნი ნესტორ და ყარამან საჯაიები, ობზეკ ეშბაია და სოფ. ოქუშის მკვიდრი ჩანთო ჯგუბურია.⁶⁷ 1904 წ. 18 ოქტომბერს სოფ. გერზულში დაწვეს მიწათმფლობელ მარკ პაპანდოპულოს "სარაია", რომელშიც იყო 400 ძაფი თამბაქო. ზარალი შეადგენდა 2700 მან.⁶⁸

ასეთი მძიმე კრიმინოგენური მდგომარეობა სუფევდა მთელს აფხაზეთში, 1905-1907 წ.წ. რევოლუციის წინ, ამას ემატებოდა ხელისუფლების უსუსურობა, რომელიც ვერ იცავდა აფხაზეთში ჩამოსულ მიწათმფლობელებს ადგილობრივი მოსახლეობის თავდასხმებისაგან და ქურდობა-ყაჩაღობისაგან. რაც აიძულებდა იურევიჩს, ზაუერს, უსოვს და სხვა რუს მიწათმფლობელებს, რომლებმაც დიდი კაპიტალი ჩადეს ამ მხარეში, შეეწყვიტათ თავი-

⁶⁴ იქვე, ფ. 121.

⁶⁵ იქვე, საქ. 2533, ფ. 123.

⁶⁶ სცსსა, ფონ., 229, აღ., II, საქ., 2523, ფ. 123.

⁶⁷ იქვე, ფ. 124.

⁶⁸ იქვე, ფ. 152.

ანთი საქმიანობა.⁶⁹ რუსებით დასახლებული სოფ. ბომბორის მცხოვრებლები თხოვნით მიმართავდნენ კაზაკთა ასეულის უფროსს, ესაუღ მაიმულისს, რათა ისინი დაეცვათ ადგილობრივი მოსახლეობის თავდასხმებისაგან და ფულის გადახდას თვითონვე კისრულობდნენ.⁷⁰

როგორც ჩანს, გუმისთის, გუდაუთის და ბზიფის მხარის მოსახლეობა, ცდილობდა გამოეყენებინა რევოლუციის წინ არსებული არეულობა და ხელისუფლების უსუსურობა რუსული რეჟიმის წინააღმდეგ საბრძოლველად.

საქციალურ ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ რევოლუციის წინა პერიოდში აფხაზეთის მოსახლეობის ასეთ გააქტიურებას რუსული მმართველობისა და მიწათმფლობელების წინააღმდეგ, წინ უძღოდა XX ს. დასაწყისში გლეხთა რევოლუციური მოძრაობის გაძლიერება.⁷¹

XX ს. დასაწყისში საქართველოში ფართოდ გაიშალა მუშათა მოძრაობა, რომელსაც უკვე სოციალ-დემოკრატიული პარტია უძღვებოდა. ამ დროიდან იზრდება სოციალ-დემოკრატების გავლენა სოფლადაც. 1902 წ. გაზაფხულიდან მთელს დასავლეთ საქართველოში ძლიერი აგრარული მოძრაობა დაიწყო. გლეხები უარყოფდნენ დროებით ვალდებულებით დამოკიდებულებას.⁷² ამ აგრარულ-რევოლუციური მოძრაობის მიღმა არც აფხაზეთი დარჩენილა. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებთან შედარებით აქ გლეხობის მდგომარეობა შედარებით უკეთესი იყო, მაგრამ უშუალო მწარმოებელი მასა აქაც განიცდიდა ექსპლუატაციას, ცალკეული მემამულეებისა და სახელმწიფო მოხელეებისაგან.⁷³

⁶⁹ იქვე, საქ., 2518, ფ. 20.

⁷⁰ იქვე, აღ. I, საქ., 1167, ფ. 28.

⁷¹ Махарадзе Ф., Хачапуридзе Г., Очерки по истории рабочего и крестьянского движения в Грузии, М., 1932, стр. 97.

⁷² ა. კიკელიძე, აგრარული მოძრაობა 1900-1904 წ.წ. თბ., 1972, გვ. 174.

⁷³ აღ. ბენდიანიშვილი, გლეხთა კლასი..., გვ. 205.

როგორც, აკ. სურგულაძე აღნიშნავს, საქართველოს დაბეჩავებულმა და მემაბულური ექსპლუატაციით სულშეხუთულმა გლეხობამ 1901-1902 წლებში ერთბაშად აუბა მხარი მუშათა კლასს. გლეხური მოსახლეობის რევოლუციურ გამოღვიძებასა და დარაზმულობაში დიდი როლი შეასრულეს საქართველოს რევოლუციურმა ორგანიზაციებმა, რომელთაც ამ დროისათვის ფართო ქსელი ჰქონდათ გაბმული სოფლად და დიდ პროპაგანდისტულ საქმიანობას ეწეოდნენ.⁷⁴

ეკონომიკური, სოციალური და პოლიტიკური ჩაგვრა სულ უფრო და უფრო ამწვავებდა სიტუაციას დაბალ ფენასა და ხელისუფლებას შორის.⁷⁵ რევოლუციურ მოძრაობაში აქტიურად იყო ჩაბმული აფხაზეთის ქართული მოსახლეობა, ისინი ცდილობდნენ აფხაზეთიც ჩაებათ ამ მოძრაობაში. საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციები 1902-1903 წლებში გაფორმდა, ეს დაკავშირებული იყო მუშებსა და გლეხებში არსებულ საერთო რევოლუციურ აღშაფოებასთან.⁷⁶ აფხაზეთში სოციალ-დემოკრატიული პარტიის აქტიური მუშაობის შედეგი იყო ის, რომ ბათუმში მშვიდობიანი დემონსტრაციის დახვედრის საწინააღმდეგოდ, კოდორის ხის დამამუშავებელი ქარხნის ქართველმა მუშებმა, სოციალ-დემოკრატიული პარტიის ხელმძღვანელობით აფხაზეთში 1902 წლის გაზაფხულზე პირველი პოლიტიკური დემონსტრაცია მოაწვეეს.⁷⁷ 1902 წ. 9 მარტის ბათუმის გაფიცების შემდგომ აღნიშნავს ს. ლაკობა: "...Семена разнесенные Батумскими рабочими, Гурийскими крестьянами, попав на обильно политую

⁷⁴ აკ. სურგულაძე, ქართული დემოკრატიული ინტელიგენცია სამ რევოლუციაში., თბ., 1986, გვ. 39.

⁷⁵ Истории Абхазской АССР, Сухуми, 1983, ст. 8.

⁷⁶ Олонеский А., Революционное движение в Абхазии 1905-1907..., ст. 241.

⁷⁷ Лакоба С., Очерки политической истории Абхазии., Сухуми., 1990. ст. 45.

კრვებუ და სლზადი ზმლია აბაზანი. დალი და ჰდეს, კაკ პოვსკოდუ ბოგატე ვსოდი".⁷⁸

სოციალ-დემოკრატიული პარტიის აგიტატორებმა გააძლიერეს მუშაობა აფხაზეთში. სამურზაყანოში პროპაგანდას ეწეოდნენ ბოლშევიკები, რომლებიც დაკავშირებული იყვნენ ზუგდიდის, ფოთის და ბათუმის სოციალ-დემოკრატიულ ორგანიზაციებთან. გაგრაში ისინი დაკავშირებული იყვნენ სოხუმის ჯგუფთან და სოჭელ სოციალ-დემოკრატებთან.⁷⁹ ხელისუფლებას 1903 წელს კოდორის მაზრაში დაკეტა რამდენიმე ღვინის სარდაფი, სასაღილო და ფარდულები, რომლებიც ეკუთვნოდნენ ანტონ და პავლე ნადარეშილებს, ვაჭარ ანტონ საჯაიას, ათანასე ბოხუას. დაიკეტა იმ მოტივით, რომ თითქოსდა ესენი გახსნილი იყო უკანონოდ, საგუბერნიო ხელისუფლების დაუკითხავად. სინამდვილეში მიზეზი იყო ის, რომ აქ თავს იყრიდნენ სხვადასხვა სახის, როგორც ხელისუფლება უწოდებს "არასანდო პირები", ხოლო ამათგან ზოგიერთში საიდუმლო შეკრებებიც ეწყობოდა, რომლებშიც მონაწილეობდნენ მაქსიმოვის ქარხნის მუშები. ამ დაწესებულებების მესატრონები კი, თავის მხრივ მოუწოდებდნენ მუშებს გაფიცვებისაკენ.⁸⁰

მართლაც 1903 წლის ზაფხულში სოციალ-დემოკრატიული პარტიის სოხუმის წრის ხელმძღვანელობით, პირველი მუშათა გაფიცვა მოეწყო კოდორის ხის დამამუშავებელ ქარხანაში, მაგრამ ეს გაფიცვა უშედეგოდ დამთავრდა, ხოლო მისი ხელმძღვანელები დაპატიმრეს და აფხაზეთის ფარგლებს გარეთ გაასახლეს.⁸¹

1904 წლის დასაწყისში სოციალ-დემოკრატიულმა ჯგუფმა, ისევ მოაწყო მუშათა გამოსვლები კოდორის ქარხანაში ეკონომი-

⁷⁸ გაზ. "Советская Абхазия", 9 მარტი, 1936.

⁷⁹ Олонешкий А., დასაზ. ნაშრომი..., გვ. 241.

⁸⁰ სცსსა, ფონ., 229, აღ. 1, საქ., 930, ფ. 1.

⁸¹ Сагария Б., Большевики Абхазии в годы первой русской революции, Сухуми., 1977, ст. 17.

კური მოთხოვნებით, ამჯერად აღმინისტრაცია იძულებული იყო მუშებისათვის გარკვეული დათმობები გაეკეთებინათ.⁸²

შეკრებები ეწყობოდა სხვა რაიონებშიც. ასე მაგალითად, 1904 წ. 4 ოქტომბერს შესდგა შეკრება ილორის თემში, რომლის ხელმძღვანელები იყვნენ გვანჯი სიჭინავა, ნესტორ საბეკია, ვასილ ჭკადუა, ბოჩია საბეკია, ბიძუ მარკელია და სტეფანე მარკელია, როდესაც ხალხი შეიკრიბა, შეკრებილებთან სოფლის მამასახლისის წარგზავნილებიც მოვიდნენ იმისათვის, რათა გაერკვიათ, თუ რატომ მოაწყვეს შეკრება. მოგზავნილებს მოახსენეს, რომ უნდოდათ მიეღოთ ერთიანი სიტყვა და ერთად ემუშავათ ქურდობისა და განუკითხაობის წინააღმდეგ. მამასახლისის წარგზავნილებმა შეკრებილთაგან მეტი ვერაფერი ვერ გაიგეს და შორიდან დაუწყეს ყურება, როგორც ისინი ამბობენ შეკრებილები დიდხანს მსჯელობდნენ რაღაცაზე, შემდგომ ერთხმად დაიძახეს "ურა" და გაემართნენ ილორის წმ. გიორგის ეკლესიისაკენ და შიგნით შესულეებმა ხატებთან დაიფიცეს, რომ ისინი ერთმანეთს არ უღალატებდნენ. ვინაც ამ დღეს ვერ მიიღო მონაწილეობა შეკრებაში ისინი მოგვიანებით დააფიცეს ხატზე.⁸³ ეს ინფორმაცია მამასახლისს მოუტანეს იმ "დონოსჩიკებმა"; რომლებიც ამ შეკრებაზე იყვნენ გაგზავნილნი, ესენი იყვნენ: ტიტე მერჩულე, კადირ კოზმაკა, ევგენი ბჟანია, თომა კოზმაკა, ბაბუში ბჟანია, პავლე ჯანაშია, ლადი ბერანძე და ქვათი ნარმანია.⁸⁴ გამოძიებამ დაკითხა ამ შეკრების მოთავეები, რომლებმაც გამოძიებას განუცხადეს, რომ ეს შეკრება თემში განუკითხაობის და უწესრიგობის წინააღმდეგ საბრძოლველად შედგა.⁸⁵

1904 წელს სოფლებში ვარჩა, ბაბუშერასა და ეშერაში აღგილი ჰქონია აგრარულ გამოსვლებს. აფხაზეთში დიდ

⁸² იქვე.

⁸³ სცსსა, ფონ., 229, აღ. II, საქ., 2497, ფ. 3.

⁸⁴ იქვე.

⁸⁵ იქვე, ფ. 4.

რევოლუციურ მუშაობას ეწეოდა რსდმპ ბათუმის კომიტეტის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი ლ. გოთოშია.⁸⁶

აფხაზეთის მოსახლეობის უკმაყოფილებას, რუსეთის ხელისუფლებისა და მათი ჩინოვნიკების მიმართ, რომელიც პირველ რიგში გამოწვეული იყო რუსეთის იმპერიის კოლონიზატორული პოლიტიკით ასევე, როგორც აღვნიშნეთ იმ მძიმე ეკონომიკური პირობებით, რომელიც მთელს რუსეთის იმპერიაში არსებობდა, ხელიდან არ უშვებდნენ სოციალ-დემოკრატიული პარტიის წარმომადგენლები და სურდათ თავიანთი მიზნების განსახორციელებლად გამოეყენებინათ. ხშირ შემთხვევაში ისინი მოსახლეობას ძალით აიძულებდნენ კიდევაც, მათთვის დაეჭირათ მხარი. ასე მაგალითად, ერთ-ერთ დოკუმენტში ვკითხულობთ: "სოციალ-დემოკრატიული პარტიის აგიტატორებმა, რომლებიც ძირითადად გურულები, მეგრელები, იმერლები, რუსები და ებრაელები არიან, რამდენიმე თვეა თავშესაფარი გაიჩინეს ქ. სოხუმში, მათ ვერ შეძლეს იდეურად თავიანთკენ მიეხზროთ მოსახლეობა და მიმართეს დაშინების ხერხს. ასევე მათ რიგებში თავი მოიყარეს ხულიგნებმა, მძარცველებმა და სხვადასხვა სახის ავაზაკებმა, რომლებიც არეულობებითა და განუკითხაობით ირჩენენ თავს. მათ ისეთი შიში და პანიკა დათესეს მოსახლეობაში, რომ მათი ბრძანების შესრულება სავალდებულოდ გახადეს. 1904 წ. 18 ოქტომბერს ქ. სოხუმში მათი ბრძანებით ჩაკვდა ყოველგვარი მოძრაობა, დაიკეტა მაღაზიები, ღუქნები, პურსაცხობები, საყასბეები და სხვ. ასევე მოიჯარადე გლეხებსაც მოელაპარაკნენ მიწის მესაკონტინენტისათვის 1/4 ნაწილის მიცემის მაგიერ 1/10 მიუცათ".⁸⁷

აგიტატორები თავიანთ სასარგებლოდ იყენებდნენ მოსახლეობის სილატაკესა და სიღუხჭირეს, რომელიც მაშინ სუფევდა მთელს აფხაზეთში და როგორც მკვლევარი ბ. საღარია აღნიშნავს: "1905 წ. მარტის დასაწყისში სოხუმის საწარმოების მუშები და

⁸⁶ Лакоба С., Очерки политической истории Абхазии..., ст. 46.

⁸⁷ სცსსა, ფო.. 229, აღ. II, საქ., 2566, ფ. 1.

მახლობელი სოფლების უღარიბესი გლეხები ერთად გამოვიდნენ. ეს იყო პირველი ერთობლივი გამოსვლა აფხაზეთის მუშებისა და გლეხებისა, რომელიც მიმართული იყო ცარიზმის წინააღმდეგ".⁸⁸ როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, აფხაზეთში 1900-იანი წლებიდან ძირითადად (ან განსაკუთრებით) გახშირდა თავდასხმები, ქურდობები და ყჩაღობები, რუსი ეროვნების შემამულეებზე, ჩამოსახლებულ პლანტატორებზე, ვაჭრებზე და ადგილობრივ მემამულეებზე, მაგრამ ძირითადად იმათზე, ვინც რუსების მმართველობას და როგორც კ. მაჭავარიანი 1878 წ. გაზ. "Голос"-ში მოცემულ სტატიაში აღნიშნავდა: "...თუ კი ძალა იხმარე ის (აფხაზი) ჩუმად დაგეგონება, მაგრამ ნუ გგონია, რომ მისმა სიჩუმემ შვეილობიანად ჩაიაროს; ის ყოველთვის შურისაძიებლად ათასნაირ სამაგიეროს გადახდას მოინდომებს..."⁸⁹ ამის ნათელი მაგალითია, მოგვიანებით 1906 წელს გუდაუთიდან თბილისში გაგზავნილი დეპეშა, სადაც ვკითხულობთ: "Абхазцы сделали хозяйственную жизнь в Гудаутском участке невозможной, Русские помещики вызвали семьи из имении, некоторые бросили имения на произвол судьбы, ежедневно разбой, кражи, грабеж с насилием женщин..." შემდგომ ნათქვამია დეპეშაში, "...Абхазцы все вооружены и заявляют, что путем систематического грабежа выживут всех русских, несем тысячные убытки, принуждены все бросит".⁹⁰

როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რევოლუციის წინა პერიოდში მძიმე სოციალ-გეონომიკური პირობები იქმნება მთელს რუსეთის იმპერიაში, რაც განსაკუთრებით გაამწვავა რუსეთის იმპერიის იაპონიასთან ომში მარცხმა. ამას ემატებოდა იმპერიის განაპირა მხარეებში ეროვნული ჩაგვრაც. ამან გააერთიანა ხალხი

⁸⁸ Сагария Б., Большевики Абхазии в годы первой русской революции, Сухуми., 1977, ст. 22.

⁸⁹ კ. მაჭავარიანი, სტატია, არეულობა აფხაზეთში, გაზ. "დროება", №154, 1878, თარგმნილია გაზ., "Голос"-დან.

⁹⁰ სკსსა, ფონ., 229, აღ. II, საქ., 1167, ფ. 4.

ოვითმპრყრობელობის წინააღმდეგ. რუსეთი იყო კვანძი და სუსტი წერტილი მთელი იმპერიალისტური წინააღმდეგობებისა. აქ გადმოინაცვლა მსოფლიო რევოლუციური მოძრაობის ცენტრმა. იმპერიაში არსებულ ასეთ მძიმე სიტუაციაში ნაციონალურ, განაპირა რაიონებში მიმდინარე სახალხო გამოსვლები, მათ შორის საქართველოში, ზოგადად საერთოდ რუსეთის იმპერიაში არსებული რევოლუციური ბრძოლის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა. რამდენადმე განსხვავებული ვითარება იყო აფხაზეთში. მართალია, აქ მიმდინარე პროცესები ნამდვილად იყო გამოწვეული უკიდურესი მატერიალური სიდუხჭირით, რაც თავის მხრივ არსებული სოციალურ-ეკონომიკური სისტემიდან გამომდინარეობდა, მაგრამ თავისი ხასიათით, ძალიან გაჭირდება აფხაზეთში მომხდარი ცალკეული, ხშირად აშკარად კრიმინოგენული შეფერილობის ფაქტების ასე ერთბაშად ცარიზმის წინააღმდეგ მიმართულ რევოლუციურ მოძრაობად აღქმა და მით უფრო მისი გამოცხადება საერთო-რუსული რევოლუციური პროცესის შემადგენელ ნაწილად, როგორც ამას ფიქრობს ზოგიერთი აფხაზი მკვლევარი.⁹¹

⁹¹ Лакоба С., Абхазия в годы первой российской революции, Тбилиси, 1985, ст. 4-5.

ამრიგად, რეფორმამდელი აფხაზეთი ეკონომიკური განვითარების თვალსაზრისით საკმაოდ ჩამორჩენილი მხარე იყო. სუსტად იყო განვითარებული სოფლის მეურნეობა, ქალაქური ცხოვრება, მრეწველობა, ნელი ტემპით ვითარდებოდა ფულად-სასაქონლო ურთიერთობა. მიუხედავად ამისა, რეფორმამდელ აფხაზეთში მაინც შეიმჩნეოდა გარკვეული ძვრები ეკონომიკური ცხოვრების ამა თუ იმ სფეროში.

აფხაზეთის მოსახლეობამ იცოდა რა რეფორმის შედეგები საქართველოს დანარჩენ ნაწილში, ის იბრძოდა აფხაზეთში ამ სახით რეფორმის გატარების წინააღმდეგ. სოციალური ვითარება უკიდურესად გაამწვავა 1864 წ. აფხაზეთის სამთავროს გაუქმებამ. ეს დაძაბული სიტუაცია 1866 წელს მძლავრ სახალხო განმათავისუფლებელ მოძრაობაში გადაიზარდა, რომელიც მიმართული იყო რუსული კოლონიალური მმართველობის წინააღმდეგ. ამ აჯანყების ჩახშობას მოჰყვა აფხაზეთის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის იძულებით გადასახლება თურქეთში, რამაც აფხაზეთის დემოგრაფიული სურათი საგრძნობლად შეცვალა. ეს მხარე მოსახლეობისაგან დაცარიელდა. ამით ისარგებლა რუსულმა ადმინისტრაციამ და 1870 წ. საგლეხო რეფორმას მოაწერა ხელი. მიუხედავად ამისა, აფხაზეთის მოსახლეობასა და რუსულ ადმინისტრაციას შორის სიტუაცია დღითიდღე იძაბებოდა. ამან აშკარა გამოხატულება ჰპოვა 1877-1878 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომში აფხაზეთის მოსახლეობის მასობრივი შეიარაღებული გამოსვლა თურქეთის მხარეს რუსეთის კოლონიალური რეჟიმისადმი აშკარა დაპირისპირება იყო.

რუსეთის ხელისუფლებამ ჩაახშო აჯანყება, ზოლო აფხაზობა „დამნაშავე მოსახლეობად“ გამოაცხადა და კიდევ უფრო საგრძნობლად შეზღუდა მათი სოციალ-ეკონომიკური და პოლიტიკური უფლებები. უფრო მეტიც, აფხაზთა ერთი ნაწილი (დაახლოებით 30000) „მუჰაჯირად“ იქცა და თურქეთში გადასახლდა.

რუსულმა ადმინისტრაციამ აქტიურად შეუწყო ხელი აფხაზთა გადასახლებას, რითაც გამოანთავისუფლა „ურჩი მოსახლეობის“ მიწები, ამით შექმნა წინა პირობები ხელისუფლებისათვის სანდო პირების, ძირითადად, რუსი კოლონისტების ჩამოსახლებისათვის. რუსეთის ხელისუფლების ასეთი ვერაგული პოლიტიკის წინააღმდეგ გამოვიდნენ ქართველი ბაღსის საუკეთესო წარმომადგენლები: ილ. ჭავჭავაძე, აკ. წერეთელი, ს. მესხი, ი. გოგებაშვილი, გ. წერეთელი და სხვ., ისინი სოლიდარობას უცხადებდნენ აფხაზ ბაღსს, ამასთან ილაშქრებდნენ ცარიზმის იმპერიული დემოგრაფიული პოლიტიკის მიმართ. კერძოდ, გამოდიოდნენ რუსი და უცხოელი კოლონისტების აფხაზეთში ჩამოსახლების წინააღმდეგ.

ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრის გაძლიერება, რომელიც უფრო შესაძრევი გახდა XIX ს-ის 80-იანი წლებიდან კიდევ უფრო ამძაფრებდა სოციალურ ვითარებას აფხაზეთში, მაგრამ აფხაზეთის მოსახლეობას არ შესწევდა ძალა ცარიზმის წინააღმდეგ მასობრივი სახალხო-გამანთავისუფლებელი მოძრაობის ორგანიზებისა. მიუხედავად ამისა, აფხაზეთის მოსახლეობა აგრძელებდა ბრძოლას. ეს ბრძოლა სხვადასხვა ფორმაში ვლინდებოდა (ბრძოლა მიწისათვის, ტერორისტული აქტები, სახლ-კარის გადაწვა და სხვა) და პარტიზანული ბრძოლის ელემენტებს შეიცავდა.

XIX საუკუნის ბოლოს განსაკუთრებით ხშირდება თავდასხმები ჩამოსულ რუს მიწათმფლობელებზე. აფხაზეთის მოსახლეობას არ შეუწყვეტია ფარული თუ აშკარა ბრძოლა ხელისუფლების წინააღმდეგ. ისინი ყოველნაირად უწყობდნენ ხელს იმათ, ვინც ებრძოდა ხელისუფლებას.

XX საუკუნის დასაწყისში აფხაზეთში ისევ შენარჩუნებული იყო მძიმე სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებთან შედარებით აფხაზეთში მდგომარეობა შედარებით უკეთესი იყო, მაგრამ არც აქ იყო სიმშვიდე. მოსახლეობის დაბალი ფენები ჯერ კიდევ განიცდიდნენ ექსპლუატაციას, ცალკეული მემამულეებისა და სახელმწიფო მოხელეების მხრიდან.

ამან გაამწვავა კრიმინოგენური ვითარება აფხაზეთში. გახშირდა თავდასხმები, ქურდობები და ყაჩაღობები. განსაკუთრებით რუსი ეროვნების მებრძოლებზე. მოსახლეობა თავიანთი სიღუხჭირის მიზეზს არსებულ სისტემაში და რუს მოხელეებში ხედავდა, ამიტომ ისინი თავიანთ ბრძოლას მიმართავენ იმპერიული რეჟიმის წინააღმდეგ.

ასეთ მძიმე მდგომარეობას ხელიდან არ უშეუბნენ სოციალ-დემოკრატები და ცდილობდნენ მასების უკმაყოფილება თავიანთი მიზნებისათვის გამოეყენებინათ. მიუხედავად ამისა, არ შეიძლება ითქვას, რომ ყოველივე ის, რაც ხდებოდა აფხაზეთში იყო არსებული წყობილების წინააღმდეგ მიმართული ორგანიზებული ბრძოლა, მით უფრო საერთო რუსული რევოლუციური პროცესის შემადგენელი ნაწილი, როგორც ამას ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს.

НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В АБХАЗИИ В 1864-1904 ГГ.

На современном этапе развития грузинской исторической науки большое внимание уделяется разработке таких проблем истории Грузии, которые в условиях господства коммунистическо-тоталитарной идеологии были заключены в политические клещи. К числу таких проблем, несомненно, относятся события, которые происходили в общественной жизни Абхазии во второй половине XIX века, в частности, выступления народно-освободительного характера.

Основной целью исследования является изучение именно народно-освободительного движения в Абхазии в указанный период. По своей сути это движение не было только волной мятежа, направленной на улучшение социально-экономических условий. Народные выступления этого периода явно носили национально-освободительный характер. С этой точки зрения, процессы, происходившие в Абхазии, в основном, связаны с событиями, развивающимися в остальной Грузии, где социальные и национальные интересы нередко переплетались. Советская историография в свое время максимально старалась умолчать о национально-освободительном характере народных выступлений на окраинах Российской империи и делала акцент на социальные противоречия.

Более полное, свободное от политической и идеологической конъюнктуры исследование фактически не удавалось.

В настоящей работе на основании соответствующих письменных источников, среди которых особое место занимают документальные материалы, извлеченные в архивах (это фонды

Центрального Государственного исторического архива Грузии, в частности, архивы: Главноуправляющего гражданской части Кавказа и канцелярии начальника главного управления, г. Тбилиси, фонд №5; управляющего главного управления департамента гражданской части Кавказа, г. Тбилиси, фонд №7; Канцелярия управляющего Кавказом, г. Тбилиси, фонд №12; Канцелярии военно-народного управления наместника царя на Кавказе, г. Тбилиси, фонд №229; археографической комиссии, существующей при главном управлении наместника царя на Кавказе, г. Тбилиси, фонд №416; военно-народного управления Кавказа, г. Тбилиси, фонд №545 и Кутанский Центральный Государственный архив), а также критического анализа существующего историографического наследия, дана попытка осмысления общественно-политических процессов, протекавших в Абхазии во второй половине XIX столетия, акцентируется внимание на антироссийскую направленность выступлений абхазов в интересующий нас период. Особо следует отметить, что впервые выявлены и введены в научный оборот некоторые неизвестные до сих пор архивные документы. Вместе с тем отмечено, что значительная часть документов, сохранившихся в архивах и исследованных ранее по конъюнктурным соображениям, иногда получали неправильную интерпретацию.

В начале XX века о происходивших в Абхазии событиях немало интересных материалов в документах, освещающих революционные события в 1905-1907 гг. в Грузии: «Революция 1905-1907 гг. в Грузии». Не менее интересен с этой точки зрения сборник, посвященный революционным выступлениям в Абхазии: «Из истории революционных событий в Абхазии 1905-1907 гг.».

В монографии капитально рассмотрены узловые процессы общественно-политической жизни Абхазии второй половины XIX века; в частности народно-освободительные выступления как до, так и после проведения крестьянской реформы в

Абхазии. показана связь этих выступлений с аналогичными событиями в других уголках Грузии.

В середине XIX века Абхазия все еще оставалась феодально-крепостнической, хотя здесь рядом с крепостническими институтами сохранялись пережитки патриархально-общинного уклада. В первую очередь, это выражалось в исключительной роли общины (по-абхазски «акита»).

Высшую категорию феодального общества составляли князья (по-абхазски – «атауад»). Абхазские князья – тавады, как вытекает из названия, являлись частью высшего сословия грузинской феодальной аристократии.

Главенствующую роль играли владетельные князья – «мтавари» - правители Абхазии из династии Шарвашидзе, представители которой владели большей частью земель. У князей-тавадов были также свои дворяне - азнауры (по-абхазски – «аамста»). В Абхазии существовала поговорка: «Тавад, у которого нет аамста, не является настоящим тавадом».

Производящее население в Абхазии непосредственно представляло крестьянство. По наблюдениям Г.А. Дзидзария, среди них выделялись: анхаю («пиогин»), ахою («дольтахоре») и ахашвала («моджалабе»). Среди них в крестьянстве Абхазии количественно преобладали представители категории «анхаю». Они были относительно свободными.

«Ахою» в Абхазии и «дольмахоре» в Самурзакано относятся к разряду крепостных крестьян, имевших собственность. Они жили отдельно, дворами пользовались личными и имущественными правами. В основном, эта категория произошла от ахашвала, которые имели права обзавестись семьей.

В Абхазии третью категорию представляют крестьяне низшего слоя. ахашвала (моджалабе в Самурзакано), которая стояла на самой низшей ступени социальной лестницы, помимо них были и «асаси» - дослови («гости»). Это был человек,

покинувший родные края и укрывшийся у влиятельного и богатого лица. (асасами могли стать и представители высших кругов).

Несмотря на всеобщую экономическую отсталость, с 70-х годов XIX века в хозяйственной жизни Абхазии все-таки наметились определенные сдвиги. К концу XIX века в Абхазии значительное развитие получила торговля. Оживились операции по экспорту-импорту, развивалась промышленность. Развитие промышленности и торговли повлекло за собой оживление и рост населенных пунктов городского типа.

В 60-х годах XIX столетия значительно обострилась политическая обстановка в Абхазии. С приближением завершения Кавказской войны на повестку дня встал вопрос упразднения Абхазского владетельного княжества. В июне 1864 года российские власти отстранили Михаила Шарвашидзе и временно ввели «военно-гражданское правление». Абхазское княжество было переименовано в «Сухумский военный отдел», что вызвало серьезные осложнения. После подавления восстания 1866 года и введения русского управления появилась первая большая волна абхазов-махаджиров. Абхазия и после этого не успокоилась. Особенно обострилась ситуация в 1877 году, когда началась очередная русско-турецкая война. Эта война для абхазского народа оказалась роковой. За участие в восстании 1877 года российское правительство объявило абхазов «виновным населением», чем подтолкнуло большую часть населения покинуть родные места и переселиться в Турцию.

Трагическую судьбу абхазского народа приняли близко к сердцу лучшие представители грузинской интеллигенции: И. Чавчавадзе, А. Церетели, С. Месхи, Я. Гогешавили, К. Мачавариани и другие, которые критиковали захватническую политику России.

В результате махаджирства абхазов, изменился этнодемографический облик Абхазии, однако, не настолько, чтобы

упрекать грузин в чуть ли не насильственном захвате оставленных абхазами территорий. как это делает, например, абхазский историк С.З. Лакоба. Грузинские исследователи (А. Тодадзе, С. Лекишвили, З. Папаскири и др.) убедительно показали всю нелепость и необоснованность утверждений С.З. Лакоба и его единомышленников.

После переселения абхазов в Турцию российские власти приступили к активной колонизации Абхазии «исключительно русскими людьми». Осуществлялись мероприятия по отделению Абхазии от остальной Грузии. Против этого активно выступали видные деятели грузинского национально-освободительного движения, среди которых был и Георгий Шарвашидзе – сын последнего владельца Абхазии Михаила Шарвашидзе, известный грузинский писатель, публицист и общественный деятель, сподвижник Ильи Чавчавадзе и Акакия Церетели.

Это тот Георгий Шарвашидзе, который, в свое время, в 1866 году, фактически стал знаменосцем антирусского восстания. Как раз активное участие в этом восстании широкого круга дворянства во главе с наследником владетельного престола Георгием Шарвашидзе и его дядей – Александром Шарвашидзе, других тавадов и азнауров, превратило это восстание в крупномасштабное всенародное выступление против Российской империи.

Говоря о восстании 1866 года, нельзя не отметить значение исламского фактора. Как известно, в XVI-XVIII вв. в Абхазии в результате активной религиозной пропаганды, проводимой Турцией, значительная часть абхазов (особенно в районе Бзыби, а также часть Абжуа) приняла ислам.

Крестьянская реформа, проведенная в Абхазии в ноябре 1870 года, в отличие от других регионов Грузии, имела определенные особенности. Согласно «Положению» от 8 ноября 1870 года, всем производителям Абхазии, в том числе и крестьянам, в полную собственность передавались дворы, сады, виноградники и пахотные земли. Взамен личной свободы

крепостными выплачивалась дворянам определенная сумма. Крестьянам давали право часть выкупа покрыть путем продления старых обязанностей еще на четыре года. Большинство крестьян Абхазии вместе с личной свободой получали право собственности на землю, но временно зависели от помещиков. Четырехгодичный срок для временно зависимого крестьянства на самом деле продолжался почти полвека. Ходом крестьянской реформы в Абхазии были недовольны как высшие слои, так и крестьянство. В результате тяжелого социального положения частым было воровство и нападения с целью грабежа. Обеспокоенное малоземельем крестьянство старалось оказать сопротивление мероприятиям, проводимым правительством в вопросах земли. За это оно строго наказывалось. Действиями российских властей было недовольно абхазское население, особенно та его часть, которая попала под влияние турецких агентов. Абхазия была полна пропагандистами, которые призывали народ к восстанию против России и обещали снабдить оружием. Турки смотрели на Абхазию, как на плацдарм действий против русских, поэтому они всячески усиливали антирусскую агитацию среди населения края. Перед русско-турецкой войной 1877-1878 гг. в Абхазии уже намечалось общее напряжение. Начало войны только ускорило развитие событий, и дало основание царскому правительству объявить абхазский народ виновником антирусских выступлений.

Восстание совпало с высадкой турецкого десанта, состоящего, в основном, из абхазов-махаджиров в Абхазии. Несмотря на главенствующую роль абхазов-махаджиров, нельзя сказать, что оно в истории абхазского народа навсегда останется как замечательная страница народно-освободительного движения. Для подавления этого восстания российское правительство провело строгие карательные мероприятия, среди которых самым тяжелым было переселение абхазов в Турцию. Несмотря на эти меры, выступления народно-освободительного

характера после войны события 1877 года целиком и полностью были инспирированы извне. Наоборот, есть все основания утверждать, что восстание 1877 года не прекратилось в 1877-1878 гг. В 80-х годах XIX века эти выступления царское правительство воспринимало как измену и предательство со стороны местного абхазского населения и жестоко расправилось с мятежниками.

В 1879 году Аракин в своем докладе писал, что эта сторона, в частности, Абхазия, представлена для дальнейшего продвижения Российской империи и является опорным пунктом в Азии, поэтому было необходимо, чтобы приморская полоса, которая была опустевшей в результате махаджирства, заселилась бы желаемым и надежным для Российской империи населением. Этот процесс в 80-90-е гг. принял большие масштабы. На «свободные земли», существующие в Абхазии, русские чиновники стали заселять колонистов разных национальностей, среди которых были русские, греки, армяне, эстонцы, болгары и др.

В 80-90-е гг. XIX века нападения на помещиков (в основном, на приезжих) и правительственные организации принимают массовый характер. Мятежное население покидало свои дома, укрывалось в лесах и оттуда наносило удар. Правительство с целью разоружения прибегало к экзекуции. Во время экзекуции 1888 года вместе с населением Гудаутского края разоружили разбойников гумистинского участка, которые относились к числу «виновного населения».

Таким образом, правительство Российской империи во время войны и в последующий период явно взяло курс на принятие радикальных мер в отношении местного населения.

Начало XX века в России было отмечено экономическим кризисом. Рост безработицы в городах и неурожай в деревне ухудшили социально-экономическое положение населения. Начавшийся в 1901 году кризис в Грузии вызвал рост возмущения среди низших слоев общества, особенно рабочих и

крестьян. Этот кризис не миновал и Абхазию, где ситуацию усугубляло стремление властей превратить этот край в русский округ путем интенсивной колонизации. Параллельно представители царизма всегда стремились к тому, чтобы разжечь в Абхазии межнациональную вражду, особенно между абхазами и грузинами (мегрелами).

В начале XX века пережитки феодального строя, которые еще сохранились в деревне, в некоторой степени сдерживало народно-освободительное движение в крае.

Жалобы писали не только безземельные и малоземельные крестьяне, представители низших слоев, но и владельцы земли, которые жаловались на притеснения со стороны местного населения, бездействие правительства.

С 1900-х годов участились нападения абхазского населения на переселенных землевладельцев. В 1900 году землевладелец Юревич обратился к начальнику Сухумского округа с жалобой на то, что его систематически притесняют. В 1903 году с жалобой к правительству обратился житель Нижней Линдави, помещик Тита Гедер. В 1904 году землевладелец, полковник А. Усов жаловался правительству на бездействие правоохранительных органов, что, по его мнению, было причиной нападений, воровства и разбоев в Сухумском округе. В Абхазии нападали как на землевладельцев и купцов-плантаторов, так и на государственных чиновников. Они также не щадили своих соотечественников, поступивших на службу к русским. Например, в 1903 году в октябре в Гудаута убили младшего стражника В. Зухба. Убийцей оказался разыскиваемый ранее Н. Гублиа. В начале XX века присвоение отдельными крестьянами помещичьих земель, а также присвоение «санитарных участков», находящихся в распоряжении городского полицейского управления, приобрело массовый характер. Известно, что начальник Гумистинского участка капитан Невский на месте проверил государственные земли, самовольно заселенные откупными крестьянами. Он приказал, чтобы «всем горожанам разбили заборы».

Кроме захвата земель, активность трудового населения выражалась в их неповиновении, когда они отказывались выполнять правила арендного пользования землей, в частности, после истечения срока аренды не выплачивали сумму за пользование землей, обрабатываемой ими. Еще одним проявлением недовольства со стороны населения была кампания по уклонению от службы в царской армии. От призыва отказывались абхазские крестьяне (и не только крестьяне). Это была одна из форм борьбы абхазского населения против российского колониального режима. Частыми были дезертирство из армии и уклонение от службы.

Выступления и волнения были вызваны также и незаконными платежами. С 1900 года правительство безжалостно обложило население налогами. В число повинностей входили: починка дорог, строительство мостов, работа на строительстве государственных организаций и предприятий, строительство сельских школ и канцелярий, снабжение дровами, караульная служба и т.д. Население не могло платить налоги, и задолженность постоянно переходила на последующие годы. Перед революцией население Абхазии уже открыто выступало против незаконных платежей. Например, в 1905 году корреспондент газеты «Иверия» из Сухуми пишет: «Бзыбцы просят отменить незаконные платежи». Абхазское население видело, что причиной его бедственного положения был существующий колониальный режим и царские чиновники. Экономический, социальный и политический гнет все больше и больше обострял ситуацию в Абхазии. В Сухуми в 1902-1903 гг. оформились социал-демократические организации. Под их руководством в 1903 году прошла первая всеобщая стачка. В разных местах Абхазии устраивались собрания, на которых призывали к борьбе против царского режима.

Такова общая картина общественно-политических процессов в Абхазии во второй половине XIX – начале XX в.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. ა. კიკვიძე, აგრარული მოძრაობა 1900-1904 წ.წ. თბ., 1972.
2. ა. კიკვიძე, მუშათა მოძრაობა 1900-1904 წლებში. იხ. წიგნ.: საქ. ისტორიის ნარკვევები, ტ. 6., თბილისი 1972.
3. ა. სამხარაძე, დასავლეთ საქართველოს პედაგოგების ბრძოლა ცარიზმის საგანმანათლებლო პოლიტიკის წინააღმდეგ 1990-1907 წწ. თბ., 1999 (საკანდიდატო დისერტაცია).
4. ა. თოთაძე, აფხაზეთი მოსახლეობა. ისტორია და თანამედროვეობა, თბ., 1995.
5. აკ. სურგულაძე, ქართული დემოკრატიული ინტელიგენცია სამ რევოლუციაში., თბ., 1986.
6. ალ. ბენდიანიშვილი, რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომი და საქართველო, წიგნი საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 5, თბ., 1970.
7. ალ. ბენდიანიშვილი, აგრარული ურთიერთობანი საქართველოში 1890-1917 წლებში, თბ., 1965.
8. ალ. ბენდიანიშვილი, კაპიტალისტური განვითარება საქართველოში რეფორმის შემდეგ, 1865-1900 წწ. წიგნ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 5, თბ., 1970.
9. ალ. ბენდიანიშვილი, საქართველოს სოფელი 1804-1912 წწ. თბ., 1957.
10. ბენდიანიშვილი ალ., კაპიტალისტური ურთიერთობების განვითარება სოფელში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. V., თბ. 1970.
11. ბენდიანიშვილი, სოციალისტური რევოლუციის წანამძღვრები საქართველოში, თბილისი.
12. დ. ჩიტაია, სოციალ-ეკონომიკური და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ვითარება აფხაზეთში XX საუკუნის პირველ ოცეულში.
13. დ. ლემონჯავა, გლეხთა ანტიბატონყმური მოძრაობა რეფორმამდელ საქართველოში, სოხუმი, 1970.
14. ე. ორჯონიკიძე, კაპიტალისტური განვითარება საქართველოში რეფორმის შემდეგ, 1865-1900 წწ. წიგნ., საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 5, თბ., 1970.

15. ე. ორჯონიკიძე, ყირიმის ომი და სამთავრობოების გაუქმება საქართველოში. წიგნ., საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. 5, თბ., 1970.
16. ფ. მახარაძე, საქართველო XIX საუკუნეში, თბ. 1931.
17. გ. მარგიანი, საქართველოს მრეწველობა და სამრეწველო პროლეტარიატი, თბ. 1976.
18. გ. როგავა, რელიგია და ეკლესია საქართველოში, თბ., 2000.
19. გამისონია კ., აფხაზეთის სოფელი XIX ს-ის ბოლოს და XX ს-ის დასაწყისში 1973.
20. გაზ. "ცნობის ფურცელი", №550, 1898.
21. გაზ. "ღროება", №100, 1878.
22. გაზ. "ივერია", №111, 1905; №39, 1899; №80, 1888,
23. გაზ. "კვალი", №13, 1899.
24. გაზ. "Голос", №199, 1879; №226, 1878; №257, 1877; №180, 1877; №186, 1877; №257, 1877.
25. გაზ. "Кавказ", 1877, №220; №222, 1878.
26. გაზ. "Советская Абхазия", 9 მარტი, 1936.
27. გაზ. "Тифлисский вестник", №13, 1878; №191, 1877; №195, 1877
28. გაზ. "Черноморский вестник", №30, 1900.
29. ირ. ანთელავა, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბ. 1970.
30. კ. მაჭავარიანი, სტატია, არეულობა აფხაზეთში, გაზ. "ღროება", №154, 1878.
31. კიკვიძე ა., საქართველოს ისტორია XIX საუკუნე, თბილისი, 1954.
32. ლ. ბენდიანიშვილი, კაპიტალისტური განვითარება საქართველოში რეფორმის შემდეგ. 1865-1900, იხ. წიგ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 5, თბ., 1970.
33. ლ. გორგილაძე, სარქისიზმის წარმოშობა და დამკვიდრება საქართველოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. V., თბ., 1970.
34. ლ. ძიძიგური, საგლეხო რეფორმა აფხაზეთში, სოხუმი, 1960.
35. მ. ახოზაძე, საქართველოს გლეხოება მიწისა და თავისუფლებისათვის ბრძოლაში, თბ., 1971.

36. მეგრელიძე შ., საქართველო აღმოსავლეთის ომებში, თბ., 1974, გვ. 74.
37. ნ. გუდავა, აფხაზეთი მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის პერიოდულ გამოცემებში, ბათუმი, 1996.
38. ნ. ნიკოლაძე, წერილები "კოლოკოლ"-იდან, წიგნ. რჩეული ნაწერები, ტ. I, თბილისი, 1931.
39. ნ. როდონაია, საქართველოს გლეხთა მოძრაობის ისტორიოგრაფია, თბ., 1980.
40. ნიკოლაძე ნ., თხზულებანი, თბილისი, 1962, გვ. 268.
41. ო. ჭურულუა, გიორგი შარვაშიძე და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, "საბჭოთა აფხაზეთი", 28 ივლისი, 1970.
42. ო. ჭურულუა, ქართულ-აფხაზეთი ლიტერატურულ-კულტურული ურთიერთობანი, თბ., 1983, გვ. 6.
43. პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX საუკუნეებში, ტ. 4, წ. 1, თბ., 1965.
44. პ. რატიანი, ბურჟუაზიული რეფორმები საქართველოში, წიგნი საქართველოს ისტორია. ავტორები: ნ. ბერძენიშვილი, ვ. ღონდუა, მ. ლეშაძე, გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი. თბ., 1958, გვ. 483-484.
45. ქცსა, ფო., 186, აღ., I, წგ. 2, საქ., 20, ფ. 331.
46. ქცსა, ფო., 186, აღ., I, წგ. II, საქ., 789, ფ. 1-10.
47. ქცსა, ფონ., 186, აღ., I, წგ. II, საქ., 473, ფ. 1.
48. ქცსა, ფონ., 186, აღ., I, წგ. 2, საქ., 773, ფ. 8-13.
49. ქცსა, ფონ., 186. აღ., 1, წგ. 2, საქ., 20, ფ. 100, 271.
50. ქცსა, ფონ., 186. აღ., 1, წგ. 2, საქ., 771, ფ. 90.
51. შ. ჩხეტია, აფხაზეთის სამთავრობოს ისტორიისთვის, "საისტორიო მოამბე", 1963.
52. ს. ჯანაშია, გიორგი შარვაშიძე, ნარკვევი აფხაზეთისა და სამეგრელოს კულტურული ისტორიიდან, - იხ. ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. V, თბ., 1988.
53. ს. ჯანაშია, გიორგი შარვაშიძე, სოხუმი, 1946.
54. საქართველო აღმოსავლეთის ომებში. თბ., 1974, გვ. 74.
55. სცსა, ფონ., 12. აღ., 1, საქ., 1775, ფ. 42.

56. სესა, ფონ. 229, აღ., 2, საქ., 1554, ფ. 2.
57. სესა, ფონ. 229, აღ. I, წგ. I, საქ., 1126, ფ. 24-28.
58. სესა, ფ. 416, აღწ. 3, საქ. 405, ფ. 9.
59. სესა, ფ. 545, აღწ. 1, საქ., 2214; საქ. 2272; საქ. 1922; 2625; 2317; 2533.
60. სესა, ფო. 545, აღ. I, წგ., I, საქ., 191, ფ. 28.
61. სესა, ფო. 545, აღ. I, წ., I, საქ., 247, ფ. 6, 10.
62. სესა, ფო., 229, აღ. II, საქ. 2566, ფ. 1.
63. სესა, ფო., 229, აღ. II, საქ., 2518, ფ. 22.
64. სესა, ფო., 229, აღ., 2, საქ., 4, ფ. 100.
65. სესა, ფო., 229, აღ., II, საქ., 1651, ფ. 8-9.
66. სესა, ფო., 229, აღ., II, საქ., 2183, ფ. 4.
67. სესა, ფო., 545, აღ., I, წგ. II, საქ. 2628, ფ. 13.
68. სესა, ფო., 545, აღ., I, წგ. II, საქ., 1922, ფ. 8.
69. სესა, ფო., 545, აღ., I, წგ. II, საქ., 2272, ფ. 6.
70. სესა, ფონ. 229, აღ. I, წგ. I, საქ., 1126, ფ. 3, 30-90.
71. სესა, ფონ. 229, აღ. I, წგ. I, საქ., 1933, ფ. 1-4.
72. სესა, ფონ. 416, აღ. 3, წგ. 3, საქ., 185, ფ. 9.
73. სესა, ფონ. 416, აღ. 3, წგ. I, საქ., 1017, ფ. 76.
74. სესა, ფონ. 416, აღ. I, წგ. I, საქ., 247, ფ. 8.
75. სესა, ფონ. 545, აღ. I, საქ., 76, ფ. 256.
76. სესა, ფონ. 545, აღ. I, წგ. I, საქ., 191, ფ. 13-14, 29.
77. სესა, ფონ. 545, აღ. I, წგ. I, საქ., 247, ფ. 6-7.
78. სესა, ფონ. 545, აღ. I, წგ. I, საქ., 2760, ფ. 13.
79. სესა, ფონ. 545, აღ. I, წგ. II, საქ., 2761, ფ. 9, 13, 45.
80. სესა, ფონ. 545, აღ. I, წგ. II, საქ., 2784, ფ. 22-24, 120.
81. სესა, ფონ. 545, აღ., I, წგ., I, საქ., 1408, ფ. 3.
82. სესა, ფონ. 545, აღ., I, წგ., I, საქ., 1454, ფ. 3.
83. სესა, ფონ. 545, აღ., I, წგ., I, საქ., 614, ფ. 129.
84. სესა, ფონ. 545, აღ., I, წგ., I, საქ., 635, ფ. 10.
85. სესა, ფონ. 545, აღ., I, წგ., I, საქ., 860, ფ. 12.
86. სესა, ფონ. 545, აღწ. I, წგ. I, საქ., 31, ფ. 14.
87. სესა, ფონ. 12, აღ. I, საქ. 3006, ფ. 6-8.
88. სესა, ფონ., 13, აღ. 21, საქ. 1458, ფ. 5, 6.
89. სესა, ფონ., 15, აღ., I, საქ., 8, ფ. 1-2.

90. სცსსა, ფონ., 186, აღ., 1, წგ. 2, საქ., 771, ფ. 90.
91. სცსსა, ფონ., 22, აღ. II, საქ. 2523, ფ. 123, 166.
92. სცსსა, ფონ., 229, აღ. 1, საქ., 930, ფ. 1.
93. სცსსა, ფონ., 229, აღ. I, საქ. 920, ფ. 25,
94. სცსსა, ფონ., 229, აღ. I, წგ. I, საქ. 2518, ფ. 19.
95. სცსსა, ფონ., 229, აღ. II, საქ. 2566, ფ. 8.
96. სცსსა, ფონ., 229, აღ. II, საქ., 1167, ფ. 4.
97. სცსსა, ფონ., 229, აღ. II, საქ., 2242, ფ. 2.
98. სცსსა, ფონ., 229, აღ. II, საქ., 2421, ფ. 1.
99. სცსსა, ფონ., 229, აღ. II, საქ., 2497, ფ. 3.
100. სცსსა, ფონ., 229, აღ. II, საქ., 2518, ფ. 25.
101. სცსსა, ფონ., 229, აღ. წ. I, საქ., 2317, ფ. 12.
102. სცსსა, ფონ., 229, აღ., 2, საქ., 1100, ფ. 1.
103. სცსსა, ფონ., 229, აღ., 2, საქ., 275, ფ. 27.
104. სცსსა, ფონ., 229, აღ., 2, საქ., 325, ფ. 27.
105. სცსსა, ფონ., 229, აღ., 2, საქ., 441, ფ. 5-7.
106. სცსსა, ფონ., 229, აღ., 2, წგ. II, საქ., 132, ფ. 9.
107. სცსსა, ფონ., 229, აღ., II, საქ., 1157, ფ. 1.
108. სცსსა, ფონ., 229, საქ., 2295, ფ. 1.
109. სცსსა, ფონ., 229, აღ., 2, საქ., 1603, ფ.ფ. 9, 10.
110. სცსსა, ფონ., 416, აღ. 4, საქ. 1894, ფ. 8.
111. სცსსა, ფონ., 416, აღ., 3, წგ. 2, საქ., 818, ფ. 6.
112. სცსსა, ფონ., 545, აღ. I, წგ. II, საქ. 2421, ფ. 4.
113. სცსსა, ფონ., 545, აღ. I, წგ. 2, საქ. 2214, ფ. 2-3.
114. სცსსა, ფონ., 545, აღ. I, წგ. 2, საქ., 2968, ფ. 1, 12.
115. სცსსა, ფონ., 545, აღ., I, წგ. II, საქ., 2688, ფ. 7, II.
116. სცსსა, ფონ., 545, აღ., I, წგ., 2, საქ., 3207, ფ. 41-42, 70-72.
117. სცსსა, ფონ., 545, აღ., I, წგ. II, საქ., 2279, ფ. 126.
118. სცსსა, ფონდები: 5; 7; 12; 83; 113; 229; 416; 545.
119. სცსსა, ფონდები: 51; 171; 186; 189.
120. სცსსა, ფონი, 545, აღ., I, წგ., I, საქ., 984, ფ. 23.
121. სცსსა, ლენინგრადი, ფონ. 1087, აღწ. I, წგ. I, საქ., 29, ფ.ფ. 307-310.
122. თ. სახოკია, კრებული, თბ., 1989.
123. ვ. ზუზბაია, ს. ხანცირაია, გალი, სოხუმი, 1887.

124. ზ. პაპასქირი, ბ. ხორვა. ალექსანდრე დიჩკოვ-ტარასოვი და მისი ნაშრომი "გაგრა და მისი შემოგარენი". წიგნ.: ა. დიჩკოვ-ტარასოვი გაგრა და მისი შემოგარენი. რუსულიდან თარგმნეს, შესავალი და კომენტარები დაურთეს ზ. პაპასქირმა და ბ. ხორავამ. თბ., 2003.
125. ზ.ე. პაპასქირი, ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარსულიდან, ნაკვეთი, I., თბილისი, 2004.
126. ზ.ე. პაპასქირი, ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარსულიდან.
127. Авалиани С., Крестьянский вопрос в Закавказье, т. 2, Одесса, 1913.
128. Авидзба В., Проведение в жизнь крестьянской реформы в Абхазии, Сухуми., 1985.
129. Авидзба С.Д., Новоафонский кафедральный собор имени святого Пантелеймона, Сух., 1977.
130. Антелава А., Государственные крестьяне Грузии первой половины XIX века, Сухуми, 1955.
131. Анчабадзе З.В. Дзидзария Г.А., Вековая и нерушимая дружба братских грузинского и абхазского народов, Тб., 1969.
132. Анчабадзе З.В. Очерк этнической истории Абхазского народа.
133. Г. .Хачапуридзе. Очерки по истории рабочего и крестьянского движения в Грузии, М., 1932.
134. Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, Сухуми., 1982.
135. Гугушвили П., Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. 2. Тб., 1950.
136. Джавахов И.А. Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в., წიგნ. ვ. ჯავახიშვილი, თბზ., ტ. XII. თბ., 1998.
137. Джанджгава В., Револуционное движение крестьян в Грузии в 1895-1904 годах, Тб., 1985.
138. Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия, Сухуми, 1975.

139. Дзидзария Г., Борьба трудящихся Абхазии против феодального гнета и царизма, кн. Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1, Сух., 1960.
140. Дзидзария Г., Восстание 1866 года в Абхазии.
141. Дзидзария Г., Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19-го столетия.
142. Дзидзария Г.А., Восстание 1866 года в Абхазии, Сух. 1955, Очерки историй Абхазии. ч. 1. Сух. 1860,
143. Дзидзария Г.А., Качарава Ю.М., Из истории совместной борьбы Грузинского и Абхазского народов, Тб., 1981.
144. Дзидзария Г.А., Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетии, Сух., 1982.
145. Дзидзария Г.А., Социально-экономический строй Абхазского княжества в XIX в. 1810-1864 гг. წყობა Очерки истории Абхазской АССР, т. 1., Сух., 1960.
146. Дзидзария Г.А., Социально-экономический строй Абхазского княжества... стр. 161.
147. Дьячков-Тарасов А., Абхазия и Сухуми в 19 столетии, Тифлис, 1910,
148. Жордания О., История крестьянской реформы в Грузии, Тб., 1962.
149. Жордания О.К., История крестьянской реформы в Грузии, Тб., 1982.
150. Зыков С., Война в Азиатской Турции, т. III. ст. 227, ავ. Мегрелидзе Ш., Вопросы закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 г.г.
151. Из истории революционных событий в Абхазии в 1905-1907 г.г. Сбор. стат., Сухуми, 1955.
152. Инал-Ила Ж.Д., Абхазцы, Сух., 1965.
153. История Абхазской АССР, Сухуми, 1983.
154. История Дагестана, ст. 2, Махачкала, 1957.
155. История СССР, ч. 2, Тб., 1947.
156. Кавказский календарь на 1913 г., Тифлис, 1912.
157. Лакоба С., Абхазия в годы первой российской революций, Тбилиси, 1985.
158. Лакоба С., Очерки политической истории Абхазии., Сухуми., 1990.

159. Лакоба С.З. Боевики Абхазии в революции 1905-1907 годов. Сухуми, 1984. Абхазия в годы первой Российской революции. Тб., 1985.
160. Лакоба С.З.. Очерки политической истории Абхазии, Тб., 1990.
161. Лакоба С.З., Столетняя война Грузии против Абхазии. Гагра, 1993.
162. Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 г.г. т. 5., Тифлис, 1909.
163. Махарадзе Ф., Хачапуридзе Г., Очерки по истории рабочего и крестьянского движения в Грузии, М., 1932.
164. Мачавариани К., Описательный путеводитель по Сухуми. Сухумскому округу, Сух., 1913.
165. Мегреладзе Ш., Вопросы закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 г.г. Тбилиси, 1963.
166. Мегреладзе Ш., Вопросы закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 гг.
167. Мегреладзе Ш., Грузия в истории русско-турецкой войны 1877-1878 г.г. , Батуми, 1955.
168. Мороховец Е., Крестьянская реформа 1861 г., М. 1937.
169. О.К. Жордания. К вопросу о революционной ситуации в Грузии в конце 50-х в начале 60-х годов XIX века, Тб., 1971.
170. Оленецкий А., Крестьянская реформа в Абхазии. Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1, Сухуми., 1960.
171. Оленецкий А., Развитие капиталистических отношения в переформенной Абхазии, кн. Очерки истории Абхазской АССР, т. 1ю, Сух., 1960.
172. Оленецкий А., Очерки по развитию капиталистических отношения в Абхазии 19-го начало 20 века, Сух., 1934.
173. Оленецкий А., Развитие капиталистических отношений предреформенной Абхазии. кн. Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1. Сухуми, 1960.
174. Оленецкий А., Революционное движение в Абхазии 1905-1907 г.г. Сухуми.
175. Оленецкий А., Очерки по развитию капиталистических отношения в Абхазии, Су., 1934.

176. Очерки истории Абхазской АССР, Сух., 1934.
177. Пасулия В.П., Новый Афон: историко-культурный очерк. Сух., 1973.
178. Пахомов А., Абхазия сьско-хозяйственном отношении, Запись Кавказского общества сельского хозяйства., Тиф., 1868.
179. Пруишвили П., Сельское хозяйство и аграрные отношения., т. 1., Тб., 1938.
180. Путкарев С., Краткий очерк портов сеерно-восточного берега Черного моря, ЗКОИРГО, кн. 2., Тб., 1853.
181. Революция 1905-1907 гг. в Грузии, об. документ. ред. Цагареишвили, М., Тб., 1956.
182. Сагария Б., Большевики Абхазии в годы первой русской революции, Сух., 1977.
183. Степанов Г., Михайловский. Крепостной пехотный батальон.
184. Стефанов Г., Михайловский крепостной похотный батальон на Кавказе, 1819-1906, Батуми, 1906.
185. Фадеев А., Крестьянское восстание 1866 года в Абхазии. Труды, АБНИК ып., 2. Сух. 1934.
186. Фадеев А., Крестьянское восстание 1966 года в Абхазии, Труды, АБНИК вып., 2 1934.
187. Фадеев А., Русский царизм и крестьянская реформа в Абхазии, Сухуми, 1932.
188. Фон-дервиз Н. Сухумский край, Тифлис, 1909.
189. Хачапуридзе Г., Махарадзе Ф., Очерки по истории рабочего и крестьянского движения в Грузии, М., 1932.
190. Хроника войны, СПб., 1878.
191. ЦГА Абхазской АССР, ф. 1, он. 1., д. 24., л. 9.
192. ЦГАА, ф. 57. оп. 2, 1870. д. 5, л. 175.
193. ЦГАГ, ф. 416, он. 3., д. 190, л. 1-3.
194. ЦГИА СССР, ф. 1268. оп. 12, д. 74, л. 46. ССКГ, 1876. в. 5, с. 45; л. 47., ССКГ, 1870. в. 3, с. 7.
195. ЦГИАГ, ф. 416, оп. 3., 1866, д. 1014, л. 40.
196. ЦГИАГ, ф. 416, оп., 3. 1865, д. 1012, л. 20.
197. Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, т.1, Тифлис. 1907.

პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 10,9
სააღრ.-საგამო. თაბახი 7,25
ქაღალდის ზომა 60X84 1/16
ტირაჟი 300

პოლიგრაფიული ცენტრი
„ბარტონი“

თბილისი, მ. კოსტავას №14